

Fig. 1. Haderslev domkirke, set fra nordvest.

HADERSLEV DOMKIRKE

HISTORISK INDLEDNING

ved

KIRSTEN WEBER-ANDERSEN

Haderslev omtales allerede hos Saxo som en by (oppidum). Den nævnes ganske vist ikke i Valdemar II.s jordebog, der dog omtaler Haderslev herred, men byen må i hvert fald gå tilbage til midten af 1100'erne; i byens stadsret fra 1292 siges nemlig (§ 8), at SS. Viti og Modesti dag (15. juni), den dag, da Valdemar I. indtog Rygen (1169) og dermed knuste Vendervældet, fejredes som en særlig festdag, og formodentlig på denne tid er kvaderstenskirken opført. Under kampene mellem Erik IV. og hertug Abel blev byen brændt i 1247, og ved denne lejlighed er sandsynligvis også kirken blevet ødelagt. O. 1250 afløstes den af en større kirke af teglsten, viet til *Vor Frue*. Den blev foruden at være sognekirke også kollegiatkirke, filial af domkirken i Slesvig, og ved kirken fandtes et *kapitel* af benediktinere under ledelse af en prælat, der var kantor. Det synes i begyndelsen kun at have haft fire medlemmer, kantor, diakon, subdiakon og klokker, der nævnes i et brev¹ fra biskop Bonde af Slesvig fra 1273, uden at ordet kapitel dog direkte bruges. Det nævnes først 1318 som en institution, hvis oprettelse ikke kan huskes (jfr. Achelis I, 1). 1309 fik kapitlet, som da talte otte kanniker, sine statutter, der bekræftedes 1318². Dette kapitel var mærkelig ved sin stilling til præsteskabet i Barved syssel; 1309 stadfæstedes dets ret til af enhver præsteviet mand, som var født i dette syssel, at kræve to års tjeneste i koret, og kantoren i Haderslev gjorde krav på at udøve den kirkelige jurisdiktion over Barved syssels præsteskab³. I næsten 200 år var dette et stridsspørgsmål mellem Haderslevkapitlet og Barved syssels provst i Slesvig, og striden afgjordes først 1517, da provsten for Barved syssel indtrådte i Haderslev kapitel som dets anden prælat⁴. — Til kapitlet var knyttet en skole, der omtales første gang 1319².

Under de urolige politiske forhold i Sønderjylland ved midten af 1300'erne forringedes kirkens indtægter betydeligt, og 1358 fik kapitlet tilladelse til at besætte præsteembederne med vikarer⁵. Også kannikerne synes at være blevet forarmede og henvendte sig til biskop Herman i Slesvig om hjælp, da de ellers blev nødt til at forlade byen; 23. juni 1371 skænkede biskoppen dem indtægterne af seks allerede eksisterende altre i kirken⁶, hvorved deres forbliven sikredes. I den følgende tid bedredes kapitlets økonomiske stilling betydeligt; 1406 skænkede biskop Johannes Skondelef kirkerne i Moltrup, Bjerne, Åstrup og Grarup⁷ til kapitlet, 1410 fik det Øsby kirke af hertuginde Elisabeth, enke efter hertug Gerhardt⁸, og i de følgende år udvidedes kapitlets jordegods ved køb og donationer, særlig i årene 1413—39⁹, så man kunne tage fat på en udvidelse af kirken. Et nyt kor byggedes, og langhuset forhøjedes. Arbejdet synes at have været afsluttet o. 1440, for fra denne tid begynder den påviselige tilbygning af kapeller på kirkens nord- og sydside. Byggearbejderne må sikkert også sættes i forbindelse med kapitlets udvidelse; indtil 1441 bestod dette af otte kanniker, men i dette år forberedtes oprettelsen af fire nye kanonikater¹⁰ (minores) og 1451 af endnu eet¹¹. 1456 bekræftedes oprettelsen af Slesvigbispen¹²; samme år bekræftedes kollegiatkapitlets privilegier og friheder af paven¹³ og 1460 af Christiern I.¹⁴. Endelig oprettedes 1465 et lektorat¹⁵ og

1517, som allerede nævnt, endnu et prælatur. — Nicolaus Wulf, der 1429 var blevet biskop i Slesvig, lod i Haderslev bygge en bispegård til sit brug; den lå i den nuværende Bispegade¹⁶.

På reformationstiden nævnes Haderslev som den første by i Danmark, hvor befolkningen sluttede sig til den lutherske lære; det skyldes sikkert for en stor del, at prins Christian, den senere Christian III., 1526 blev statholder og regent i hertugdømmerne og ofte residerede på Haderslevhus. Han indsatte straks en luthersk præst som Mariekirkens sognepræst og superintendent for Haderslev provsti, og 1528 blev amtets præster taget i ed på den nye lære. 1533 bestemte hertugen, at indtægterne af vikarier, kapeller og gilder dels skulle gå til de fattige, dels bruges til at underholde sognepræsten, kapellanen og skolemesteren i byen¹⁷. Ved kirkeordinansen af 1542 blev det bestemt, at kollegiatkapitlets gods skulle tilfalde latinskolen, men det meste henlagdes 1569 til det nyoprettede hospital. Selve kapitlet lod man uddø¹⁸.

Efter reformationen var kirken kun sognekirke, og det viste sig snart, at der manglede midler til den store bygnings vedligeholdelse. 1567 nyordnede derfor hertug Hans d. æ. kirkens forhold, idet han bestemte, at indtægterne af alle len og vikarier, der ikke tilfaldt de fattige, skulle gå til kirken, så denne kunne holdes i god stand¹⁹. 1567 havde hertugen indsat et konservatorium på tre medlemmer, bestående af amtmand, provst og borgmester, der skulle tage sig af kirkens bygning og økonomi²⁰; denne ordning bestod, til kirken lagdes under kirkevisitatoriet (sml. foran p. 42). Ligeledes beholdt kirken sin egen formue, da den fælles kirkekasse for landsbykirkerne i provstiet oprettedes (se foran p. 42)²¹.

Under trediveårskrigen afbrændtes Haderslev af de danske lejetropper 18. september 1627, og kirken blev stærkt beskadiget. Tagværket brændte, og tårnet styrtede ned og knuste en del af kirkens mure og hvælv. Kirken stod som en delvis ruin i fire år, idet man først 1631 ved kongens hjælp begyndte at udbedre skaderne. Tårnet blev dog ikke genopført, og mod vest blev kirken kun lukket med en bræddegavl, der først 1650—51 erstattedes med den nuværende, murede vestgavl.

Selv om kirken skånedes af den store bybrand 18. juli 1759, hvorved også de fleste kirkeregistre i klokkerens gemme gik op i luer²², måtte der i lobet af 1700'rne stadig foretages reparationer på kirken, da der til genopbygningen efter branden 1627 for største delen var anvendt gamle sten, og i begyndelsen af 1800'rne var bygningen temmelig forfalden. Da kirken 1840 arvede 5000 rigsdaler kurant, henvendte man sig til bygningsinspektør Wilh. Fr. Meyer i Slesvig om at udarbejde et forslag til kirkens restaurering; hans plan vandt dog ikke tilslutning, og efter at professor G. F. Hetsch i København 1842 havde fremsat et mere gennemgribende restaureringsforslag, forkastedes Meyers plan, og 1844—45 gennemgik kirken en hovedrestaurering efter Hetsch's forslag (jfr. p. 00). 17. august 1845 genindviædes kirken. 1881—85 restaureredes kirkens ydre og 1894—98 det indre, og 1891 udarbejdede Baurat Hossfeld et forslag til et nyt tårn, der dog ikke blev opført. 1941—51 underkastedes kirken en ny hovedrestaurering under ledelse af arkitekterne H. Lønborg-Jensen og Helge Holm og genindviædes 14. januar 1951.

1691 klagede provsten over, at byens magistrat ville tiltage sig patronatsretten over kirken²³, og 1766—67 hævdede magistraten atter at være kirkens patron, hvorfor den

ønskede jus præsentandi, eligendi et vocandi tilstået på ny, som den påstod at have haft det tidligere; i Gottorp fastslog man imidlertid 1767, at landsherren alene var kir-

kens patron²⁴. — 1920 blev kirken domkirke i det nyoprettede Haderslev stift.

MIDDELALDERLIGE KAPELLER

De sparsomme kilder har kun overleveret os navnene på otte middelalderlige kapeller, af hvilke de syv har været selvstændige bygninger; men der har været flere, eftersom sideskibene hver har været begrænset af fire kapelbygninger; hertil kommer yder-

mere S. Barbaras kapel i vinklen mellem nordre korsarm og korsideskib samt den med det nuværende kor samtidige bygning i to stokværk mod syd, selv om der er mulighed for, at den har tjent som sakristi (sml. p. 91). Vi kender kun tre af kapellernes pladser. Om de eftermiddelalderlige kapeller, se: Eftermiddelalderlige gravkapeller og krypter. Om sidealtre, se p. 128.

»*Det gamle jomfru Marias kapel*«. Kapellet, der var indrettet i søndre korsarm, omtales muligvis første gang 17. september 1440, da Otto Skinkel gav noget gods i Skads herred til Vor Frue kapel²⁵, hvormed sikkert menes dette kapel, der 3. december 1494²⁶ kaldes »det gamle jomfru Marias kapel« i modsætning til Marianernes Vor Frue kapel (se ndf.). 4. marts 1495 kaldes det jomfru Marias, Johannes døberens og ærkeengelen Mikael's kapel²⁷. Det tjente senere som dåbskapel, og den middelalderlige malmfønt var opstillet her²⁸.

Vor Frue kapel (Marianerkapellet). Kapellet, der før branden 1627 var den vestligste tilbygning på kirkens sydside, byggedes o. 1440 af fru Eibe Limbek²⁹, enke vistnok efter Claus Limbek på Tørning. Da de Limbekske godser ved ægteskab var gået over til slægten Ahlefeldt, kom også kapellet i dennes besiddelse. For en sonebod på 2000 mark lybsk, der betaltes for et medlem af familien, »Claus von Alevelde grotevaders broder«³⁰, som 1440 var blevet dræbt på kirkegården i Gram, ansattes fire evige vikarer, der dannede Marianernes broderskab, og 15. juni 1456 stadfæstedes dette af Slesvig-bispen³¹. 1512 oprettedes et femte vikariat. Marianerne boede i en gård tæt nord for klosteret, som fru Eibe Limbek havde skænket. Da gudstjenesten ved sidealtrene ophørte 1527, beholdt Marianerne deres renter og blev boende i gården til deres død. Kapellets gods gik over til hospitalet Goschenhof i Ekernefærde, der var oprettet af biskop Godske von Ahlefeldt. — 1517 kaldes »capella marianorum« af biskop Godske for »vort kapel«³²; 1526 benævnes det »der Alevelde Capellen«³³ og 1569 biskoppens kapel³⁴.

Jomfru Marias alter, »de Abelelen« (Alevelde), nævnes 1480³⁵.

*Helligåndskapellet*³⁶. Ved stiftelsesbrev af 6. november 1442 grundede bisp Nicolaus af Slesvig et evigt vikarie ved et alter, som skal ligge i det nye kapel (nova capella), som ligger lige øst for Heyne Cremers (que proxima est circa Capellam quondam heynonis Cremer ad orientem); længere nede i brevet kaldes kapellet udtrykkeligt helligåndskapellet (... vicarie siue Capelle sancti spiritus), hvoraf fremgår, at også alteret har været viet den helligånd. Utvivlsomt er det kapellet og ikke alteret, der hentydes til, når det — efter omtale af såvel alter som kapel — hedder, at »det« skal helliges og vies til ære for den helligånd og S. Bartholomæus apostel, vor skytshelgen (altare in noua Capella ... tam consecrande(!) et dedicande(!) in honorem sancti spiritus ... necnon sancti Bartolomei Apostoli nostri sanctissimi); men sandsynligvis har også alteret tillige været viet Bartholomæus. Det er derfor tvivlsomt, om det p. 131 nr. 8 omtalte helligåndsalter har været knyttet til dette kapel.

Hvad alterpræsten angår, da hedder det i stiftelsesbrevet, at han visse aposteldage, søndage og på store festdage skulle prædike for folket på et egnet sted (congruo loco) i kirken eller in ambitu (omgang) Hadersleuensi; han skulle have plads (stallum et locum) i koret og i processionerne lige efter kannikerne, han skulle bære en mørkerød almusium (en slags hætte) og tituleres summus vicarius (hovedvikar).

Heyne Kræmmers kapel. Kapellet omtales første gang 1442 i stiftelsesbrevet for Helligåndskapellet som liggende vest for dette³⁷. Stifteren, Heyne Cremer, var 1440 rådmand i Haderslev³⁸.

*S. Laurentii kapel*³⁹. I stiftelsesbrevet af 4. august 1443 bekender Peter Bower, at han har stiftet et gejstligt vikariet til Guds og S. Laurentii ære, som hans afdøde fader

havde påbegyndt og dertil skænket et fuldkomment messerede med kalk og messebog samt 40 mark lybsk. Foruden penge til vikariat skænkede Peter Rower 20 mark lybsk som hjælp til at »buwen enen Capelle to der vorscreuenen Vicarien«. Hvis kapellet ikke blev bygget, skulle stifteren have sine penge tilbage. Vi ved ikke, hvor kapellet har ligget, men hvis dets alter, for S. Laurentius, som nævnes i stiftelsesbrevet, er identisk med det Laurentiusalter, der omtales 6. maj 1521, må stiftelsen være bragt til udførelse.

Stakes kapel (S. Magdalenes kapel?). Kapellet, der ligger øst for Marianernes Vor Frue kapel, omtales første gang 1517⁴⁰; det stiftedes af slotshovedsmand Henneke Stake, som er omtalt 1473⁴¹. Kapellet nævnes også i kongens brev af 25. maj 1533, da sidealtrenes og kapellernes indtægter efter særtjenesternes ophør fordeltes⁴².

Et alter for S. *Maria Magdalene* omtales 1514⁴³, et alter for S. *Margarethe* nævnes 1519⁴⁴ og et alter for S. *Magdalene og apostelen Jakob* 1525⁴⁵.

Jacob Krogers kapel. Kapellet, der nævnes første gang 1533, da kongen traf bestemmelse om (altrenes og) kapellernes indtægter, efter at gudstjenesten i dem var ophævet⁴⁶, må være eet af de to kapeller mellem Stakes kapel og søndre korsarm, da stolene i Krogers kapel i en stolestadematrikel fra slutningen af 1500'rne nævnes under mandsstolene⁴⁷.

S. *Barbaras kapel*. Kapellet, der ligger øst for nordre korsarm, er ifølge en kalkmalet indskrift bygget 1512 af Claes Anckersen, der 1503 var anden borgmester i Haderslev⁴⁸. Det nævnes også i kongens brev af 25. maj 1533, hvor der efter alter- og kapeltjenesternes ophør blev truffet bestemmelse om indtægternes fordeling⁴⁹.

Angående litteratur iøvrigt, se til slut under kilder og henvisninger.

¹ Danmarks Riges Breve nr. 219. ² Güttel p. 27. ³ A. D. Jørgensen: Den nordiske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling, Kbh. 1874—78, p. 525. ⁴ Matthiessen nr. 49. ⁵ Güttel p. 28. ⁶ Matthiessen nr. 3. ⁷ Lorentzen p. 16. ⁸ Matthiessen nr. 6. ⁹ Smst. nr. 7, 14, 19, 21, 22. ¹⁰ Smst. nr. 23, sml. nr. 31. ¹¹ Smst. nr. 28. ¹² Smst. nr. 31. ¹³ Smst. nr. 32. ¹⁴ Smst. nr. 33. ¹⁵ Smst. nr. 40. ¹⁶ Lorentzen p. 18, note. ¹⁷ Matthiessen nr. 54. ¹⁸ Slesvigs delte Bispedømme. Kbh. 1949, p. 62. ¹⁹ Matthiessen nr. 55. ²⁰ Güttel p. 41. ²¹ Lorentzen p. 36, giver året 1663 med spørgsmålstegn. ²² Rhode p. 86. ²³ (RA) T. K. I. A. — D. 112. Kirke- og skolesager" 1533—1730. ²⁴ (RA) T. K. I. A. — D. 112. Alm. kirkesager 17 3 6—184 8. ²⁵ Matthiessen nr. 26. ²⁶ Acta pontificum danica nr. 3432. ²⁷ Smst. nr. 3458. ²⁸ Güttel p. 85. ²⁹ W. Jessen: Zwei Ahlefeldtsche Stiftungen, die Marianerkapelle in Hadersleben und der Goschhof in Eckernförde, i ZSchlHolst. XL, 340 ff. ³⁰ Smst. p. 341,342. ³¹ Smst. p. 392. ³² Matthiessen nr. 48. ³³ Lorentzen p. 29. ³⁴ Matthiessen nr. 55, Güttel p. 85 f. ³⁵ Acta pontificum danica nr. 2776. ³⁶ Matthiessen nr. 24, sml. nr. 30, Güttel p. 86 (»die neue Kapelle«). ³⁷ Matthiessen nr. 24. ³⁸ Smst. nr. 22, Lorentzen p. 29, Güttel p. 86. ³⁹ Matthiessen nr. 25, jfr. nr. 15, Lorentzen p. 30, Güttel p. 86, Acta pontificum danica nr. 4857, jfr. 4604, 4730. ⁴⁰ Matthiessen nr. 47. ⁴¹ Smst. p. 71. ⁴² Smst. nr. 54. ⁴³ Acta pontificum danica nr. 4480, 4481. ⁴⁴ Smst. nr. 4743. ⁴⁵ Smst. nr. 4992, Güttel p. 87. ⁴⁶ Matthiessen nr. 54. ⁴⁷ Güttel p. 88. ⁴⁸ Samme p. 87. ⁴⁹ Matthiessen nr. 54.

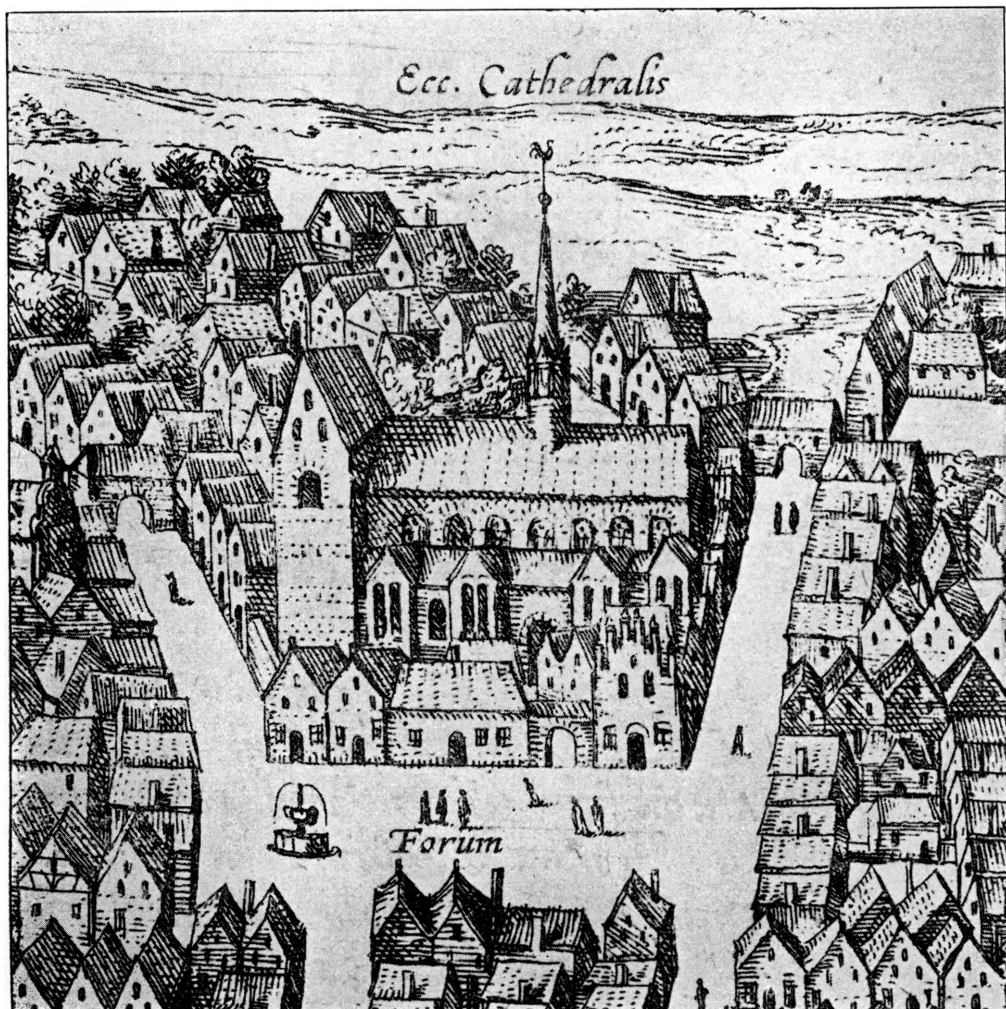

Fig. 2. Haderslev domkirke. Udsnit af Braunius' (Braun og Hogenbergs) stik 1585.

BYGNINGSHISTORIE

ved

AAGE ROUSSELL

Kirken ligger umiddelbart ved det højeste punkt i byen i vejgafflen, hvor Ribe landevej løber sammen med den store nord-syd gående landevej. Alene ved sin beliggenhed dominerer kirken således bybilledet (fig. 1). Kirkepladsen er meget snæver, allerede i middelalderen har koret ligget helt ud i Nørregade, og i vest er der kun få meter til gadelinien selv nu, da skibet mangler både et vestfag og tårn. På langsiderne ligger huse tæt ind mod kirken. På sydsiden

Fig. 3. Udsnit af byplan med Haderslev domkirke, udført af H. Lund 1800.
I Haderslev byhistoriske arkiv.

har der sikkert alle dage været en spærrende bebyggelse, som kun lod den smalle, stadig eksisterende plads slippe fri; på svdøsthjørnet lå det middelalderlige kalendebroderskabs hus, et gotisk stenhus, som senere blev rådhus og brændte med byen 1627 (fig. 2). I regnskaber fra baroktid nævnes en del bygninger ved kirken eller sammenbygget med denne (jfr. byplan 1800, fig. 3), Heraf eksisterer nu kun latinskolen, der blev opført 1735 midt for kirkens nordside. På samme side må graverens hus (Todtengräber Haus), der nævnes i regnskaberne 1735, have ligget. 1733 omtales *kirkeristen* ved konrektors hus. En klokkerbolig »in der Oster Ende der Kirche« havde 1692 en kakkellovn, men var ganske øde og ubeboelig (Güttel p. 94). En ejendommelig lokalitet er »die Tasche«, der 1725 omtales som beliggende ved kirkens østside, og hvis skorsten blev fejlet i 1699 (Güttel p. 94). Måske er den identisk med klokkerboligen, der nævnes 1568¹. Ved det nordlige sideskib lå i 1800 byens sprøjtehus, og med indgang fra det søndre sideskib var i 1674 opført et kalk- og materialhus af bindingsværk og med stråtag, der 1822 var så bygfældigt, at det solgtes ved auktion og blev erstattet med et »lokale« til blystøbning, der endnu nævnes 1847. I forbindelse med bygninger nævnes også skomagere, 1718, og personnavne som H. Brun, 1725, og Gerhardei, 1783. 1585—86 udvides eller nybygges degnens hus; det kan dog ikke med sikkerhed ses, om det lå på kirkepladsen.

Kirkepladsen ligger nu åben mod øst og vest, men tidligere har den her og andre steder, hvor der ikke stod huse i skellet, været hegnet af mur eller plankeværker, der efterhånden blev udskiftet med mur. På Braun og Hogenbergs stik fra 1585 er hele vestsiden vist lukket med en mur, mens der var en muret port ved slippen ud mod torvet (fig. 2), og samme år blev i østsiden opmuret en buet port med stenbro under. I 1642 blev muren på vestsiden nyopmuret med en port og egetræsrister. 1718 blev 24 alen egeplankeværk fra østenden af kirken til porten ved skomageren fornyet, men 1735 blev det erstattet med en mur af store og almindelige flensborgsten samtidig med, at der blev sat mur mellem latinskolen og graverboligen. 1755 blev muren på østsiden »mellem kalkhuset og Kay Mussmanns stald« fornyet, og der blev lagt tagsten på hele kirkegårdsmuren, men endnu 1795 omtales reparationer af plankeværket. Hele baroktiden igennem nævnes kirkeriste og smedearbejder ved dem, og 1725 omtales de seks store døre på kirkegården.

1808 blev kirkegården ved S. Marie kirke nedlagt, efter sigende på grund af en dysenteri-epidemi², men først 1823 blev der for sidste gang begravet i kirken³; den havde dog allerede længe været for lille, og de fleste begravelser havde fundet sted på kirkegården ved dominikanerklosteret ved Haderslev Dam. I baroktiden er de to kirkegårdes regnskaber blandet sammen og ofte vanskelige at skille ud fra hinanden. Det ses dog, at i 1723 blev der stillet et nyt plankeværk om klosterkirkegården, men 1797 frygtede man, at kirkegårdsgærderne (die todten Zaune) ville frembyde fare i tilfælde af ildebrand, og man besluttede sig til at erstatte dem med plankeværk. 1799 tales om et stakitværk, der delvis blev fornyet, og hvoraf 14 fag blev malet sort med hvide knopper. Det kan dog ikke med sikkerhed siges at høre til klosterkirkegården.

1801 er der store tømrerarbejder ved klosterkirkegårdens plankeværk; det blev i 1827 nedrevet og erstattet med et græstørvsdige, men 1868 opstilledes igen 15 $\frac{1}{3}$ fag planker, der året efter blev tjæret. 1829 blev stakitportene malet, og 1854 fik kirkegårdsindgangen to murede piller med støbejernsport. 1814 var kirkegården blevet beplantet med 50 elletræer.

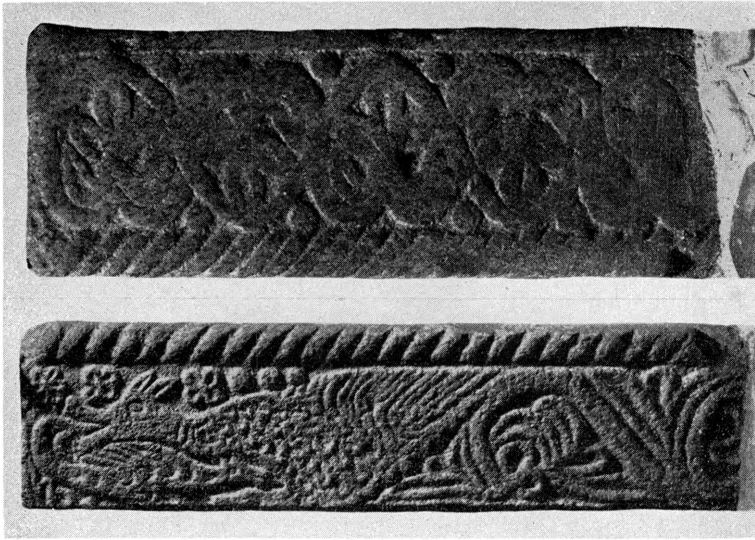
Til klosterkirkegårdens udvidelse blev i 1804 købt et stykke på klostergrunden liggende land, og 1807 blev indgangen planeret, 1808 inddroges udvidelsen i vest, men først 1815 blev der anlagt gange. 1816 blev diget istandsat. 1844 blev der plantet 200 hvidtjørn til en hæk, der omplantedes 1867 (jfr. iøvrigt under †dominikanerkloster).

1859 blev assistenskirkegården i Sdr. Otting anlagt med fire murede indgangspiller og porte og pilledæksler af jern. Grunden kostede 1700 rdl. 1865 købtes 700 tjørnebuske og 113 egepæle, der året efter blev suppleret med 76 pæle. 1911 blev assistenskirkegården udvidet.

GRANITKIRKEN

Navnet Gammel Haderslev kendes allerede fra et dokument fra 1285, men den omstændighed, at Haderslevs stadsret fra 1292 nævner SS. Viti og Modesti dag, den 15. juni, som en festdag til minde om Rygens erobring i 1169 (jfr. ovenfor), tyder på, at den nye købstads udskillelse er sket senest midt i 1100'rne. Der er imidlertid ingen tvingende grund til, at man skal tænke sig købstaden så gammel, at den kan have haft en trækirke.

Granitkirken, opført i sidste halvdel af 1100'rne, er antagelig den første kirke på stedet. Den kendes kun fra et antal kvadre, løstliggende eller indmurede i den nuværende bygning, og om dens størrelse og planform vides intet. En del af kvadrene er hugget med krum overflade og må således tilhøre en apsis eller måske rettere apsider, idet krumningerne er forskellige og synes at henvise til rundbygninger med radius på ca. 3,5 m og ca. 2 m. Selv om teglstenskirkens kor kunne tænkes at have haft apsider, der delvis var bygget af granit, taler kvadrenes profileringer (fig. 5) og skulpturelle udsmykning mod en så sen datering. Profilerne dannes af skrånker, hulled med eller uden rundstave og klokkeprofil. Profilerne på kvadrene fra apsis viser, at denne i det mindste har haft to led i soklen. Under den gotiske korgavl ligger sokkelkvadre, hvis profil er knækket i ret vinkel og antagelig har hørt til en portal. Under kirkens sydvestre hjørne ligger en hjørnesokkel med et lille, skægget mandshoved af en type, der er velkendt fra romanske kirker. Som dørøver ligger ved den øverste dør i det gotiske kors sydlige spindeltrappe er genanvendt en sålbænksten fra et vindue af romansk form med ca. 35 cm lysning. De interessanteste granitdetaller er to billedsten (fig. 4 a-b), der nu er anvendt som trappesten ved ejendommen Naffet nr. 7. Stenene måler 81—88 × 31—36 × 22—24 cm. De har begge på den ene kant en tovsnoning og på den brede side en palmetfrise med kugler mellem palmetterne. Den ene stens smalside er dekoreret med et romansk planteslyng, den anden har foruden en stump planteslyng en større, skællet drage, der synes at bide en mindre drage i halen. Hugningerne er temmelig grove og er både i teknik og i palmetternes form nær beslægtet med søjlebaserne i Kirke-Fjenneslev (DK. V, Sorø Amt, p. 326) og med døbefonten i Kalundborg kirke, og dette i forbindelse med sokkelprofilernes slappe former gør det sandsynligt, at granitkirken skal dateres til tæt op mod år 1200. Det er en ejendommelighed, at granitkvadrene kun findes genanvendt i de fra gotikken og senere tider stammende bygningsdele, som om de i første omgang alle har været indmuret i den senromanske kirkes kor, der måtte vige for den gotiske korbygning. Dette kunne tyde på, at granitkirken har ligget på det nuværende kors plads, således at teglstenskirkens korsfløj har været opført vest for den og i sin helhed, før man gik i gang med ned-

L. L. 1951

Fig. 4 a. Haderslev domkirke. To romanske billedsten, genanvendt i en trappe (p. 56).

L. L. 1951

Fig. 4 b. Haderslev domkirke. Den anden dekorerede side af stenene fig. 4 a.

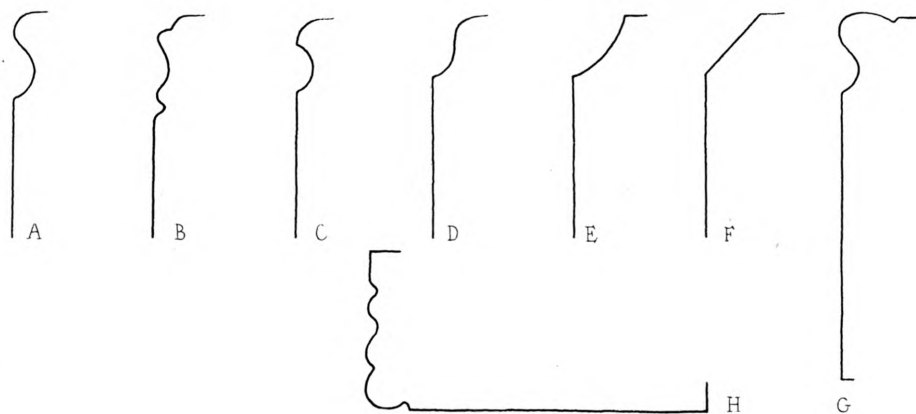

Fig. 6. Haderslev domkirke. A—G. Sokkelprofiler. H. Karmsten 1:10 (p. 5(5)).

rivningen af den gamle kirke. Der er dog også den, måske mere nærliggende, mulighed, at granitkirken har været ødelagt, hvilket brandspor på en del af kvadrene nok kunne tyde på, og har været revet ned til grunden, inden man påbegyndte opførelsen af teglstenskirken og i så fald med koret som den første bygningsdel, hvori man genanvendte de gamle materialer. Efter teglstenskirkenes stilpræg at dømme må granitkirken være gået til grunde, da Erik Plovpenning afbrændte byen i 1247.

TEGLSTENS K I R K E N

Den nuværende kirke består af et tværskib fra o. 1250, langskib fra o. 1260, koranlæg fra o. 1420, sengotiske sidekapeller, vestforhal fra 1650 samt våbenhus og sakristi fra ny tid.

Den romanske kirke var projekteret som en fladloftet, eenskibet korskirke med to kapeller på hver korsarms østside. Kun tværskibets tre fag er bevaret, idet skibet aldrig blev opført i den planlagte form, og koret og kapellerne er nedrevet. Man synes at have påbegyndt arbejdet med indretning af en teglgård på sydsiden af fjorden; den omtales i stadsretten 1292 og tilhørte endnu kirken i 1564 (Güttel p. 26). Selve byggearbejdet er begyndt med koret eller med koret og tværskibet under eet, hvilken af delene kan nu ikke afgøres, da koret er helt nedrevet og erstattet med det gotiske kor.

Koret har sandsynligvis dannet et omtrent kvadratisk fag på størrelse med korsarmene og har således fyldt lidt mindre end de to vestlige, gotiske kor-fag. Et blik på planen fig. 100 vil vise, at hele dette areal er ganske gennemhullet af krypter og gravkamre fra gotik, renæssance og barok. De sparsomme fundamentsrester fra ældre tid, der er set herimellem, lader sig vanskeligt knytte til bestemte tidsperioder. Mellem vestkanten af højkorets to østligste

Fig. 6. Haderslev domkirke, set fra nordvest. Efter fotografi i Haderslev byhistoriske arkiv

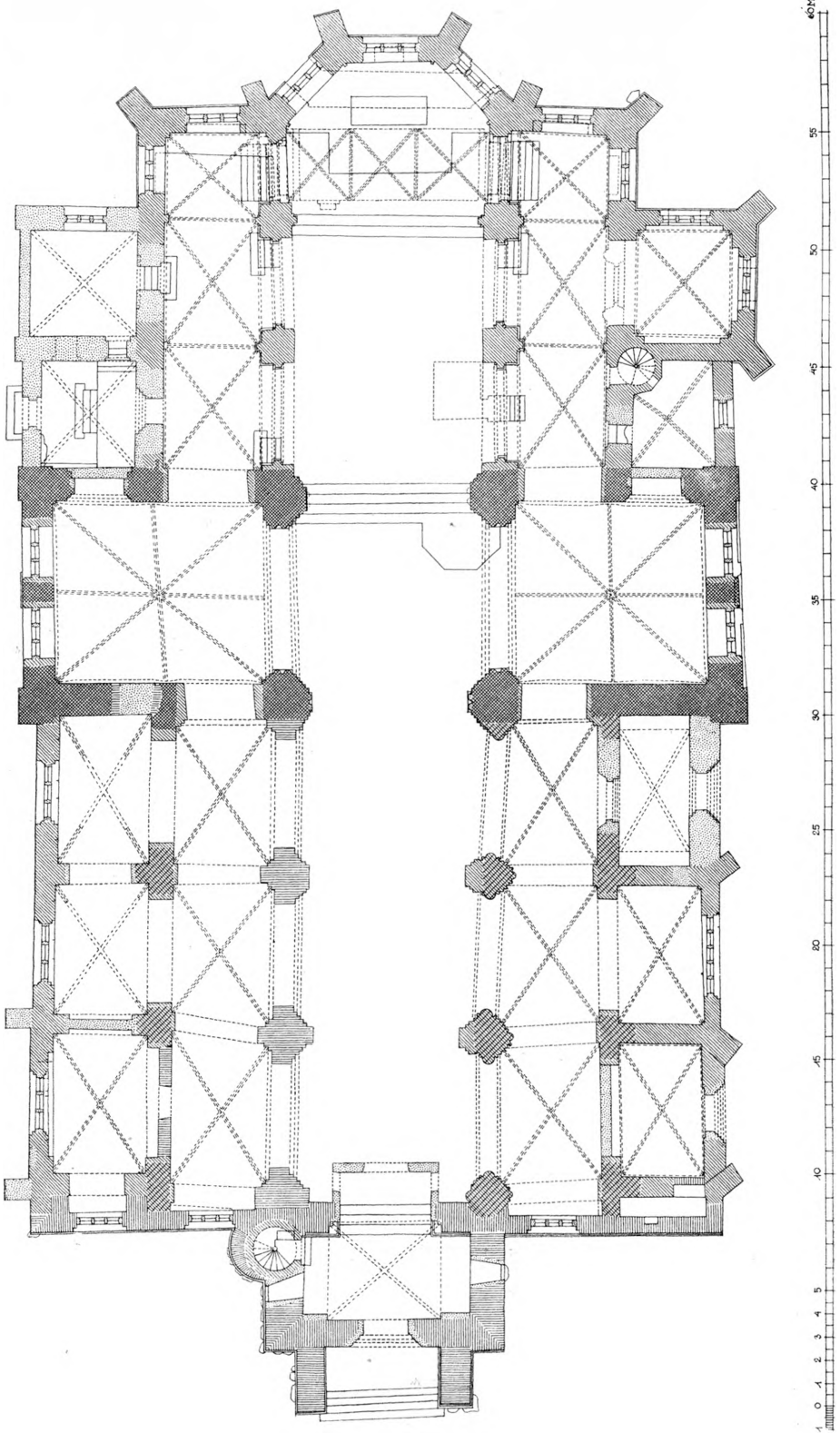

Fig. 7. Haderslev domkirke. Plan 1:300. Øst opad. Målt ved Lønborg-Jensens tegnestue; revideret af Aa. R., tegnet af Grethe Kølbe og Tove Bojesen.

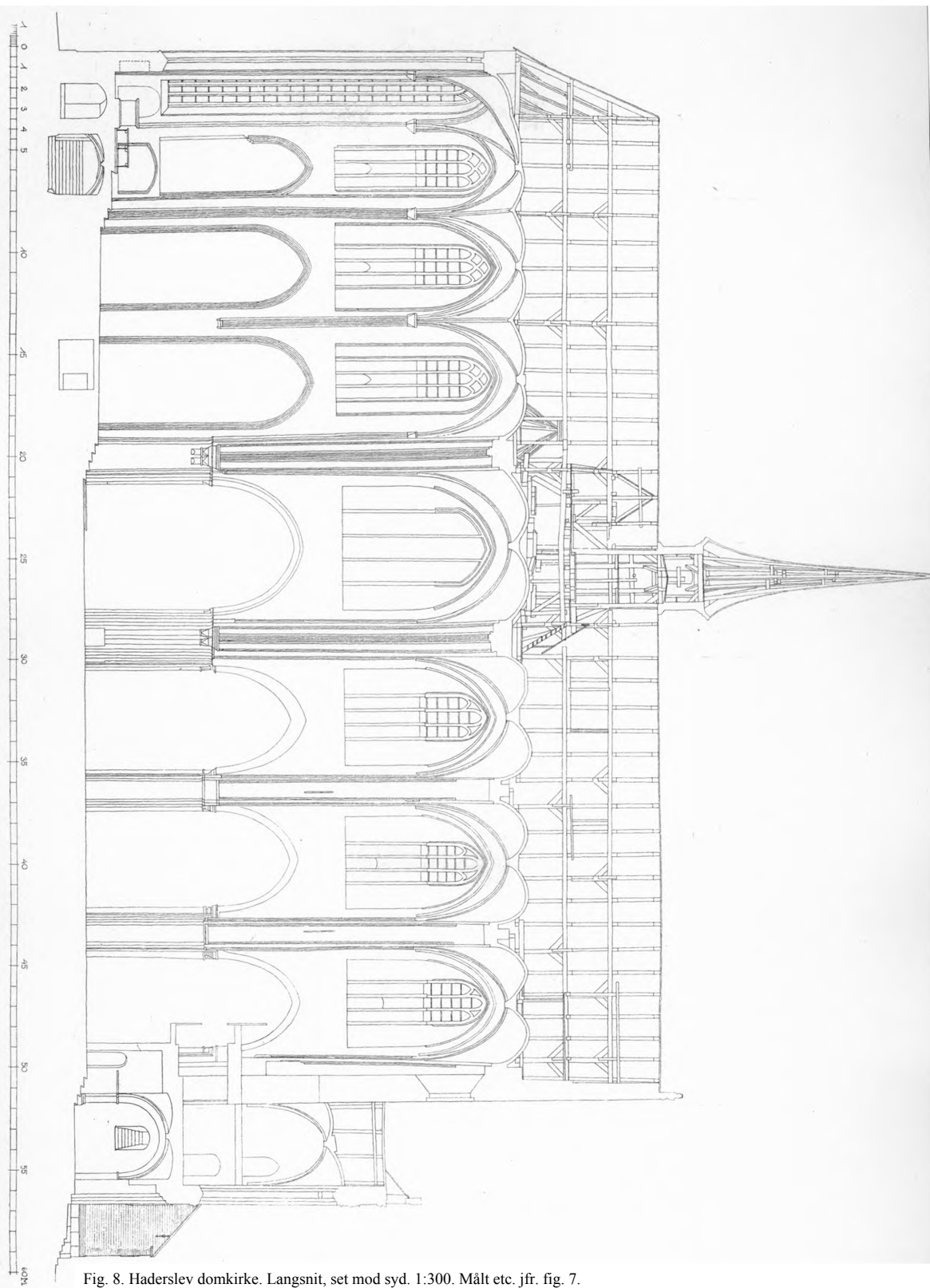

Fig. 8. Haderslev domkirke. Langsnit, set mod syd. 1:300. Målt etc. jfr. fig. 7.

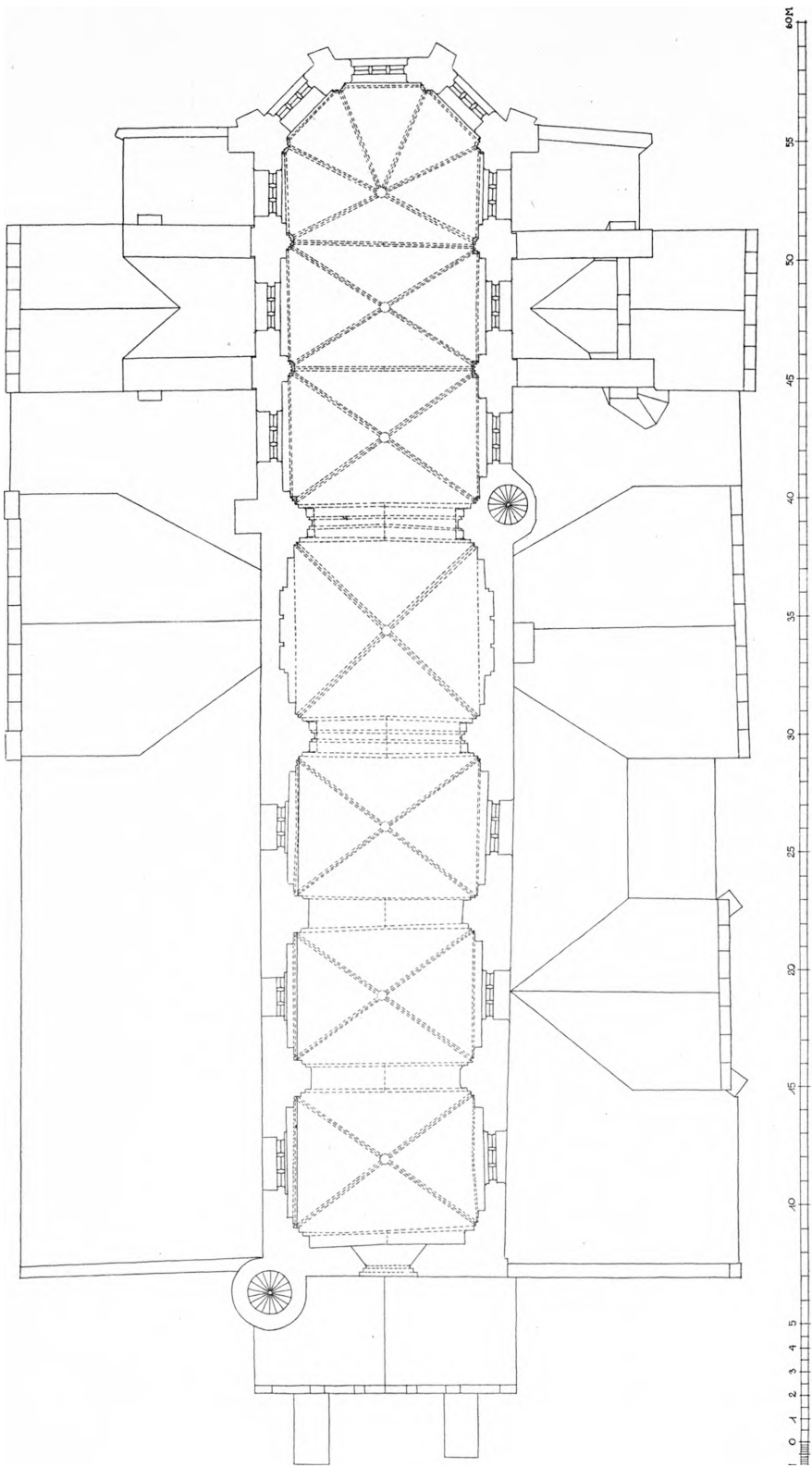

Fig. 9. Haderslev domkirke. Plan af højkirken. 1:300. Målt etc. jfr. fig. 7.

Fig. 10. Haderslev domkirke. Tværsnit i koret, set mod øst. 1:300. Målt etc. jfr. fig. 7.

piller, altså lidt østligere, end man skulle vente at finde den romanske østgavl, løber i en dybde af ca. 175 cm under nuværende gulv et meget uregelmæssigt kampestensfundament på urørt bund. Herpå står syd for kirkens midtakse en svær blok af munkesten, der måske er en del af den romanske østgavl og i så fald viser, at kirken ikke har haft absis. Noget inden for søndre arkadevæg ligger i en dybde af ca. 110 cm en række kampesten, der tydeligt har façade mod nord. På det tilsvarende sted i nordsiden ligger ret svage rester af en lignende stenrække. Måske er det granitkirkens fundamentrester.

I det følgende foretages en gennemgang af det bevarede tværskibs enkelte dele, hvorefter der p. 74 ff. gives en samlet oversigt over bygningens oprindelige udseende, således som det kan afledes af dens nuværende tilstand og af arkæologiske spor.

Tværskibet er bygget i munkeforbandt af en gullig eller rødflammet sten, der måler 28—29 × 13—14 × 9—9½ cm, med glittede fuger, som er svagt hulede eller let indtrykket i underkant. Til detaljer er anvendt nogle få formstønstyper, ved vinduerne en parallelgramformet, gul smigsten, der måler

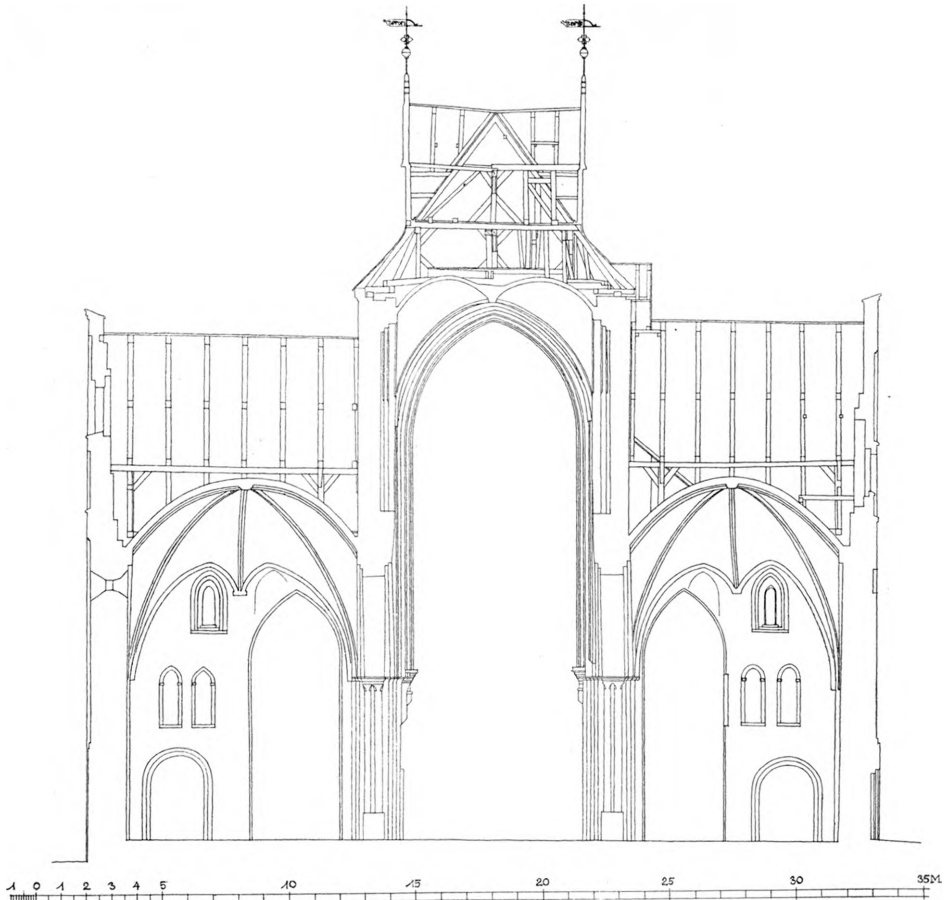

Fig. 11. Haderslev domkirke. Tværsnit i korsarmene, set mod øst. 1:300. Målt etc. jfr. fig. 7.

indtil 31 cm på den synlige side, samt en 15 cm vulststen. Karakteristisk er en formsten med afrundet hjørne mellem to ganske smalle platter, »lyskanter« (fig. 41 c); denne sten kendes ligesom den gule smigsten også fra Åbenrå kirke samt fra Løgum klosterkirke. Endvidere er der anvendt formsten ved buerfriserne og i hvælvingsribberne. De indtil 1,5 m svære mure synes at være opført som kompakt mur med brede hjørnelisener, men oprindelig uden udvendig sokkel. Mærkeligt nok angives korsskæringspillerne at bestå af halvdelen stens skalmur om en kerne af marksten og mørtel (Güttel p. 12). Som måleenhed er anvendt en fod på ca. 31,1 cm, hvorved tværskibets udvendige længde bliver 100 fod. Tværskibet har sammen med det romanske kor udgjort teglstenskirkens første byggeperiode. Af façadeerne ses nu kun de stærkt omurede gavle samt enkelte partier af sidemurenes øvre del.

Søndre korsarm. Sydgavlen (fig. 17, 43) har, som største delen af kirken, en senere indsat granitsokkel. Et lille portalfremspring i gavlens midtakse er

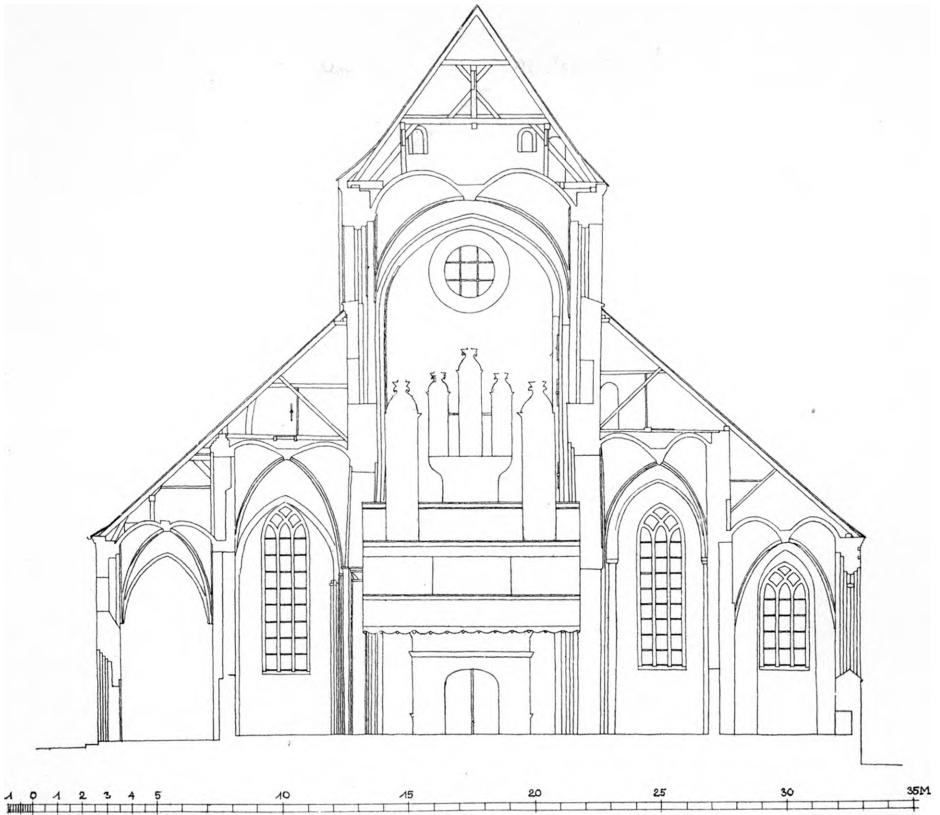

Fig. 12. Haderslev domkirke. Tværsnit i skibet, set mod vest. 1 : 300. Målt etc. jfr. fig. 7.

foroven vandret afsluttet med to tilbagespring. Den falsede, blændede dør har udvendig et ommuret spidsbuestik, indvendig et helstens spærstik. De nuværende, store stavværksvinduer, der vistnok stammer fra kirkens gotiske ombygning o. 1430, men først ved restaureringen i 1845 er ført så langt ned, at de griber ind i portalerne (fig. 13, 14), har foroven ødelagt to oprindelige vinduer, hvis spidsbuede stik er synlige på hver side af et rundvindue, som nu er blændet. De to vinduer har antagelig haft samme størrelse og udformning som korsarmenes vestvinduer, der ses indvendig. Umiddelbart over rundvinduet ligger et savskifte med rundede tænder. Den østre hjørnelisen samt gavltrekanten har gammelt murværk, dog er lisenens top og kamtakkerne med gavlblændingernes øvre afslutning nye. Af de fem blændinger er de yderste simpelt falsede, de næstyderste har i bunden en høj, rundbuet forsænkning med hulede false. Midtblændingen er tværdelt og har foruden et rundbuet vindue, der trods de gamle sten vist ikke er oprindeligt i sin ydre form; indvendig sidder det i en fladbue under et stejlt spærstik. Øverste del af midtblændingen har en tilmuret spidsbue i bunden. På Heinrich Hansens i det

hele meget pålidelige stik fra 1856 (fig. 44) ses gavlen i den daværende tilstand med glatte kamme med kugle på toppen og med kugler på toppene af hjørnelisenerne, der dengang gik højere op. Vinduet i midtblændingens nederste del er vist fladbuet, og i den øverste del sidder et solur.

Østsiden af søndre korsarm ses i noget ruineret tilstand på loftet over det Cederfeldske kapel. En bred helstens lisen bringes til uregelmæssig afslutning i højde med kapellets sydmur; den må vistnok betragtes som et spor af korsarmskapellets romanske flankemur. Derover kommer korsarmens lidt smallere hjørnelisen med halv stens fremspring. Udvendig ses en krydsende rundbuefrise af røde sten at løbe af på lisenen; buefrisen hviler på binderkonsoller, profileret med platte over afrunding. Samme profil har et rulskifte over frisen. Et brudstykke af frisen er bevaret inde på loftet, hvor den ligger under et udkraget, forhugget rulskifte. I højde med hjørnelisens tilbagespring har østmuren to udkragede skifter, som må markere østkapellets pulntag (fig. 18). Den nederste, synlige del af muren synes at være ildskørnet. Murens vinduesåbninger vil blive beskrevet nedenfor under omtalen af korsarmens indre. Vestmuren er udvendig helt skalmuret i ny tid.

Nordre korsarm. Nordgavlen er stærkt skalmuret, men har sikkert været som tværskibets sydgavl. Rundvinduet mellem de to oprindelige vinduer er her bevaret med smig til begge sider.

1674 blev det øverste af gavlen hugget ned og genopført med behugne sten med kugler, men 1748 tales om en for to år siden nedfalden nordgavl, og efter en reparation af begge tværskibsgavle i 1780 bliver de overstrøget med rødt. Af oprindelige detaillier ses udvendig på vestmuren kun toppen af et spidsbuet vindue. Hvor denne mur støder til skibet, står afslutningen på første byggeperiode som en fortanding, der har været beregnet til en sværere mur end den, der senere blev opført. Udvendig på østmuren sidder sydligt en rest af en krydsende rundbuefrise, der løber hen over en række vinduer, som vil blive omtalt nedenfor. Vinduesrækken afsluttes mod nord med en blænding, der er lidt højere end vinduerne. Blændingsbunden har været udmuret med stående siksak; det er det eneste sted i det romanske murværk, hvor denne mønstermuring er fundet. Uden for tagfladerne er korsarmens sidemure moderne skalmuret.

Det indre af tværskibet giver, trods nedrivninger og ombygninger, stadig et smukt og interessant indtryk af den senromanske arkitektur. Under kirkens sidste hovedstandsættelse var der lejlighed til at foretage en omfattende række udhugninger og undersøgelser, som til en vis grad er udnyttet ved restaureringen.

Korsskæringspillerne har fra begyndelsen kun haft frie sider mod tværskibet og mod kirkens midtakse, idet kirken jo var projekteret eenskibet. Deres

profilering viser en morsom blanding af romansk og gotisk stilfølelse. Romanske er de tokoblede halvsøjler (fig. 19), der uden base står på 10—12 skifter høje plinter (fig. 20). Halvsøjlerne har tre skifter høje trapezkapitæler med hule affasninger med en lille lyskant over en skaftring. Mod tværskibet mangler skaftringen, og under korbuen er det meste af søjleskafterne borthugget for at give plads for prædikestolsopgang og et epitaf. På de to vestre piller er halvsøjlerne ikke gamle, idet en udhugning har vist, at muren er kalket under dem. Dette kan dog skyldes, at halvsøjlerne har været hugget bort for at give plads til epitafier, der igen er fjernet ved Hetsch's restaurering. Det to skifter høje, karnisformede led over kapitælerne hører til den oprindelige arkitektur ligesom dets øverste skifte, der forkrøbber sig hen over pillernes mange false, men de store konsoller, der ind mod kirkens længdeakse ligger derover, er nye (fig. 19). Gotisk virker de mange false, der bryder pillehjørnerne mellem halvsøjlerne. De fortsætter op under de store spidsbuer ind om korsarmene og har sikkert også ligget under gjordbuerne mod kor og skib, hvoraf der ses spor på sydøstre pille, hvor der ligger begyndelsen af tre rulkiftebuer over hinanden. Den midterste fals er afrundet med lyskanter og markerer lige fra gulvet krydsribberne i hvælvingerne. Denne rige leddeling findes dog kun mod korsskæringsfaget; mod koret synes foruden det runde ribbeled kun at have været en enkelt fals, og mod korsarmene er kun det runde led til stede. Det må bemærkes, at korsarmene er forskudt noget mod øst, således at de to østre korsskæringspiller bliver yderligere usymmetriske. Af det oprindelige korsskæringshvælv er ved nedbrydningen i højmiddelalderen levnet det nederste af ribberne, især tydeligt på sydvestre pille. Det er en ca. 18 cm bred trekløverprofil, som bærer rester af kalkmalet dekoration.

Søndre korsarm gav før sidste restaurering bedst forståelse af korsarmenes oprindelige udformning, som yderligere er klarlagt under restaureringen. I vestvæggen sidder helt oppe under hvælvingen to slanke, spidsbuede vinduer, der som alle andre romanske vinduer er tilmurede; det nordre er ødelagt allerede ved indbygningen af den høje sideskibsarkade. Denne vinduestype, der genfindes i begge korsarmes øst- og vestvægge, har dobbeltsmig bygget af 31 cm lange, gule formsten og lysningsfals. Både ind- og udvendig har vinduet en dyb fals med en 15 cm trekvartrund stav, der sammen med de smige false og buens blødt afrundede, spidsbuede form viser tilbage mod romansk arkitektur. Vinduets bund er aftrappet. Forneden i vestmuren er en ikke oprindelig døråbning ud til det yngre våbenhus nu atter tilmuret. Østvæggen (fig. 21) har forneden en 217 cm bred, rundbuet åbning, der nu står blændet som niche, men før sidste restaurering i murflugten ind mod korsarmen havde en tilmuring med en kurvehanksbuet dør, som også var tilmuret. Den brede, rundbuede åbning har false mod korsarmen, anden fals er afrundet med lysnings-

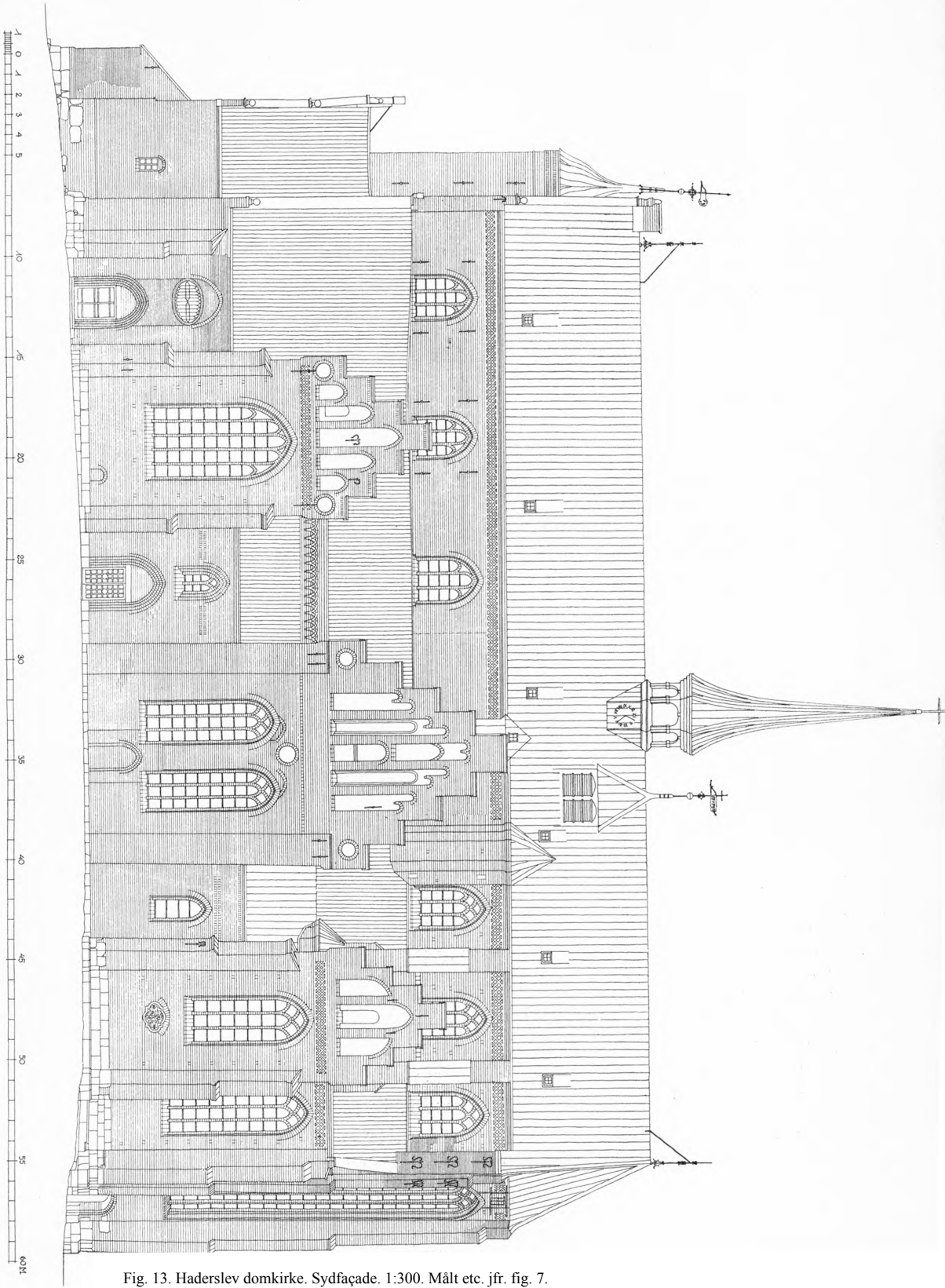

Fig. 13. Haderslev domkirke. Syd façade. 1:300. Målt etc. jfr. fig. 7.

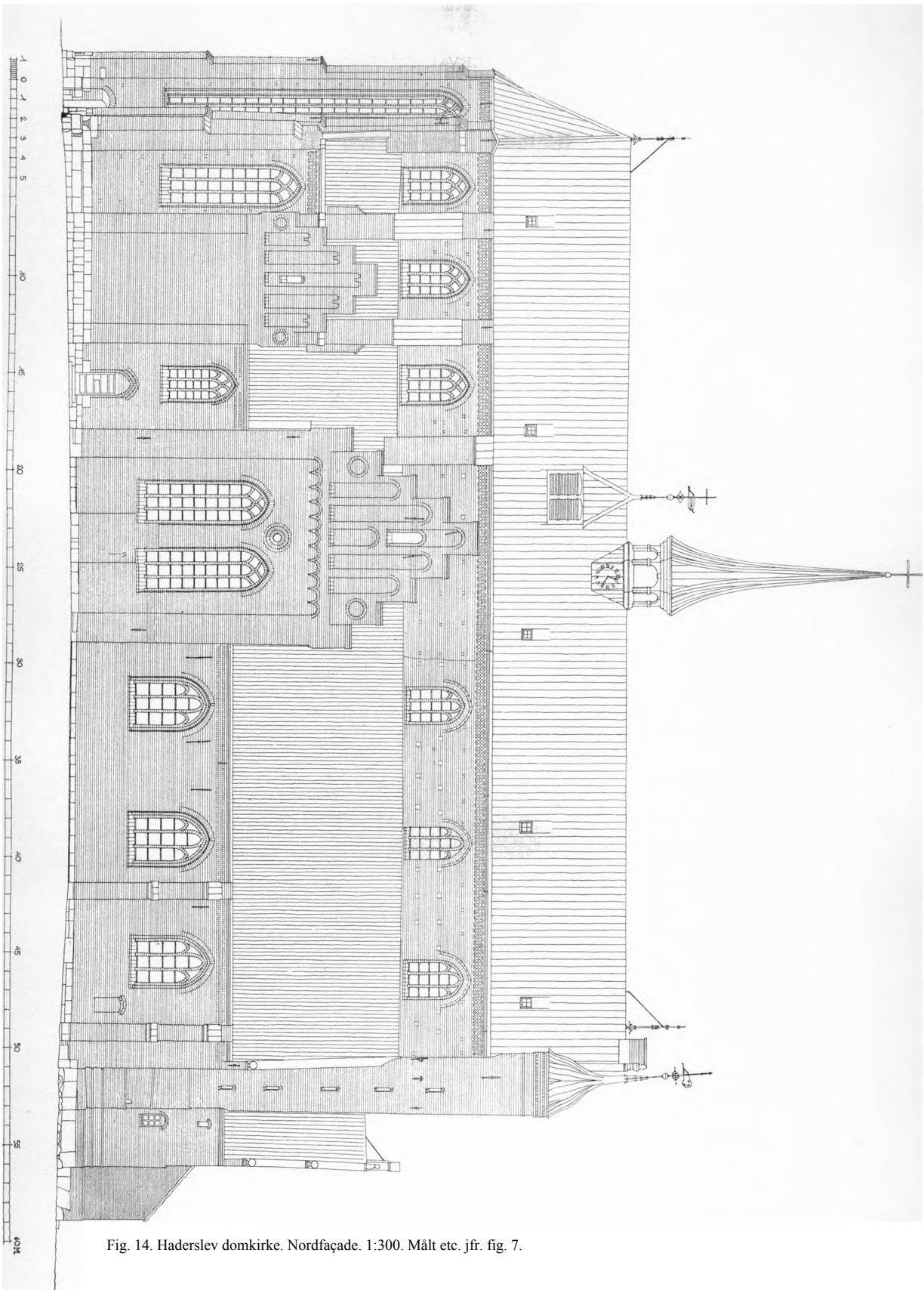

Fig. 14. Haderslev domkirke. Nordfaçade. 1:300. Målt etc. jfr. fig. 7.

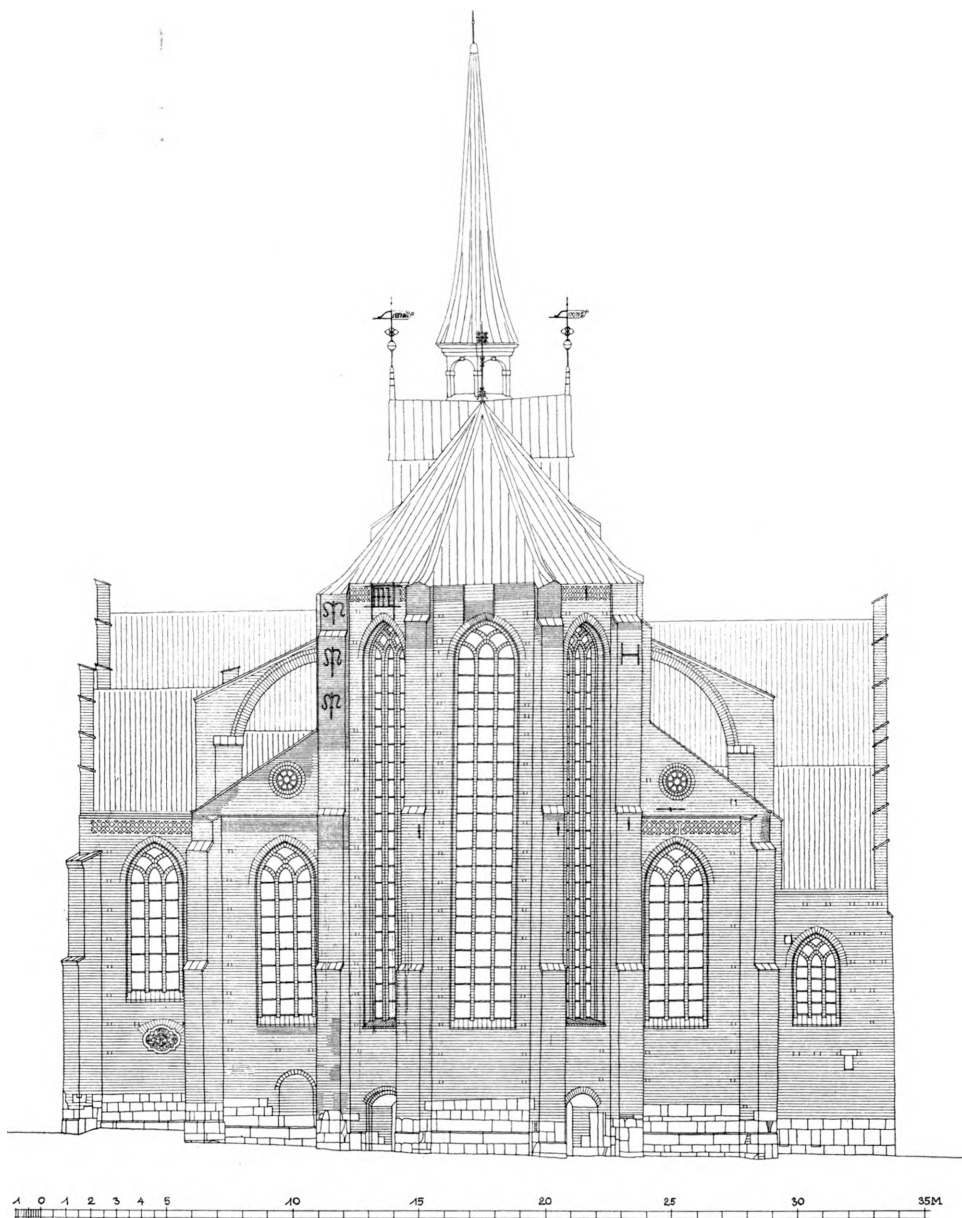

Fig. 15. Haderslev domkirke. Østfaçade. 1:300. Målt etc. jfr. fig. 7.

kanter. Åbningen har ført ind til et af tværskibets østkapeller, hvis forhold er bedre belyst ved nordre korsarm (se p. 73f). Kapellernes overstokværk har stået i forbindelse med korsarmen ved smalle, spidsbuede åbninger, hvoraf i søndre korsarm to er bevaret som nicher, mens man af en tredje ser falsen i kanten af den store spidsbue til korsideskibet. I åbningernes retkantede false

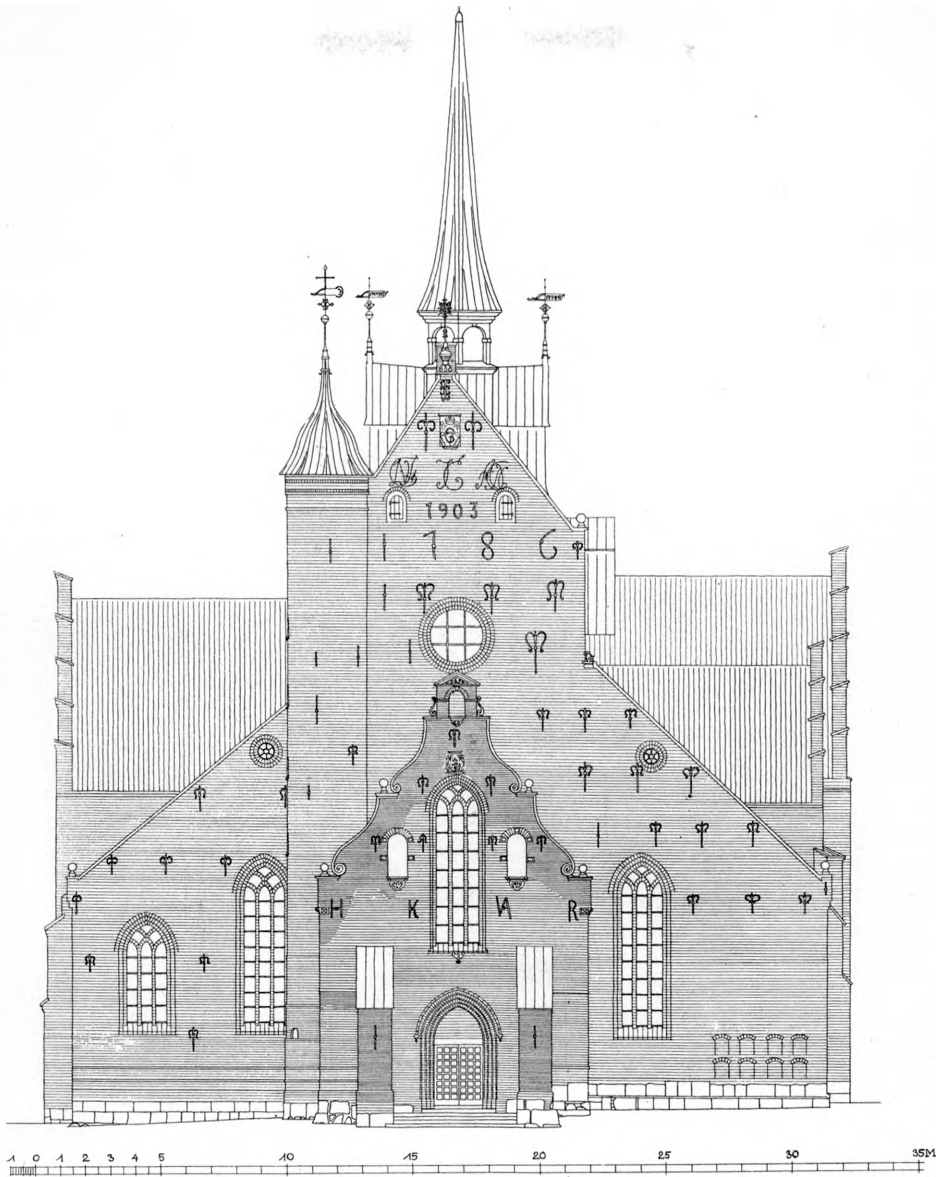

Fig. 16. Haderslev domkirke. Vestfaçade. 1:300. Målt etc. jfr. fig. 7.

sidder det sædvanlige, afrundede led, der foruden står på et rektantet, tilbagetrukket skifte. Vederlagsstenene er kraget lidt ud og har afrundet underkant. Øverst under hvælvingen ses to vinduer svarende til vestvæggens, men ikke nær så høje, idet de måtte respektere østkapellets pulntag. Søndre korsarms hvælving er muret af helsten i ringe og næsten i kuppelform (fig. 22).

L. L. 1951

Fig. 17. Haderslev domkirke. Korsarmen set fra syd.

Den er ottedelt ved trekløverformede ribber, hvoraf krydsribberne uden overgang udspringer fra de afrundede stave i rummets hjørner. De øst-vest-gående ribber løber på flankemurene ned mellem vinduerne, hvor de i vederlags-højde hviler på en simpel udkraget konsol med affaset underkant, der også optager den halvstens vægbue, som følger vinduernes spidsbuede form. Mod korsskæringen går hvælvingskappen glat over i murene. Der er ingen overribber.

Nordre korsarm er bygget ganske som søndre. Østvæggen har et rektantet, sokkelagtigt fremspring på 8 cm, der nu er skjult under gulvet. I væggen nordre halvdel sidder en stor rundbue som i søndre korsarm. Sokkelfremspringet følger falsen, den anden fals bliver ni skifter over soklen afrundet med lyskanter. Inderst i buen er en bred fals borthugget, dens bund er belagt med teglfliser på $18 \times 18 \times 7$ cm. På østsiden af muren udvider buen sig igen med

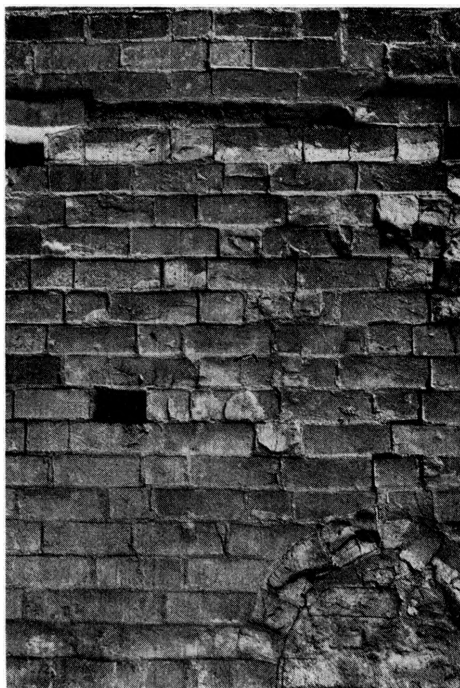
false til 273 cm.s bredde. På denne side af muren kan det romanske murværk følges 83 cm mod syd ind bag det gotiske korsideskibs ydermur. Her danner muren et hjørne, i hvilket der fem skifter under vederlaget i den store bue er en 4 cm udkrægning som vederlag for et hvælv, der har dækket det til den store bue stødende nordre østkapel.

Hvælvet har haft krydsribber, hvis ribbesten er profileret som en halvrunding mellem lige afskårne kanter. Ribbe og kappeflader og de svagt fremspringende vægbuer har haft kalkdekorationer. Efter at det gotiske korsideskib er opført, er dette hvælv erstattet med et andet, hvis vestbue løb en halv sten over den store bue. Også dette hvælv er blevet brudt ned og et højsiddende er opført, men ved sidste restaurering blev dette sidste erstattet med et nyt.

Kapellets sydmur genfindes i det nuværende våbenhus' sydøsthjørne. Her er også kapellets hjørne, og dets østmur kan følges 120 cm, hvorefter den synes at trække sig tilbage for at danne en alterniche, men sporene af muren var yderst svage og kan ikke tydes med sikkerhed. På den formodede alterplads lå lige under gulvet en stor, flad kampesten.

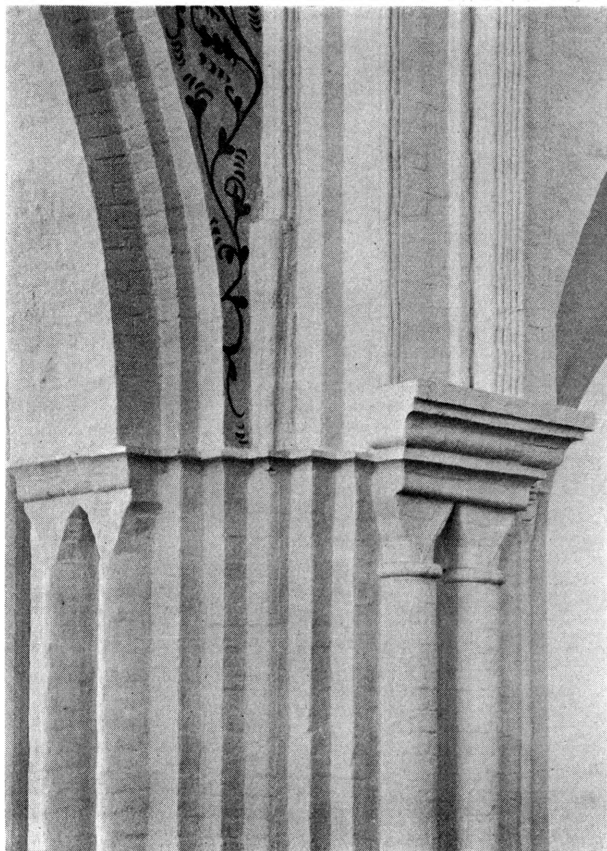
Hvor vi nu har den store spidsbue til nordre korsideskib, har antagelig oprindelig været en bred rundbue mage til den bevarede, som har ført ind til det søndre kapel på nordre korsarm. Buen er helt forsvundet, men af kapellet er fundet svage rester. På korsskæringspillens østside ses 170 cm over nuværende gulv de afhuggede ender af en halvstens bue. Over buen var murværket ganske urelt, brokker og kalk, under den var det smukt fuget og i ubrudt forbindelse med det øvrige murværk. På pilleknasten i korsideskibets nordside spores en tilsvarende bue; de har sikkert begge hørt til en hvælving over kapellet, hvis sydmur anes 3 cm inde i den sengotiske arkadepille.

Nordre korsarm har over kapellerne spidsbuede åbninger som den søndre, men mens der i søndre med sikkerhed vides at have været tre og antagelig fire åbninger, ses i nordre korsarm kun to (fig. 11). Et andet par har antagelig siddet over den forsvundne bue til korsarmens søndre kapel, men de kommer

LL 1951

Fig. 18. Haderslev domkirke. Detail af murværk på østsiden af søndre korsarm, over Cederfeld-Simonsens kapel (p. 66).

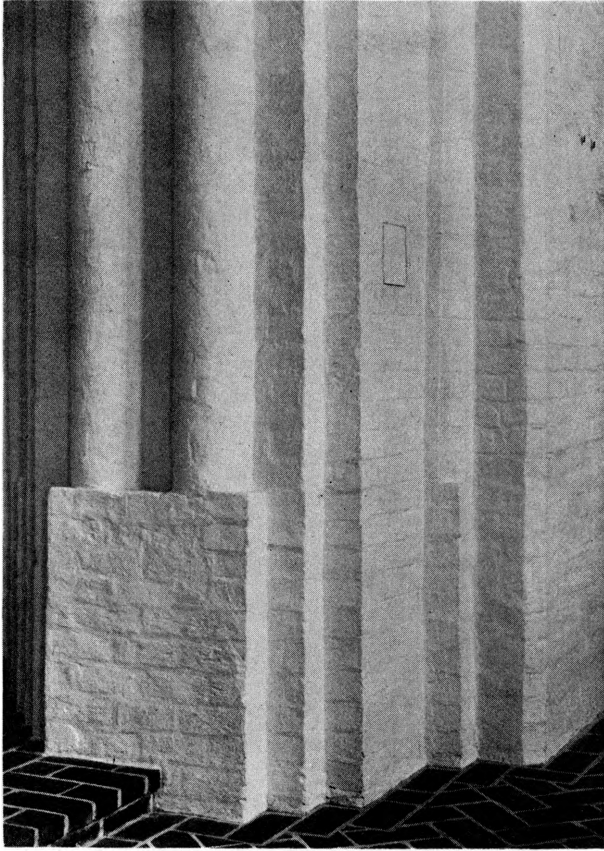

L. L. 1951

Fig. 19. Haderslev domkirke. Sydvestre korskæringspille (p. 67).

i så fald ret langt fra de to eksisterende, og en kontinuerlig række som i søndre korsarm er der ikke tale om. I øverste stokværk findes de to vinduer over østkapellernes pulntag, men mærkeligt nok er der sikre spor af et tredje, som ses fra korets sideskib, men ind mod korsarmen er dækket af hvælvingen. Tilstedeværelsen af dette vindue viser, at korsarmen fra første færd har været projekteret med fladt loft, selv om det ikke kan vides, om man allerede under opførelsen har besluttet sig for hvælvingsbyggeriet. I vestvæggen er fornedet gnavet en atter tilmuret, kurvehanksbuet åbning til det tilstødende sengotiske kapel. I øverste stokværk sidder to store vinduer mage til søndre korsarms. Også hvælvene i de to korsarme er ens.

Oversigt. Vi kan herefter danne os et billede af de dele af den romanske korskirke, der kom til opførelse. Til trods for, at kun tværskibet er bevaret, står formen af den projekterede teglstenskirke i hovedtrækkene klart. Til et kvadratisk kor med eller uden apsis har sluttet sig tværskibets tre fag, der

L. L. 1951

Fig. 20. Haderslev domkirke. Sydøstre korsskæringspilles sokkel, set fra vest (p. 57).

enten er tænkt med fladt loft eller med højere mure, end man magtede at gennemføre. Muligvis har man allerede under opførelsen besluttet sig for overhvælvning, og det er muligt, at koret har været hvælvet fra første færd, ligesom korsarmenes østkapeller har haft hvælvinger. Disse østkapeller har ligget to i tallet ved hver korsarm. Det vides ikke, om de har haft apsider. Over de to store, rundbuede åbninger til kapellerne har korsarmenes østvægge haft åbninger ind til kapellernes tagrum. Det fremgår af de bevarede mærker efter kapellernes pulstage, at der ikke er tale om et egentligt overstokværk, men kun om et tagrum, og muråbningerne har derfor mest haft dekorativ betydning. De højsiddende vinduer i korsarmenes tre frie sider kan ikke have givet meget lys ned i kirken. Til korsarmen var det tanken at bygge et enskibet langhus, som imidlertid aldrig kom til udførelse i den projekterede form.

Foruden kirkens hoveddisposition har enkeltformerne betydning for forståelse af dens arkitekturhistoriske placering. Der er her en række træk, som

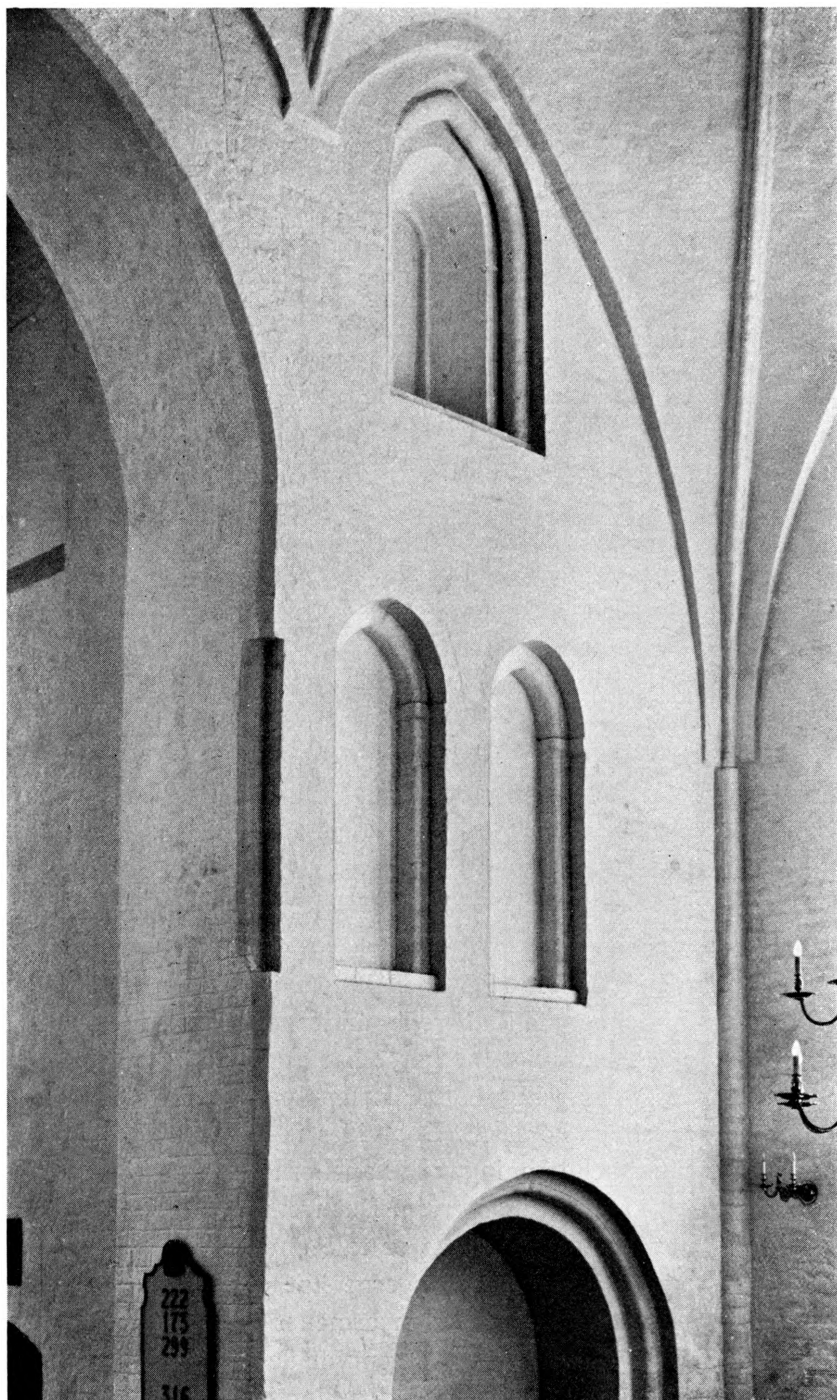
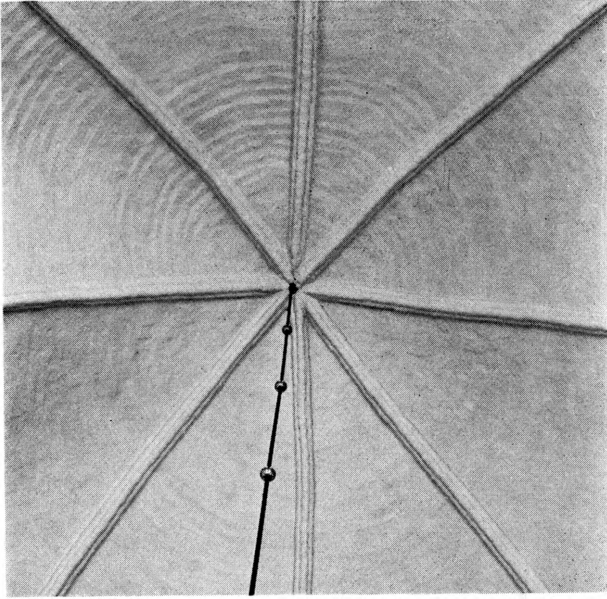

Fig. 21. Haderslev domkirke. Søndre korsarms østvæg (p. 67),

L. L. 1951

L. L. 1951

Fig. 22. Haderslev domkirke. Hvælv i søndre korsarm (p. 71).

går igen ved næsten alle Danmarks senromanske teglstenskirker: hjørnelisener; rundbuede portaler, som udvendig står i et lille fremspring og indvendig har spærstik; højdelte blændingsgavle; mønstermurværk af stående siksak og gesimsfrise af krydsende rundbuer. En del af disse motiver er sikkert af tysk oprindelse, til gengæld er de sammenstillede halvsøjler, som pryder korskæringspillerne, optaget i dansk arkitektur fra Frankrig. Hertil kommer nogle få enkeltheder, som giver en mere præcis placering af kirken. Vigtigst er vinduesformen og hvælvingerne. I plan har vinduerne de skrå sider, der samler sig mod en smal lysåbning med en lysningsfals til befæstelse af blyruden, som er en karakteristisk detail i romansk arkitektur. Imidlertid er stikket en spidsbue, selv om den med sin blødt rundede top på en morsom, tøvende måde adskiller sig fra højgotiske former, og vinduet har både indvendig og udvendig en retkantet fals med en rundstav, som afgjort placerer det i overgangstiden til gotikken. De ottedelte hvælv sender på ydermurene en midtribbe ned mellem vinduerne, og hvælvingernes vægbuer tvinges af vinduestoppene op i en stejl, skæv spidsbue. Både vindues- og hvælvingens form kendes fra andre slesvigske kirker, men kan med stor sikkerhed for Haderslevs vedkommende føres tilbage til Løgum klosterkirke, der igen er stærkt påvirket af Vitskøl cistercienserkirke⁴. Alle tre kirker har med deres østkapeller på korsarmene den karakteristiske franske cisterciensplan i dens danske udformning. Men i detaljerne har Haderslev desuden nære berøringspunkter

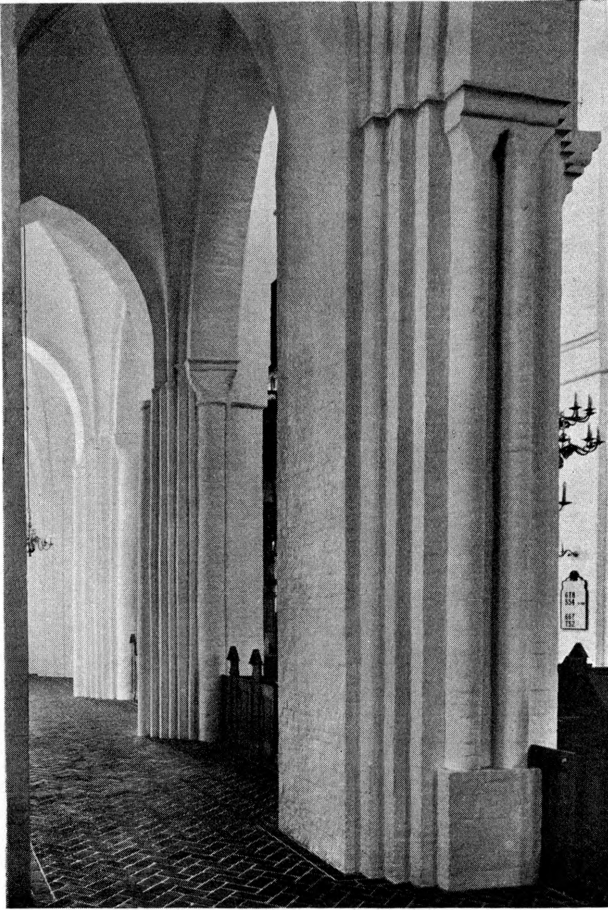
L. L. 1951

Fig. 23. Haderslev domkirke. Buefrise på søndre sideskibsmur, over magistratsstolen (p. 80).

med Åbenrå kirke. Således er den store, gule formsten, som er anvendt i vinduessmigene, nøjagtig ens i de to kirker. Endvidere kan nævnes den afrundede profilsten med de to små lyskanter, som i de to kirker er anvendt på ganske ensartet måde, og som også kendes i Løgum. Det er så ubetydelig en detail, at man vil være tilbøjelig til at tilskrive den bygmesterfællesskab, hvilket intet andet taler afgørende imod, og det er derfor af stor interesse, at de pågældende dele af bygningen i Løgum, nordre korsarms vestkapel og klosterfløjen, med temmelig stor sikkerhed kan dateres til tiden mellem 1230 og 1273, antagelig nærmest omkring biskop Gunnars død 1246, hvilket er i god overensstemmelse med, at vi må antage kirken i Haderslev for at være opført efter branden i 1247.

DET SENROMANSKE SKIB

Af grunde, som ikke nu lader sig efterforske, opgav man at fuldføre bygningen efter den lagte plan. Måske var det kirkens værdighed som kommende kollegiatkirke, måske var det byens vækst, der fordrede en mere anseelig bygning, måske var det simpelthen de nye arkitekturidealer, der medførte, at man ikke kunne lade sig nøje med en eenskibet kirke. I hvert fald tog man den fulde konsekvens af nyorienteringen, da man o. 1260 gav sig i lag med

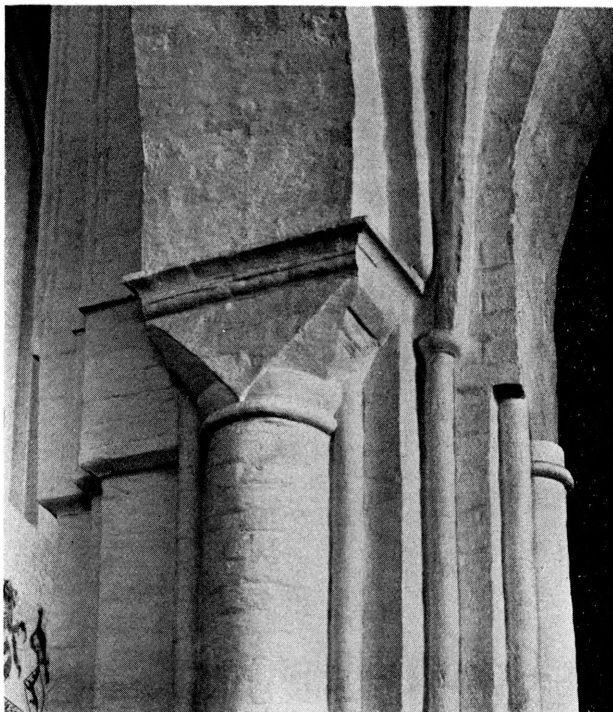

L. L. 1951

Fig. 24. Haderslev domkirke. Søndre sideskib, set mod vest (p. 80).

skibets opførelse og ændrede planen ikke til en treskibet basilika efter romansk mønster, men til det nyeste på området, en »hallekirke«, hvor sideskibene vel er smallere end hovedskibet, men hvor alle tre skibe er lige høje. Af denne interessante bygning eksisterer kun tre af de oprindelig fire fag i stærkt ændret tilstand, men det er tilstrækkeligt til at give et indtryk af bygningen. Bevaret er søndre arkademur og dele af sideskibenes ydermure. Udvendig ses intet oprindeligt murværk.

Skibet er muret af samme slags sten og i samme forbandt som tværskibet. Ydermurene er temmelig tynde, 80—105 cm, men har svære støttepiller, 64×117 —178 cm, hvis fremspring foroven indskrænkes ved skrå tilbagespring, som antagelig har været dækket med tagsten ligesom deres top, der ligger i flugt med taget. Ydermurene har hvilet på en teglstenssokkel af en skråkant og en vulst adskilt ved et almindeligt skifte. De oprindelige vinduer

L. L. 1951

Fig. 25. Haderslev domkirke. Søndre sideskibspille, set fra vest (p. 80).

og døre er alle forsvundne. Midt på sydsiden er en del af gesimsen bevaret (fig. 23), nemlig en buefrise af enkelte rundbuer af tre formsten på konsoller af bindere på højkant, profileret med en afrunding under en platte. Fra overkant af konsol er buefeltet pudset. De derover liggende gesimsled er forsvundet.

Det indre. Mens nordre arkadevæg er helt ombygget efter branden i 1627, og sideskibenes ydervægge ganske savner oprindelige detaljer, er søndre arkadevæg trods ændringer bevaret i en sådan stand, at dens opbygning lader sig udrede (fig. 24). Arkadepillerne er stærkt leddelte med skiftende runde og retkantede led (fig. 25). Deres sokkel kendes ikke. Under arkadebuerne står en stor halvøjle med et temmelig fladt trekantkapitel med skaftring. Kapitælets dækplade er et karnisformet led, to skifter højt. På hver side af halvøjlen står en trekvartrund stav, der på en yderst plump og tilfældig måde foroven løber af på halvøjlen's kapitel. Ganske lignende halvøjler findes på pillerne ind mod skibet, men de er dækkede af de senere påmurede hvælvingspiller fra det gotiske højkirkehælv, og kun på den vestligste pille ved orglet er halvøjlen delvis bevaret. Ind mod sideskibet står en halvøjle, som er slankere end de andre og ikke har kapitel, men kun en skaftring. Der er næppe tvivl om, at denne søjles halvrunde profil var tænkt løbende rundt på under-

siden af sideskibshvælvenes gjordbuer. Nu er halvrundingen borthugget lige over skaftringen, og på sideskibets ydermur er alle spor af oprindelig vægpille eller konsol forsvundet. Muligvis skulle en slank trekvartstav, der står på hver side af sideskibets halvsøjle, ligeledes have været fortsat under gjordbuen. En lignende stav ses på hjørnet af pillen mellem to retkantede false; den bærer med en eet skifte høj vulst som kapitæl sideskibenes gotiske ribbehvælv. Ind mod skibet har pillens oprindelige profil delvis været afdækket ved udhugning. Murværket her er i høj grad skørnet — sikkert ved ild, og repareret med tykke kalklag iblandet fæhår. På den til arkaden stødende korsskæringspille har man under tværskibets opførelse afsat en fals, der skulle bære skibets hvælvingsribbe. Denne fals, der stadig findes, har det i tværskibet sædvanlige profil med en afrunding mellem to lyskanter. Da skibet oprindeligt var tænkt uden sideskibe og altså ikke skulle have arkademur, har man måttet foretage ændringer i korsskæringspillens vestside og indbygget en bred halvsøjle af samme slags, som findes på arkadepillen.

Det vides ikke med sikkerhed, om sideskibshvælvene har været opført, eller om sideskibene kun havde bræddeloft, om end det er sandsynligst, at de var hvælvede. Derimod kan det med sikkerhed ses, at hovedskibet har haft hvælv, idet der særlig i de vestlige fag er karakteristiske ujævnheder i murfladerne over de høje, spidse arkadebuer, hvis yderste fals måske er hvælvets vægbue.

Muligvis har klosterkirken i Løgum også øvet indflydelse på arkitekturen i Haderslevkirkens skib, men i alt væsentligt er påvirkningen fra den danske cistercienserarkitektur nu forbi. Typen, hallekirken, er westfalsk, og det samme er halvsøjlernes stærkt svungne trekantkapitæler, om end de slanke søjlestave på siderne af halvsøjlerne også kendes i Løgum. En detail som de på højkant stillede binderkonsoller under gesimsens buefrise viser mod Tyskland.

DET GOTISKE HØJKOR

I 1300-årene havde kollegiatkapitlet med stor dygtighed formået at styre mellem landsdelens skiftende magthavere og udnytte de økonomiske konjunkturer. Også den sorte død var til økonomisk fordel for kirken. For det stadigt voksende kapitel var den snævre og lave kirke ikke længere tilfredsstillende, og man tog fat på en storstilet ombygning, der skulle omskabe kirken, så den kom på højde med kirkebygningerne i de nordtyske byer.

Byggearbejdet begyndte med koret. Det romanske kor og tværskibets østkapeller blev nedrevet til grunden, og i stedet for blev opført et treskibet koranlæg, der blev skudt så langt ud mod øst, som hensynet til Nørregade tillod (fig. 26). Nørregade var og er en del af den jyske hovedvej, og den måde,

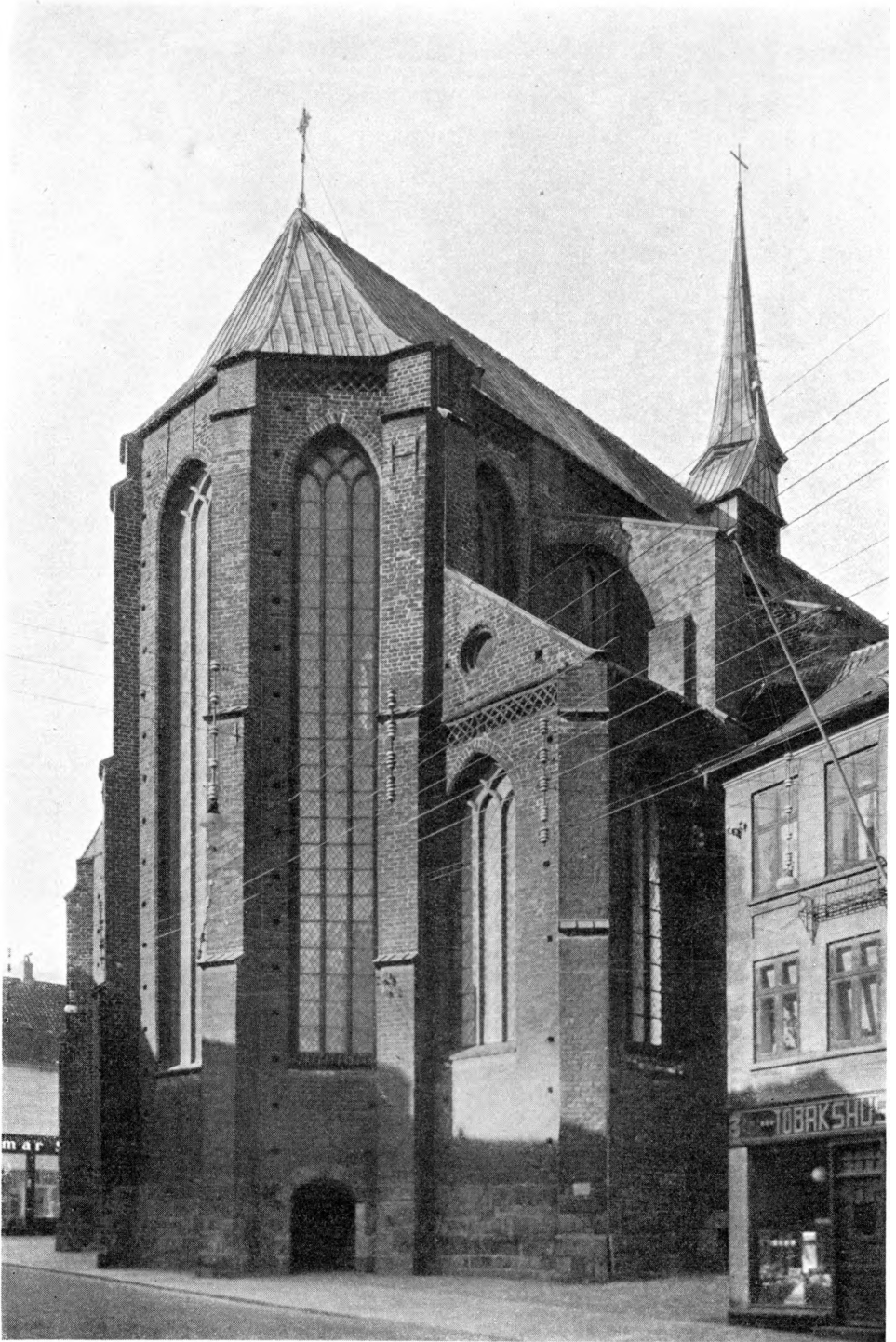
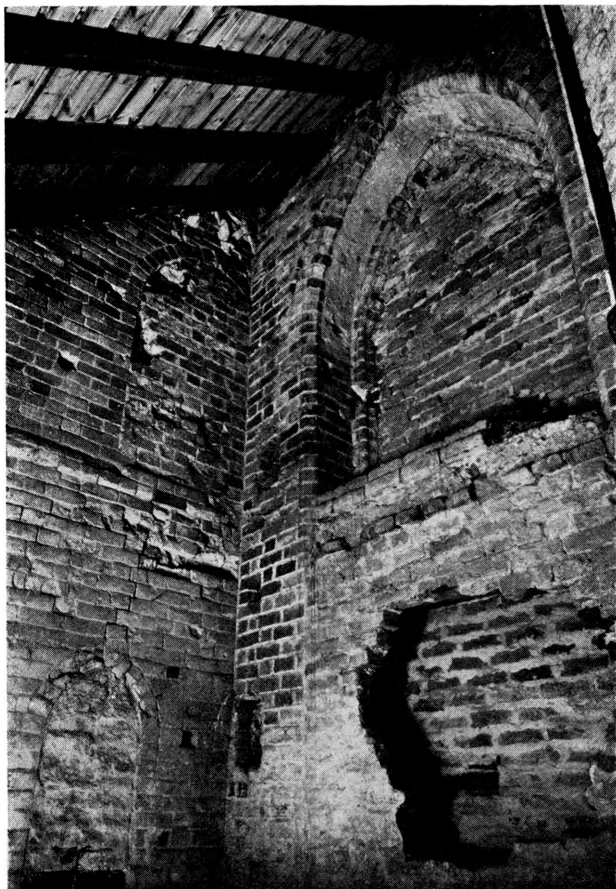

Fig. 26. Fladerslev domkirke. Det gotiske kor.

hvorpå koret med sine 15,9 meter høje vinduer træder frem i gadelinien, gør kirken til Danmarks mest markante stykke gotiske arkitektur. Måske er de snævre pladsforhold årsagen til, at den i højgotisk kirkebyggeri hyppigt anvendte kapelkrans omkring højkoret ikke kom til udførelse i Haderslev.

I korbygningens undermure er anvendt et ikke ubetydeligt antal romanske granitkvadre, idet man har tilstræbt at udnytte de romanske sokkelprofiler efter deres bestemmelse. Granitkvadrene har antagelig siddet indmuret i den romanske teglstenskirkes kor (jfr. p. 58), og det er således for tredje gang, at de er blevet taget i brug. Granitten findes kun i korbygningens nederste partier, det øvrige er muret af mørkerøde munkesten i polsk forbandt med åbne bomhuller. På sideskibsloftet ses den nedre del af muren at være bygget af gule sten, antagelig fra det nedrevne kor. På alle hjørner står diagonalstillede støttepiller, der når helt op til tagskægget, men bliver smallere ved flere afsæt. Øjensynlig af hensyn til færdselen i Nørregade er gennem korpolygonalen ført en gennemgang med fladbuede døre og fladbuget tøndeloft. Dørenes false og gennemgangens vægge er stærkt omsat. Den nordre dør har en overgang været tilmuret, og der har været sat porte for den søndre. I hvert af korets tre østfag sidder et 15,9 m højt stavværksvindue med indvendig og udvendig alfasede false og helstens spidsbuede stik. Stavværket og vinduernes inderste fals er fornyet ved sidste restaurering, hvilket iøvrigt gælder samtlige kirkens stavværksvinduer. Stavværkets oprindelige form og profilering ses i det tilmurede vindue i søndre korsideskibs vestlige fag (fig. 27). Efter dette har stavværket sin plads halvanden sten inde i falsen; stavværket var ikke som nu udformet som krydsende spidsbuer, men som tre sidestillede spidsbuer, en høj i midten og en lavere på hver side (fig. 28). Stavværkets profilering bestod yderst af en rundstav, derefter fulgte en hulkel og inderst, efter en lidt skrå platte, en glasfals. Uden for stavværket var buens underside pudset ind til affasningen. I korsideskibenes stærkt omsatte gavltrekanter, der nu står med glat kam, sidder et falset cirkelvindue, der på indersiden er muret med stavværkets profilsten. Af yderdøre i korbygningen ses nu kun en lav fladbue over en tilmuret åbning i søndre sideskibs gavl. Denne dør har givet adgang til »kalkhuset« (p. 90), der fra 1674 til 1822 på dette sted klyngede sig op til kirkemuren (fig. 15). Mellem højkoret og korsideskibene er de udvendige støttepiller indskrænket til flade lisener, men disse støttes til gengæld af sprængbuer (fig. 29), der fører trykket fra højkorets hvælvinger ned på pillerne ved korsideskibenes ydermure. Sprængbuerne, som er afdækket med bly, er på sydsiden stærkt skalmuret eller måske helt omsat. 1674 blev der betalt murermesteren 150 mark i arbejds løn for de to »Zweybogen« på sydsiden med tilhørende tømrede bærebue. Til afdækning blev købt 4 skippund rullebly for 180 mark og 1000 blyøm for 6 mark. 1719 og 1817 blev de igen repareret.

L. L. 1951

Fig. 27. Haderslev domkirke. Sammenskæringen mellem søndre korsarm og korets sydmur over Cederfeld Simonsens kapel (p. 83).

Nordsidens er nyopført ved sidste restaurering. Selve buen er muret som et helstensstik, hvorover der ligger et rulskifte. Buen er fire sten bred. Sprængbuer af denne art indgår som et vigtigt led i den europæiske gotik, men Vor Frue kirke i Haderslev er det eneste sted inden for Danmarks nuværende grænser, hvor sprængbuer er benyttet arkitektonisk. Højkorets mure har overalt foroven været afsluttet med en dobbelt kløverfrise (fig. 30). Frisen mangler nu helt på søndre korsideskibs gavls og på korpolygonalens østfag. Alle gesimsled over kløverfrisen er nye. Højkorets tag med stejle valme over gavlen er dækket med bly, korsideskibene har vingetegl.

Den høje østgavls dristige konstruktion har givet anledning til mange reparationer. I 1711 fandt man, at gavlens sydside var revnet og forvitret, og 1772 er der store murer- og glarmesterarbejder i østenden. Deres afslutning blev markeret ved opsætning af årstallet i jerncifre under gesimsen. I

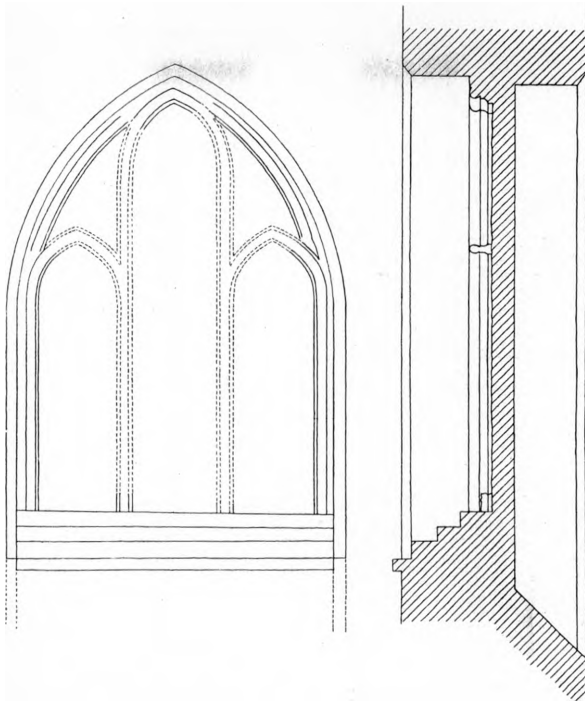
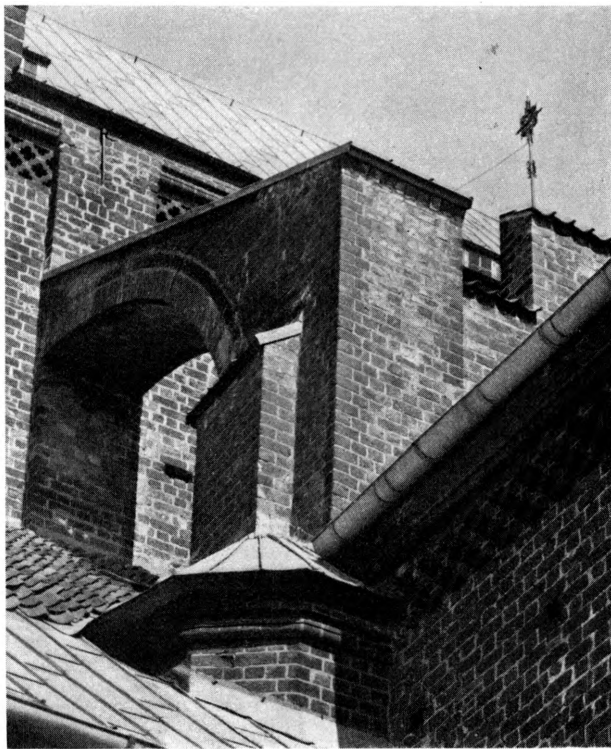

Fig. 28. Haderslev domkirke. Målt og rekonstrueret stavværk i vinduet på fig. 27. 1:50.

1832 må man forny det øverste af de høje piller, og de store vinduer bliver repareret eller ommuret.

Det indre. På det gamle kors langmur er opført en gotisk arkademur, hvis piller dog synes at have fået nye fundamenter, der på sydsiden er konstateret til to meters dybde under det nuværende gulv. Ikke desto mindre har fundamenterne givet sig allerede under opmuringen, idet østpillerne er meget ude af lod og hælder både mod øst og mod nord. Det samme gælder sydsidens midtpille. — Op mod korsskæringspillerne er den romanske mur borthugget i fornødent omfang. Dog er den afrundede støttestøtte for det romanske kors hvælv og de to tilstødende retkantede fremspring blevet stående, da de nye pillers profileringer blev ført igennem i arkadebuen. Ind mod korsarmene er udhugget høje spidsbuer med affasede kanter, som i nogen grad har medført ødelæggelse af de romanske vinduer og muråbninger (fig. 21). De høje, spidse arkadebuer mellem højkoret og korsideskibene har rige, gotiske profileringer bestående af spinkle rundstave, pærestave og bundter af rundstave, en profilering, der er af overordentlig fin og let virkning (fig. 41 A-B). Mod korsideskibene har pillerne fremspringende sokkel med karnisprofil (fig. 33). Korets gulv er hævet fem trin over tværskibets. I østfaget, hvis arkadebue er smallere end de andre, ligger gulvet yderligere tre trin højere. De østre arkadebuer har senere, men allerede i gotisk tid, forneden fået $2\frac{1}{2}$ m høje spærremure (fig. 32)

L. L. 1951

Fig. 29. Haderslev domkirke. Sprængbue på sydsiden (p. 83).

hver med en $1\frac{1}{2}$ stens dyb, fladbuet niche med profileret kant. Tilsvarende nicher ses på ydersiderne af spærremurene, der er opført af hensyn til den under korfaget liggende processionsgang, der således ikke har hørt med til det oprindelige anlæg. I korpolygonalen ses tilmurede, fladbuede nicher mod øst og mod sydøst. Den østre er dog væsentlig mindre. I de østre arkadefag er profileringen i østsiden afbrudt af ca. 10 skifter under vederlag, hvor profilerne bæres af et antal hulkelformede skifter (fig. 34). I hvert arkadefag står over buen en stor, spidsbuet blænding med profilerede kanter. Blændingen omfatter højkorsvinduerne, hvis affasede false løber ned til bunden af blændingen, medens selve vinduet på grund af korsideskibstagen kun udfylder halvdelen af højden. Også stavværket er markeret helt til bunds i blændingen, hvor små, spidsbuede glugger fører ind til sideskibslofterne.

I korpolygonens hjørner er som støtte for hvælvet bygget simple halvstens stave, der bærer plumpe, pudsede trapez-kapitæler, som vistnok ikke er oprindelige i deres nuværende form (fig. 36). Den seksdelte paraplyhvælving var før sidste restaurering meget skrøbelig og er ommuret og ophængt i en jernbetonkonstruktion. Ribberne har som alle korbygningens gjordbuer og ribber

L. L. 1951

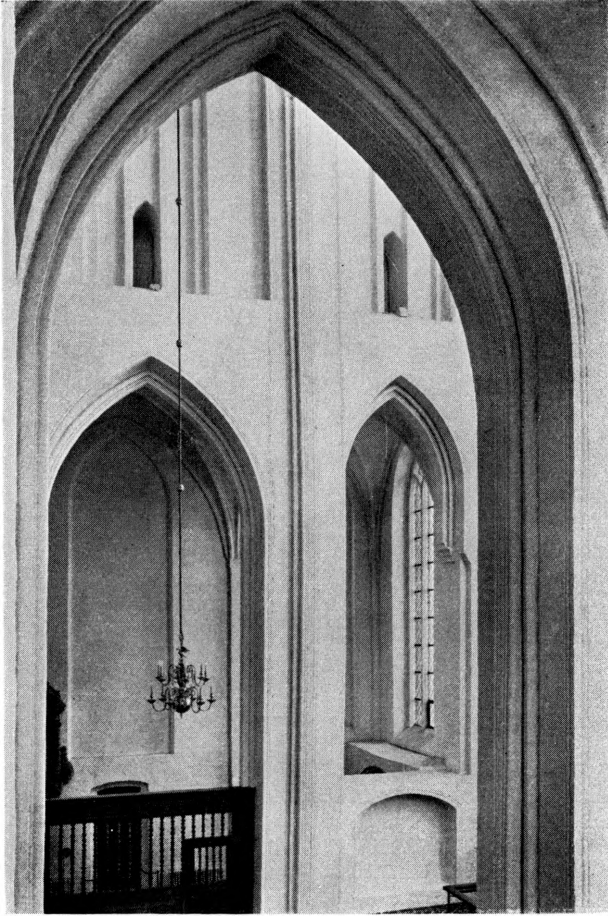
Fig. 30. Haderslev domkirke. Detail af sydsiden med kløverfrise, mellem Vieregges kapel og korsarmen (p. 84).

en tredelt profilering, hvis midterste led er en pærestav, mens sideleddene har skrå afskæring. Mod ydermuren ligger vægbuer bestående af en dobbelt pærestav, hvoraf den inderste i nord- og sydfaget fortsætter helt ned til gulvet og danner kanten af den første arkadepille. De to andre korbvælv er krydshvælvninger med enkelte pærestavs-vægbuer, der sammen med ribber og gjordbuer udspringer fra terningkapitæler svarende til østfagets (fig. 37). Kapitælerne hviler på slanke vægpiller profileret som rundstavsbundter mellem to pærestave. På midtpillen er hvælvingspillernes nederste del borthugget af hensyn til ophængning af barokke epitafier. Alle tre korbvælv har rund slutskive, vistnok af træ. De to vestre fag, der i modsætning til det østre er gamle, har helstensoverribber. Korbuen er ført helt op under hvælvene, idet man har anvendt hvælvingsvægpillens profilering og ført den helt rundt under buen.

Fig. 31. Haderslev domkirke. Indre, set mod øst.

L. L. 1951

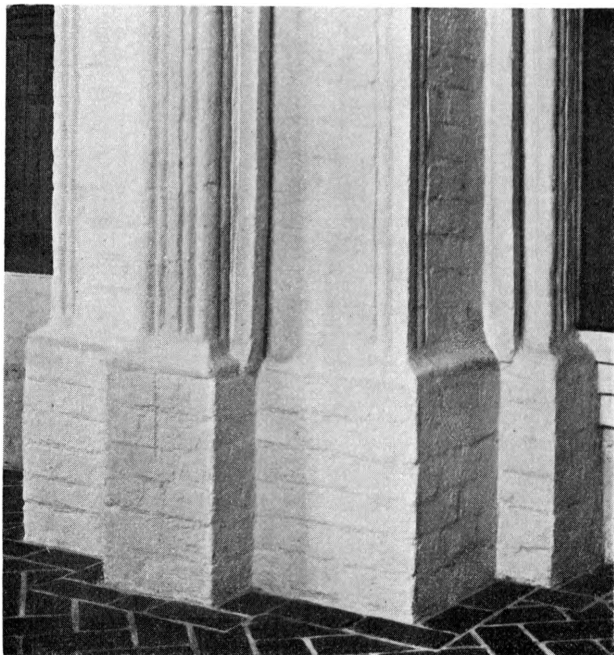
LL

Fig. 32. Haderslev domkirke. Korets nordmur og nordre korsideskib, set fra sangerpulpituret (p. 89).

Den gotiske profilering hviler på et karnisprofil under et almindeligt, let fremkraget skifte, som er muret oven på de romanske halvsøjlers karnis, og ikke som denne er dækket af tykke lag af hvidtekalk.

Nordre korsideskib har gulv i samme højde som tværskibet. I østvæggen står en stor, fladbuet, halvanden stens niche med retkantede false (fig. 10) og i østfagets nordvæg en tilsvarende, men smallere. Under østvinduet er som en senere tilføjelse indmuret en stor, flad rundbue af $2\frac{1}{2}$ stens dybde med hulkel langs buekanten. Den er først indmuret, efter at spærremuren i arkadebuen ind mod højkoret er opført.

I andet fag fra øst står en høj, spidsbuet blænding med affasede kanter og moderne udmuret bund (tig. 32). På murens yderside er stedet helt nymuret, og det kan ikke med sikkerhed ses, om det er et oprindeligt vindue. Under blændingen ses i muren en stor fladrundbue muret af to rulsifter, der må have

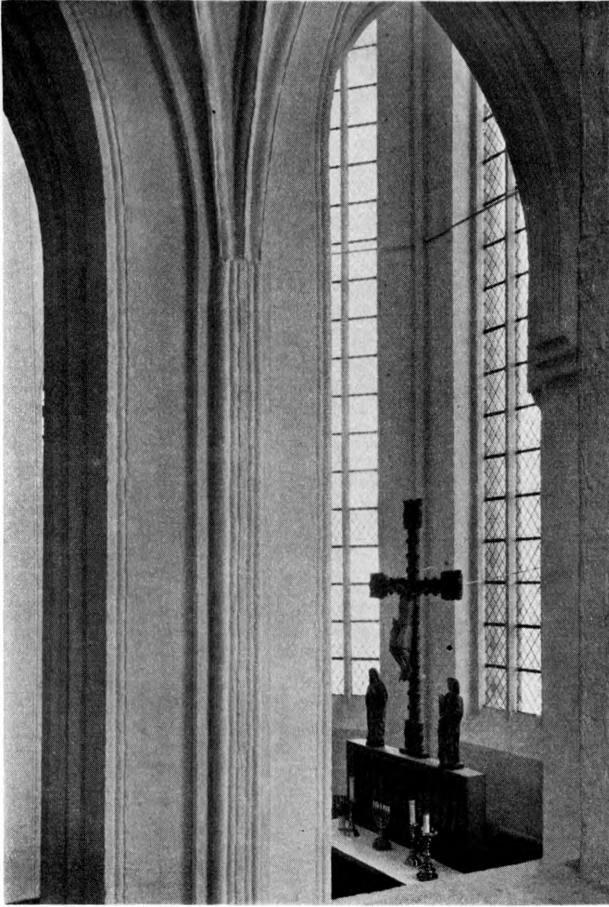

L. L. 1951

Fig. 33. Haderslev domkirke. Sokkel på arkadepille mellem nordre korsideskib og koret (p. 85).

åbnet sig ind til en kapelbygning. I buens moderne udmuring sidder nu døren til sakristiet. I laget nærmest tværskibet ses på ydersiden et stort, spidsbuet vindue med affasede kanter, hvis indre fals er borthugget. Ind mod korsideskibet er vindueshullet helt udmuret og dækket af et kalkmaleri (se fig. 57). Efter at vinduet er blevet tilmuret, er der i 1512 i murfladen hugget en stor, spidsbuet arkadebue med halvanden stens stik som åbning mod den Anckerske kapelbygning. Korsideskibet har krydshvælv med profilerede buer og runde, profilerede slusker. I østfaget hviler ribbe- og vægbuer mod nord på en retkantet halvstensfals, mod syd på en profileret konsol. I vestfaget forløber ribberne i muren ind mod tværskibet og har på denne side ingen vægbue. På de to arkadepiller står der hvælvingsvægpiller profileret som højkorets. De bærer uden overgangsled hvælvenes buer. På nordvæggen er der simple helstens vægpiller. Det østre hvælv mangler overribber, de to andre har helstensoverribber.

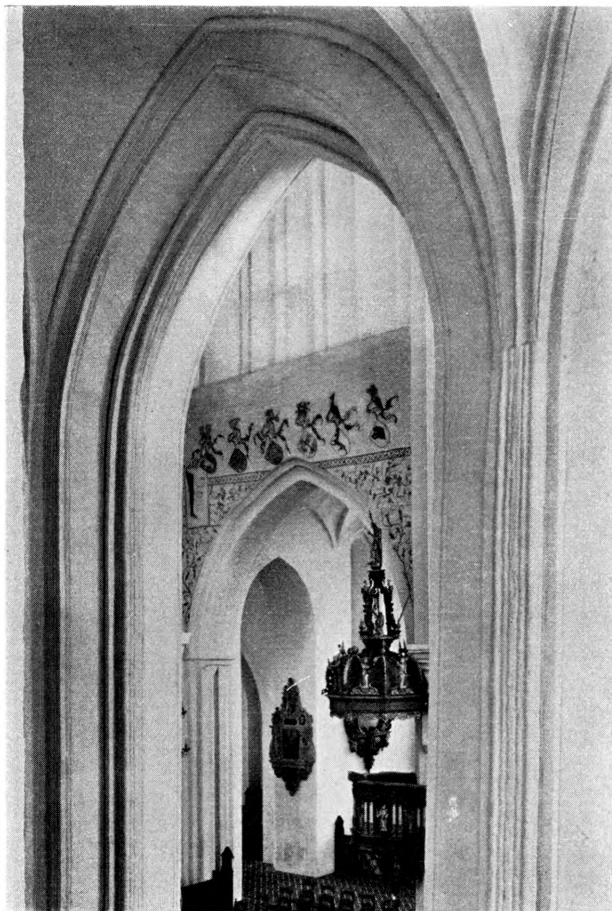
Søndre korsideskib er i alt væsentligt mage til det nordre. I østvæggen ses det fladbuede stik til den lille, tilmurede yderdør (se p. 83). Den brede, senere tilføjede fladrundbue lindes ikke i denne side. I det vestlige fag står det oprindelige vindue som en tostens blanding. Dette vindue sidder af hensyn til spindeltrappen forskudt mod vest. Forneden i faget fører en fladbuet, falsat dør ind til denne trappe (se p. 92). Ved siden af døren har været en høj, flad-

L. L. 1951

Fig. 34. Haderslev domkirke. Alteret, set fra sangerpulpitret.

buet åbning ind til kapellet. I buens udmuring sidder nu en mindre dør. Korsideskibets tre hvælv svarer ganske til nordre korsideskibs, dog har østhvælv halvtstens overribber. Det midterste fag har aldrig haft vindue i ydermuren, idet der ud for dette fag samtidig med korbygningen og i samme højde som denne er opført et fremspringende *kapel i to stokværk*, det nederste trods vinduerne muligvis *sakristi*, det øverste, som åbner sig mod kirken, må have været en *sangertribune*. Nu anvendes det som kirkens museum. Det er med sine diagonalstillede støttepiller, vinduer og kløverbladfriser ganske i overensstemmelse med korets arkitektur (fig. 13). Den stærkt ombyggede kamgavl har i den midterste spidsbueblænding en rundbuet glug. Kapellet har mod nord en selvstændig, nymuret kamgavl mod sideskibets tag. Indvendig har understokværket krydshvælv med halvanden stens runde eller svagt spidsede vægbuer til alle sider. I nordøst dækker hjørnepillen over en lille,

L. L. 1951

Fig. 35. Haderslev domkirke. Korsskæringen, set fra sangerpulpiturt.

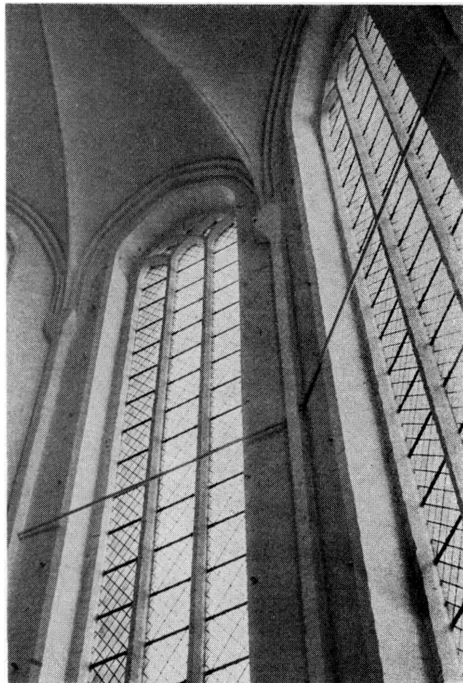
fladbuet, tilmuret vægniche. Hvælvet har retkantede kappesømme og pærestavsribber med tøpskive som i korsideskibene. Under de senere indsatte ovale barokvinduer ses spor af ældre, der må være ødelagt, da kapellet i 1740'rne blev indrettet som gravkapel for amtmand, greve Carl Hinrich von Vieregge (se dette). Sangertribunen ovenover har mod vest en stor, fladbuet blænding og hvælv som korsideskibets. Arkadebuen til korsideskibet har af-fasede kanter. Dens brystningsmur er forhøjet, da Vieregge-kapellet blev indrettet. En dobbeltfalset, fladbuet dør fører ud til spindeltrappen (fig. 38).

Trappehuset er opført samtidigt med højkoret i vesthjørnet mellem dette og det to stokværks kapel. Udvendig ses den helt ommurede top af det 12-sidede trappehus, som har blytag i højde med sangerkappellets gesims. Trappen har rund spindel og nymurede trin under fladbuet loft. To små, fladbuede glugger er hugget i trappevæggen til kapellet vest for kapellet. Den øverste

fører ind til loftsrummet, den nederste er tilmuret. Foroven ender trappen på loftet over korsideskibet, hvor en romansk sålbænksten er anvendt som dør-overligger (se p. 56). Trappen fortsætter op til højkorets loft i et uregelmæssigt polygonalt trappehus, hvis helt ommurede ydre ses over den vestlige ende af søndre korsideskibs tag. Trapperummet har små, firkantede glugger mod øst, rund spindel om tøndehvælvet loft over ommurede trin.

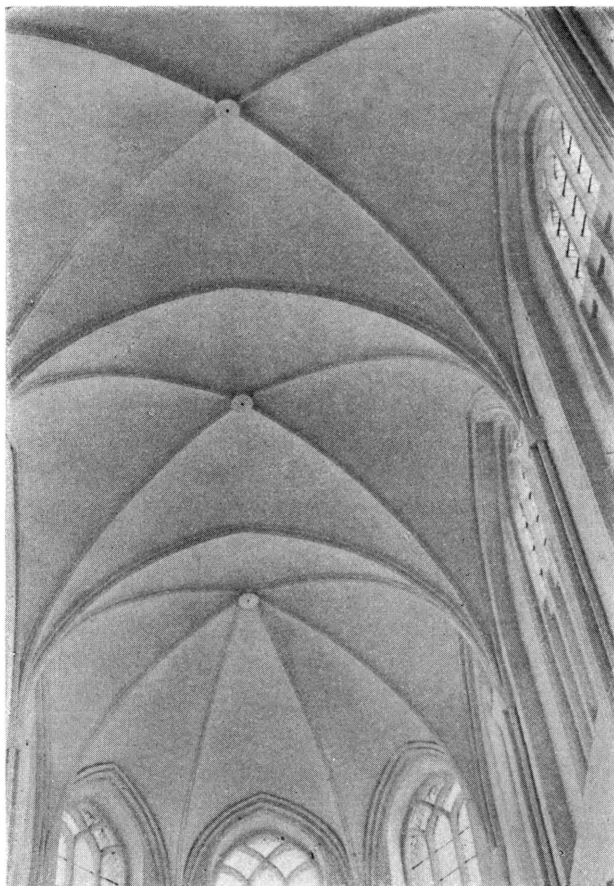
Den gotiske korsskæringshvælving. Efter at man havde opgivet at forhøje korsarmene, har man afspærret deres lofter med en munkestensmur, bygget et nyt hvælv i samme højde som korets og til sidst nedrevet det gamle korsskæringshvælv. Det nye hvælv har ikke vægbuer, men krydsribbernes pærestave begynder uden overgang på et hjørneprofil bestående af en halvrund stav mellem to ganske spinkle rundstave. Det samme profil er anvendt ved midtskibets gotiske hvælv. Korsskæringshvælv har, som alle højkirkehvælvene, rund topskive og i øst og vest en fals mod gjordbuen, men går iøvrigt over i væggen. Under hvælvingen er murfladerne mod nord og syd udfyldt med store, spidsbuede blændinger med kantprofil i stikket og deri en dobbeltfalsede blænding, hvis stik og øverste del af lodrette false er fasede. Blændingen er tredelt af lodrette halvstens stave. Vistnok samtidig med korsskærings ombygning er i korsarmene indsat høje stavværksvinduer med søjlestavsprofil i yderfalsene (p.65).

Midtskibets forhøjelse er fulgt hurtigt efter det nye korsskæringshvælvs fuldendelse, men dog med en tydelig adskillelse mellem byggeperioderne, der uændelig på sydsiden ses som en fortanding mellem korsskærings middelalderlige murværk og skibets i krydsforbandt skalmurede flade. På nordsiden støder højkirkens efter 1627 genopførte mur af flammede sten mod korsskæringsmuren. Også de store, spidsbuede højkirkevinduer med deres dybe false og stavværk er i det ydre nye, ligeså kløverfrise og gesimser. Det oprindelige murværk ses under sideskibstaget at være af flammede munkesten i munkeforbandt med skarptskårne, i underkant ridsede fuger. I det østre fag står i murfladen en stor helstens, spids aflastningsbue.

E. M. 1950

Fig. 36. Haderslev domkirke. Vinduer i koret (p. 86).

E. M. 19.50

Fig. 37. Haderslev domkirke. Højkorets hvælv (p. 86 f.).

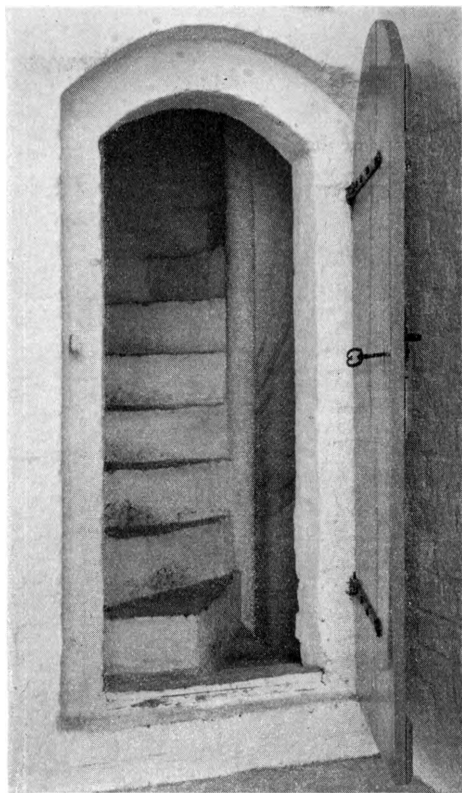
Vestgavlen er helt forsvundet, da skibet mistede sit fjerde fag. Dens udseende kendes ikke.

I det *indre* blev højkirken ført igennem over hovedskibet (fig. 39), hvorefter de senromanske hvælvinger blev nedtaget og hvælvingssporene til dels udslettet ved påmuringer af sten på fladen. At arbejdet her ligesom med korskæringshvælvingen er sket i denne rækkefølge, ses deraf, at indtil restaureringen i 1895 var pilleprofilerne kun over de gamle jordbuevederlag af teglsten, mens de derunder var udformet i stuk (Güttel p. 36). Både af hensyn til kirkens uforstyrrede brug og for at undgå den umådelige stilladshøjde er fremgangsmåden naturlig. Man betjente sig nu ikke mere af pærestavprofilet, men hjørneprofilet på de lodrette false kom til at bestå af rundstavene, der allerede er kendt fra korsskæringshvælvet. Tilsyneladende uden i væsentlig grad at forulempe den senromanske profilering blev der på arkadepillernes indersider opført nye hvælvingspiller med tredobbelte false, men uden profi-

lering (fig. 40). På sydsidens tredje arkadepille fra øst — den, der nu er den vestligste — står største delen af den senromanske halvsøjle fri. I højde med halvsøjlernes skaftning har hvælvingspillerne en udkrægning bestående af en skråkant eller en karnis. Først derover er pillekanterne profilerede (fig. 41 D), dog ikke den midterste, og på den inderste, der danner den tre stens brede jordbue, hører profilet op et stykke over vederlag. Det er sikkert en markering af den højde, fra hvilken buen er om-muret efter branden i 1627. Fra halvsøjlernes kapitæl til på højde med højkirkevinduernes underkant er pillen omsat i små sten. Pillefalsen nærmest arkademuren bærer ribben i højkirkens krydshvælv, hvortil man ved genopførelsen har anvendt det gamle pærestavprofil, idet dog hvælvningernes nederste flige antagelig er bevaret på sydsiden. Langs ydermurene står kappen ind på en halvstens vægbue. På højkirkemurene er over arkadebuerne afsat store helstens blændinger, hvis spidsbuer har affaset kant. Heri sidder vinduer svarende til højkorets og med små, fladbuede glugger ved blændingsbunden. I skibets nordside er arkadepillerne med deres overmur nyopført efter 1627, det samme gælder nordre sideskibs hvælv.

Søndre sideskibs hvælvinger og den høje spidsbue ind mod korsarmen er antagelig udført i tilslutning til den højgotiske ombygning. Hvælvene har pærestavribber med helstens overribber og puklede kapper, der uden vægbuer går over i ydermurens vægflade og støder mod de simple, retkantede jordbuer, der på arkadepillerne udspringer bag den senromanske halvsøjle og på ydermuren hviler på halvstens piller, hvoraf de to vestre har udkrægninger bestående af et afrundet rulskifte, et almindeligt skifte og en hulkel.

I *nordre sideskib* er der på jordbuepillen på ydermuren mellem det mellems-te og det vestligste fag bevaret det afrundede rulskifte fra udkrægningen og en del af vesthælvets ribbe. Iøvrigt må hvælvingerne i alt væsentlig være nymurede efter 1627, men med anvendelse af middelalderlige former og ribbesten.

L.L. 1951

Fig. 38. Haderslev domkirke. Dør til spindeltrappen (p. 92).

Sideskibenes vinduer, der nu alle står tilmurede, men synlige fra de ydre kapellers lofter, er antagelig en udvidelse af de senromanske vinduer udført samtidig med skibets ombygning. Det er store, spidsbuede muråbninger med mange false uden affasninger. Stadværket er borthugget. De er indmuret i godt forbandt med det omgivende murværk, men har i modsætning til dette friske fuger af fed mørtel. På de udvendige false er spor af rød kalkning.

Processionsgangen under koret. Da man på grund af den snævre byggeplads ikke kunne føre korsideskibene rundt om korets østside, har man følt savnet af en forbindelsesvej, der formentlig har været særlig nødvendig ved de kirkelige processionser. Man har derfor meget snart opført de p. 85 omtalte spærremure i de østre arkadefag og derunder indrettet nedgang til en forsænket forbindelse mellem de to sideskibe. Nedgangen er udført som brede fladbuer med de sædvanlige profiler og en sfærisk kappe (fig. 56). Forbindelsesgangen er dækket af tre fag lave krydshvælv med pærestavprofiler (fig. 41 E), men uden vægbuer. I det nordre fags vestmur sidder en senere indhugget, lille, dobbeltfalsat blanding.

†*Tårn*. Kirken har i vestenden haft et tårn, der faldt som offer for branden i 1627 og aldrig blev genopført. Om dets middelalderlige historie vides kun, at det omtales som eksisterende i 1456, da Slesvigbispens bekræfter stiftelsen af Marianernes broderskab i det tidligere Limbek-kapel »an der zydersyde by dem torne«⁵. Det er muligt, at det er opført i umiddelbar fortsættelse af skibets gotiske ombygning, men det er ikke udelukket, at det stammer allerede fra det senromanske skibs opførelse. Udover at det lå ved kirkens vestende kan dets placering ikke nøjagtigt angives så lidt som dets omfang. På Braun og Hogenbergs stik (fig. 2), der ellers i store træk er tilforladeligt, er tårnet vist som en mægtig, rektangulær blok vest for skibets fjerde fag. I øst-vestlig retning fylder det omtrent så meget som halvandet af kirkens almindelige fag, mens det på den anden led har en enorm udstrækning, idet det mod syd ikke alene dækker sideskibets gavl, men endog er vist springende frem for de ydre kapeller. Skal man tage meget strengt på stikkets korrekthed, viser tårnets gesimslinie, at det ikke har fyldt nær så meget i nordlig retning, næppe mere end til kirkens midtakse, og helt kan det ikke afvises, at tårnet kan have stået forskudt på den sydlige del af kirkens gavl. Imidlertid kan der sikkert ikke bygges så meget på stikkets pålidelighed, og vi må derfor vende os til kirken selv for at søge oplysninger. Hvis tårnet har ligget på den nu frie plads foran vestfronten, måtte der sikkert kunne findes spor efter det i jorden. I 1888 har baurath Meydenbauer foretaget en udgravning, men kun fundet en 1,5—2 m lang samling af kampesten ved forhallens sydvestre hjørne, og han tror derfor ikke på, at tårnet nogen sinde har været opført⁶. Moderne eftergravninger er desværre ikke foretaget. At kirken i 1653 og

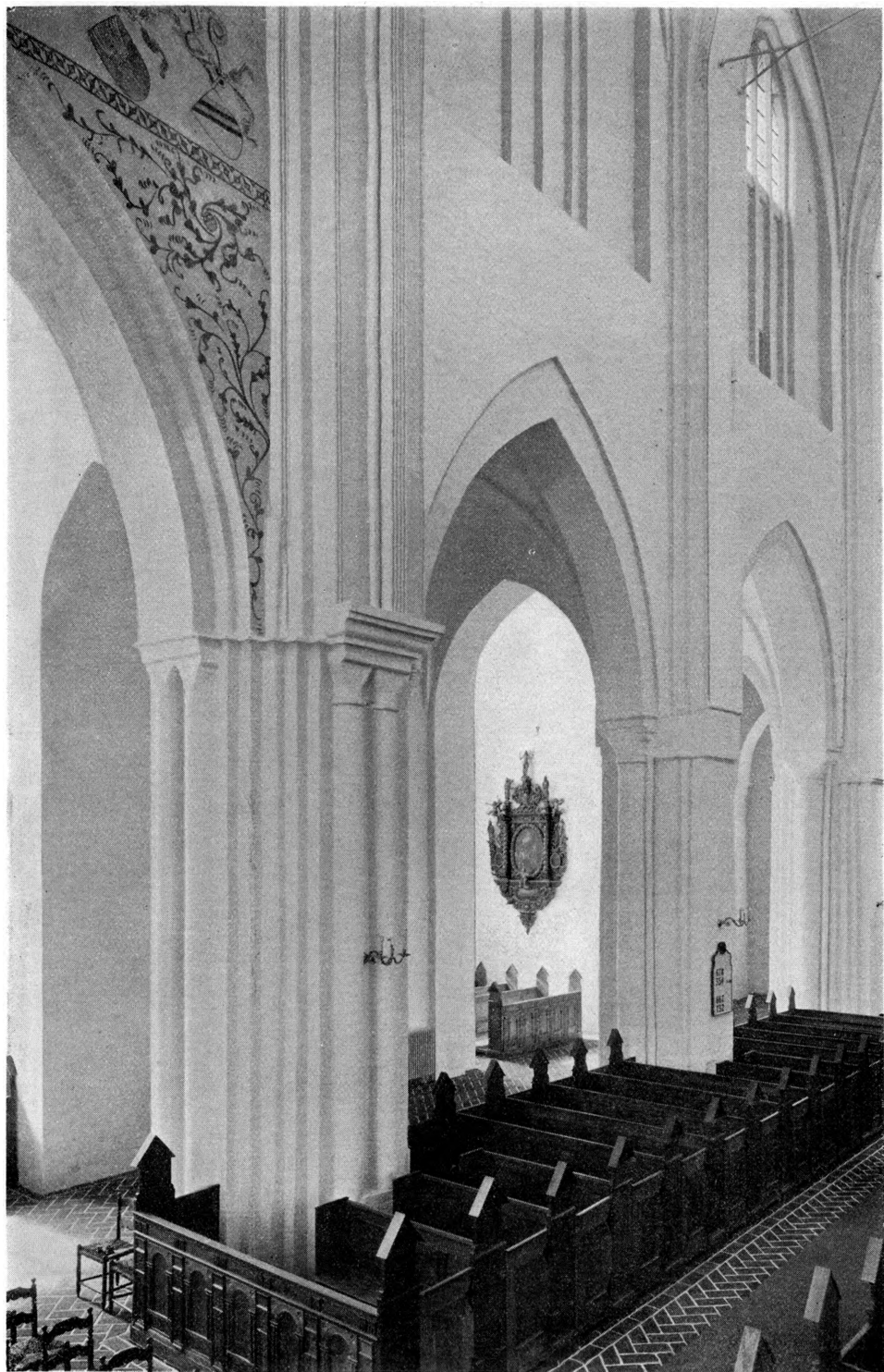
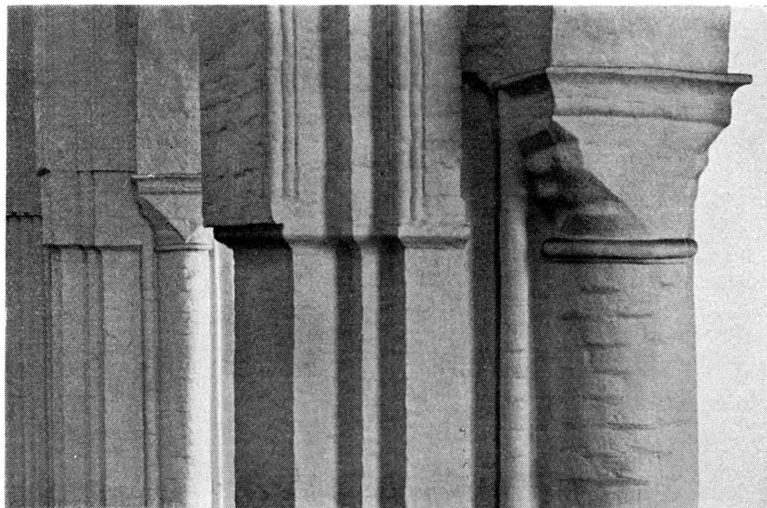

Fig. 39. Haderslev domkirke. Søndre sideskib set fra korsskæringen (p. 91).

L. L. 1951

L. L. 1951

Fig. 40. Haderslev domkirke. Sydvestligste fritstående pille, set fra orglet (p. 95).

1735—36 sælger kampesten og udgravede mursten, er intet bevis for, at et tårn har været nedrevet til grunden. Det har flere gange tidligere været fremholdt som en mulighed, at den nuværende forhal med sine over 1,5 m tykke mure helt eller delvis er underdelen af et svært tårn, der i så fald skulle have stået over midtskibets vestligste fag. Det kan ikke nægtes, at denne mulighed giver den bedste løsning på de tykke mures problem, som ikke fra anden side er forklaret tilfredsstillende. Til støtte herfor kan tjene, at man før sidste restaurering ved skibets sydvestre arkadepille, som står op mod gavlmuren, i muren mellem skib og forhal har konstateret en kalket flade, som i 48 cm's afstand fra pillens krop fører mod vest ind i muren. Dette kunne være tårnrummets åbning mod skibet, og det taler for, at midtskibet foruden tårnrummet kun har haft tre fag, og det er i så fald naturligst at tænke sig tårnet som tilhørende den senromanske byggeperiode. Den svære murtykkelse i skibets nuværende vestgavl (se længdesnit fig. 8) taler for, at denne indtil over hvælvingshøjde har udgjort en del af tårnmuren. Om tårnet har haft kapeller mod nord og syd, eller om Marianerkapellet (se p. 102) har haft to fag i dybden, kan ikke siges. Til dette tårn måtte så høre trappen (fig. 49) i den nuværende forhals nordmur. Den er udvendig skalmuret i baroktiden og senere, indvendig er den med sin runde spindel og tøndehvælvede loft ikke til at skelne fra middelalderens spindeltrapper. Der må i denne forbindelse gøres opmærksom på, at vi ikke kender nogen anden opgang til den senromanske kirkes loft, men den kan have været i en forsvunden vestgavl uden for fjerde fag. Det eneste sted, hvor man nu ser tilsyneladende oprindeligt murværk i spindeltrappens

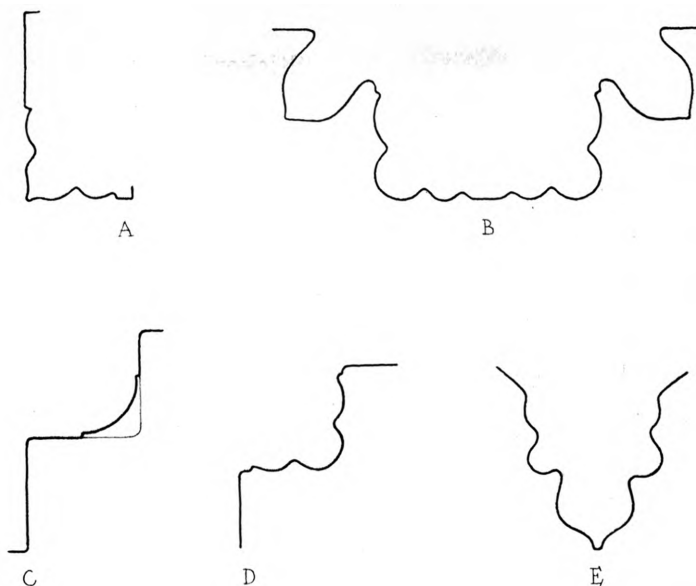

Fig. 41. Haderslev domkirke. Profiler 1:10. A. Hjørne på højkorets piller. B. Siderne på samme (p. 85), G. Hjørneribbe i tværskib (p. 67), I. Hjørnepille i magistratsstolen (p. 102) og pillekanter i skibets gotiske hvælv (p. 95). E. Ribbe i processionsgangen (p. 96).

yderside, er på loftet under forhallens tag. Det lille stykke af den krumme murflade synes her at være middelalderligt arbejde, for så vidt som det er bygget i polsk forbandt. Hvis det er rigtigt, kompliceres sagen forøvrigt yderligere, idet en nordmur på tårnet ville have dækket dette sted, og der skulle ikke være nogen krum murflade, med mindre vi tænker os to byggeperioder: først trappe, så tårn. At trappemuren er i polsk forbandt og ikke som det senromanske skib i munkeforbandt, kan skyldes, at man ville undgå de mange løbere i den stærkt krummede murflade.

Ad bygningsarkæologisk vej er det næppe muligt for tiden at komme til et endeligt resultat, og alt taget i betragtning er det måske det rimeligste at antage, at det middelalderlige tårn har stået vest for den nuværende forbygning. Hvis stikket fig. 2 er nogenlunde rigtigt, er der mulighed for, at den store tårnbredde skal forklares ved, at der har været projekteret et dobbelt-tårn som på de store, lybske kirker. De kan så, således som vi kender det andetsteds fra, være slået sammen til een blok. På stikket er i tårnets øverste stokværk vist et stort glanhul under en taggavl med tre små glugger og et sadeltag på tværs af skibets tag og kun så højt, at det netop går fri af skibets tagryg. Der er ingen grund til at tvivle på, at dette nogenlunde giver tårnets udseende i 1585, men det kan næppe være i overensstemmelse med den gotiske bygmesters projekt, der må have vist en anderledes stolt og knejsende tårnafslutning. Dette har man i efterreformatork tid søgt at råde bod på. I 1604—

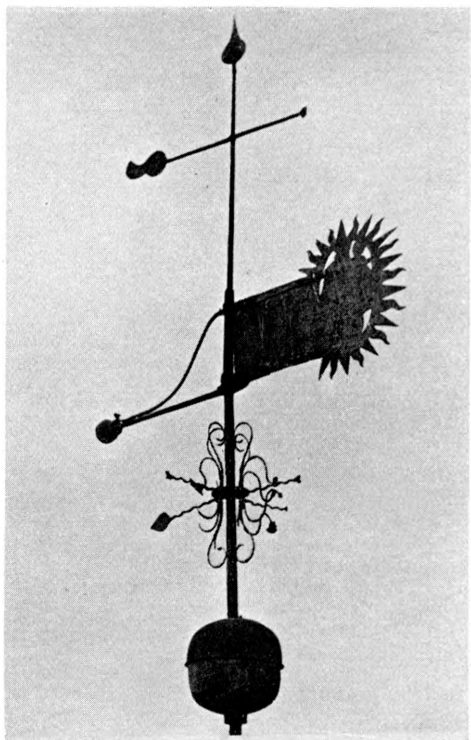

Fig. 42. Haderslev domkirke. Vindfløj over vestre trappetårn (p. 101).

Formodentlig har den høje tagryg alle dage haft en rytter, men der vides meget lidt om dens bygningshistorie. Den blev fornyet efter branden 1627 (se p. 50), og 1820 var to af de seks hovedpiller rådne og gesimsen nær ved at styrtede ned, og 1824 klages over nye mangler. På et litografi af kirkens nordside 1830 (jfr. Güttel p. 66), som iøvrigt virker ganske tilforladeligt, er tagrytteren vist med et klokkeformet spir i to afsæt, og i 1835 fornyedes den ved bygmester Andreas Bertelsen efter bygningsinspektør Meyers udkast i den nuværende form (fig. 17), slank spids med stor opskalk over sekssidet arkadeunderdel, som den er bragt tilbage til ved sidste restaurering, efter at den i århundredets løb var blevet noget forvansket. Dens tømmerkonstruktion af fyr hvilede indtil sidste restaurering på et kompliceret bjælkeunderlag, der førte vægten ud på korsskæringens mure, men den er nu båret af svære jernbeton-dragerer. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der i hjørnerne af korsskæringens murkrone er aftryk efter diagonalstiliede bjælker på ca. 15 × 18 cm, som er overdækket af en klods af munkestensmurværk, og som må antages at have haft forbindelse med tagrytterkonstruktionen. De store, fløjstangsprydede kviste på hver side af korets tag kan næppe have eksisteret, da det store tårn stod. De nævnes første gang 1666—67 som »Neuwen gebauwte oben

05 blev der ved kgl. møllemester Claves Sticker⁷ opført et spir tækket med kobber. Provst Georg Schrøder og borgmester Balthasar Braun havde taget initiativet hertil⁸. Spiret ses afbildet på Johannes Mejers lille, meget grove fremstilling af kirken i Danckwerths atlas 1652, men af denne summariske tegning kan intet sluttes, så meget mere som domkirken synes anbragt på Gl.-Haderslevs plads. Eftertegningen hos Güttel p. 39 er fejlagtig. Dette spir blev forøvrigt skæbnsvangert for kirken, idet det under branden i 1627 ved sin nedstyrtning gennembrød skibets hvælvinger, hvorved branden fik større omfang, end den ellers ville have fået.

Tagrytteren ses ligeledes på begge de gamle tegninger, hos Braun og Hogenberg som en overdreven høj konstruktion med vejrhanen over korsskæringen.

an der Kirchen dagh, worin die Glocken hengen sollen«. Tømrerarbejdet blev udført af tømrermester Hans Bussmachen; han beskæftigede ti mand i fire dage med at sætte det på plads, hvorefter to tagtækkere fra Kolding lagde skotrender af bly, og tagene blev teglhængt. Fløjstængerne med kugler og forgyldte kobberfløje blev leveret af kobbersmed Jacob Jacobsen og kostede 69 mk. 6 sk. I fløjene står nu henholdsvis i nord og syd C 7 1779 og 1870 som hentydninger til reparationer og fornyelser. Det vestre trappetårn bærer en vindfløj med en udhugget Mariafigur i solgisel (fig. 42). Den er nu fornyet efter et ældre forbillede af kobber med rester af forgyldning, som opbevares i kirke-museet. I sin form er den ganske middelalderlig, og den har måske oprindelig siddet på et af kirkens middelalderlige spir.

Oversigt. Med den store, gotiske ombygning havde S. Marie kirke een gang for alle skiftet karakter. De romanske dele gjorde sig næppe mere bemærket, det var de himmelstræbende buer og højkorets fine profileringer, der drog øjet. Der er nu ikke mere tale om indflydelse fra dansk arkitektur, i stort og småt minder nybygningen om hanseatisk gotik, der dog er mere fransk præget, end den vistnok selv aner. Navnet på den gotiske bygmester kendes ikke; en Herman værkemester, som hertug Adolf 1458 anvender i byen, behøver på ingen måde at være den samme som Herman Münster murermester, der 1456 arbejdede ved kirken i Wismar, selv om de to kirker arkitektonisk har meget tilfælles (Güttel p. 39).

Haderslevs gotiske kor er i hvert tilfælde intet fuskerarbejde. Det imponerer ikke blot ved sin dristige østgavl, også buernes fine form og pillernes smukke profileringer hæver det til første rang blandt Danmarks gotiske bygninger. Den forholdsvis ringe bredde medfører, at midtskibsfagene virker meget høje, til trods for at højden til hvælvingstoppen kun er 21 m mod Roskilde Domkirkes 25 m og S. Marie i Lybæks 39 m. I den sidstnævnte kirke er forholdet mellem bredde og højde af skibet 1:3, i Roskilde kun 1:2, men i Haderslev 1:2½ I det hanseatiske område eksisterer ingen direkte parallel til kirken i Haderslev. Nærmest står vistnok S. Nicolai i Wismar, der blev påbegyndt 1381 og fuldført 1439. Alene den lange byggetid gør det usandsynligt, at det hele kan være een mands værk, og man kan heller ikke antage, at den arkitekt, som 1381 går i gang i Wismar, 40 år senere tager fat i Haderslev. Som ved de fleste perioders arkitektoniske paralleliseringer må slægtskabet mere skyldes åndelige påvirkninger, lån af motiver og overflytninger af håndværkergrupper, end at den ledende kunstner rejser fra sted til sted medbringende sine tværsnit og modeller af enkeltformer.

KAPELLER

Som ved alle kirker af større betydning voksede i gotisk tid en række af kapeller op langs kirkens ydermure. I de skriftlige kilder nævnes fra 1400-årene og senere en række kapelstiftelser; om det ene, *Jomfru Marias kapel* (sml. indledning p. 51), der tillige var dåbskapel, ved vi, at det var indrettet i søndre korsarm, og det er givet, at en række andre kapeller har fundet plads inden for kirkens mure. For enkelte af de tilbyggede kapeller kendes navnet på stifteren eller den helgen, til hvem kapellet var indviet, men de fleste kapeller har skiftet navne, undertiden flere gange, da de i efterreformatorisk tid blev solgt som lejersteder for adel og fremstående borgere.

† V O R *Frue kapel, Marianerkapellet* (sml. indledning p. 51). Det ældste omtalte kapel er grundlagt omkring 1440 af enken Eibe Limbek for Vor Frue og 1456 overtaget af slægten Ahlefeldt for Marianerne, og derefter hyppigst betegnet som *det Ahlefeldtske kapel*. Det har ligget ud for søndre sideskibs vestligste, nu nedrevne fag, »by dem torne« (jfr. Güttel p. 85), og bevaret er kun dets østmur og sydøstre, skråtstillede støttepille. Tæt ved yderhjørnet har østvæggen en fladbuget døråbning, der nu står som niche af to stens dybde. I østvæggen indgår sideskibets støttepille. I nordøstre hjørne er spor af en hvælving, der har siddet betydelig højere end hvælvingen i det tilstødende kapel østfor. Rummets vægge er dækket af tykke kalklag. På nordvæggen er rester af kalkmaleri bestående af røde slyng mage til korskæringens.

Samtidig med Marianerkapellet, eller måske endda lidt ældre, er det ganske tilsvarende *kapel* ud for søndre sideskibs midtfag. Sandsynligvis har de to sydfaçader været meget ensartede. Kapellet, der nu kaldes *Magistratspladsen* (fig. 43), har udvendigt murværk i usikkert polsk forbandt på en bindig granit-sokkel, hvorover første teglstensskifte er et rulskifte, som ikke går ud på de stærkt omsatte diagonalstøttestykker. Lige over soklen er en lille, barok, tilmuret glug. I murværket står åbne bomhuller omkring det oprindelige, kæmpestore stavværksvindue, hvis false er stærkt profilerede med rundstave og pærestave, men hvis stavværk er nymuret. Over vinduet er en nymuret kløverfrise. Gavltrekanter med dens fem stigende spidsbueblændinger mellem to cirkelblændinger er ligeledes ny. I den ene blænding sidder en fladbuget glug. Sidemuren har ny gesims under tegltag. Indvendig åbner det temmelig smalle rum sig mod sideskibet med en stor, uprofileret spidsbue. I sydturen ses under vinduets østre fals en tilmuret, fladbuget niche, og i østmuren har været en høj, smal, rundbuget åbning, der vistnok er en senere indhugget dør. Hvælvingens pærestavribber har rund, profileret slutskive og forløber mod nord i murene, men står mod syd på halvstenshjørnepiller med rundstavprofiler (fig. 41 D).

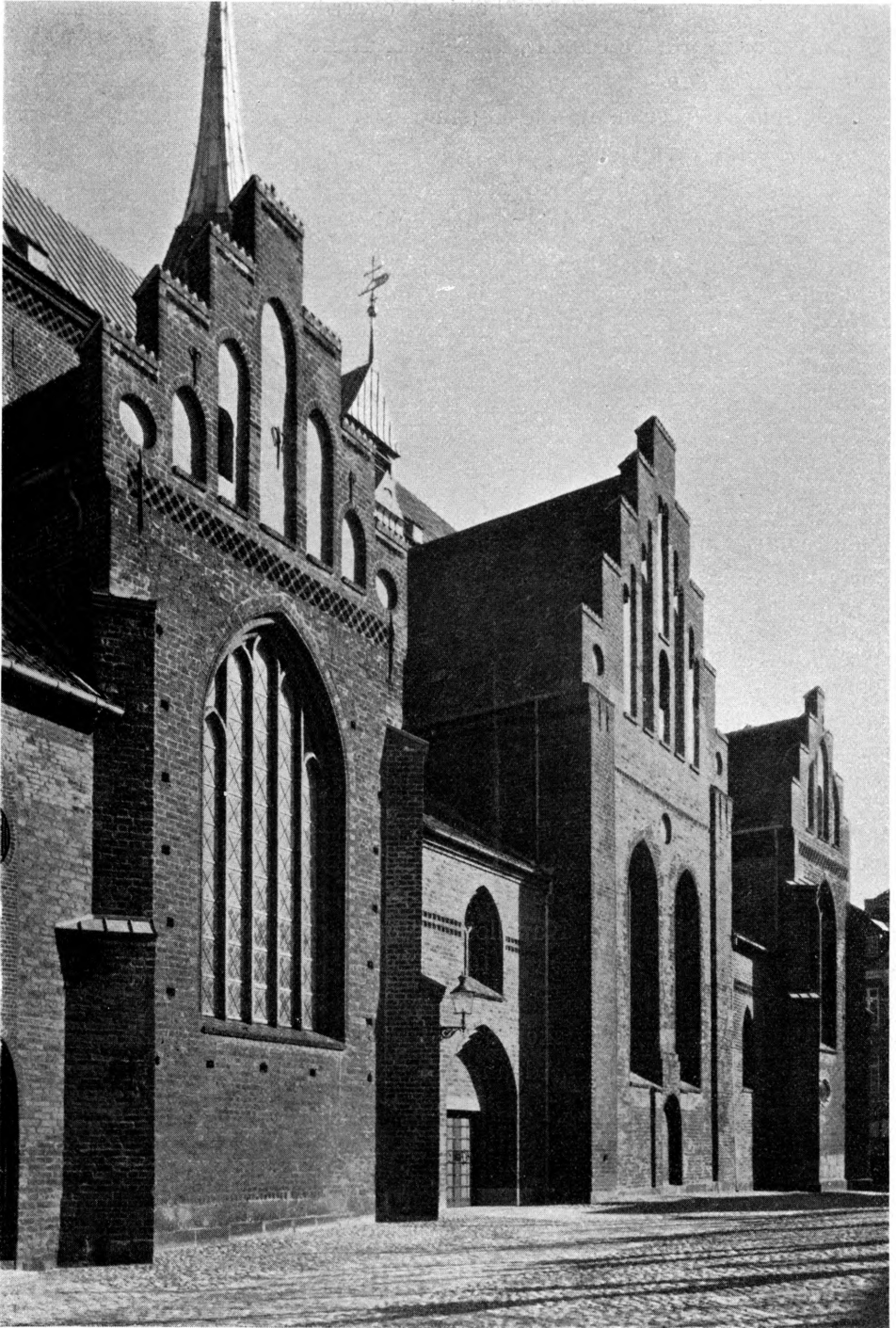

Fig. 43. Haderslev domkirke. Eksterior fra syd

L. L. 1951

Hvælvet har ingen vægbuer, men helstens overribber. 1623—24 omtales vinduesreparationer i »Rades Capell«, 1678 i »der Raht-Cammer«.

Henneke Stakes kapel (Magdalenes(?) kapel), grundlagt af slotshøvedsmand Henneke Stake, der er nævnt 1473 (sml. indledning p. 52), ligger mellem de to ovennævnte og er nu det vestligste på sydsiden. Kapellet er indrettet ved at opføre en mur mellem de to nabokapeller og trække sideskibstaget ned over rummet. Udvendig er det nu næsten helt skalmuret med kun enkelte rester af middelalderligt murværk bevaret, deriblandt et stykke af det store, spidsbuede vindues halvstensstik, der er udmuret med flensborgsten med et stort, ovalt vindue over en mangefalset, spidsbuet dør. Vinduet har haft sin underkant ca. 250 cm over kapellets gulv. Indvendig har kapellet mod kirken en stor, spidsbuet arkade, der er tilmuret 1861 med en rundbuet dør, som nu også er tilmuret. Foroven i kapellets østmur sidder, trykket helt mod nord, en tilmuret, fladbuet dør. Rummet har krydshvælv med lister langs væggene, pærestavribber, rund topskive og helstens overribber. Gulvet består nu af rødgule teglfliser med en stor, helt udslidt ligsten af ølandskalk i midten.

Bortset fra Barbaras kapel (p. 105 f.) er de to Mariakapeller og Stakes de eneste, hvis plads med sikkerhed fremgår af kilderne. Om det af bisp Nicolaus 1442 stiftede kapel (sml. indledning p. 51) vides blot, at det lå øst for Heyne Kræmmers (indledning p. 51), men om disse kapeller har ligget på syd- eller nordsiden af kirken, er uvist. Derimod har Jacob Krogers kapel ligget mod syd.

Det nuværende *Cederfeld de Simonsens kapel* er indrettet ved opførelse af en ydermur mellem søndre korsfløj og det store kapel på korets sydside. Muren er opført på bindig granitsokkel og vistnok i polsk forbandt, men er nu stærkt lappet. Den har et nyt, spidsbuet vindue under to gamle savskifter under ny gesims. Over hvælvet ses nu to små, tilmurede, fladbuede vinduer med rundstavprofil i den indre fals. Kapellet har oprindelig haft bjælkeloft, den nuværende hvælvning er indbygget i 1668—69 som en lav krydshvælvning uden overribber. Samtidig blev en dør indsat, sikkert den kurvehanksbuede i tilmuringen i den store, romanske bueåbning mod korsarmen, som blev hugget bort ved sidste restaurering. Adgangen er siden 1844 gennem en fladbuet, på indersiden retkantet dør fra søndre korsideskib. I alt fald fra 1757 har kapellet tilhørt slægten Cederfeld de Simonsen.

Det søndre våbenhus er fra begyndelsen utvivlsomt et middelalderligt kapel. Det vides ikke, hvornår kapellet er taget i brug som våbenhus, men 1719 gik den søndre kirkedør derigennem, og der blev sat et ovalt vindue over den spidsbuede, mangefalsede dør, således som det kendes fra Heinrich Hansens tegning (fig. 44). Kapellets formur var bygget i flugt med korsarmsgavlen og sprang frem for magistratspladsen, men i 1880—85 blev den nedrevet og genopført tilbagetrukket bag magistratspladsens støttepille med en spidsbuet

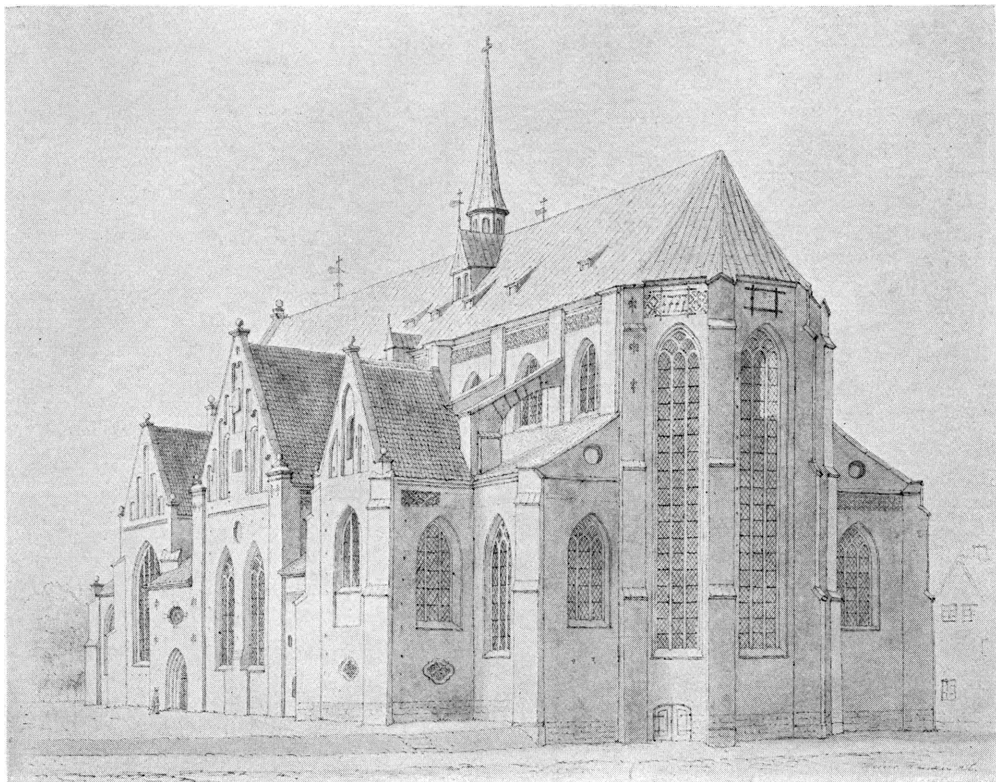

Fig. 44. Haderslev domkirke. Tegning af Heinrich Hansen 1856, i Nationalmuseet.

dør under et spidsbuet tvillingvindue og med to savskifter under tagskægget. Ved sidste restaurering er muren på ny helt ombygget med en meget bred portal under et stavværksvindue, og et lignende vindue er sat over den udvidede dør fra våbenhuset ind til kirken. I denne mur, der for største delen er gammel, sidder foroven en blanding fra det gotiske sideskibsvindue og fornedet øst for døren halvdelen af en stor halvstens fladbue, hvorunder der ind mod våbenhuset ses en spidsbue. Rummet, hvori der inden restaureringen var trappe til pulpituret i korsarmen, har fået moderne krydshvælv.

Jacob Krogers kapel nævnes i 1500'rne sammen med mandsstolenes placering og må således have ligget på kirkens sydside, sml. iøvrigt indledning p. 52. Da det allerede 1533 nævnes under hr. Jacob Krogers navn, må det være dets middelalderlige betegnelse.

Nordsidens kapelrække. Kun eet af kapellerne kan med sikkerhed sættes i forbindelse med værnehelgen og personnavn. Det er kapellet øst for korsarmen, der nu er våbenhus, men som 1512 blev stiftet af borgmester *Claes Anckersen* for *den hellige Barbara* (sml. indledning p. 52). Kapellet har stået i forbindelse med korsideskibet ved en stor, spidsbuet arkade, hvorover er et

Fig. 45. Haderslev domkirke. † Sakristibygning på korets nordside (p. 106).

sens. Som våbenhus tages det vist først i brug efter 1845 samtidig med, at det får indbygget trappe til pulpituret i korsarmen. Endnu op i 1800'erne synes korsarmens gavlportal at have været i anvendelse med et foranbygget vindfang, som er vist på planen fra 1800 (fig. 3), og som 1725 betegnes som »das ausgebaute Arck«. Sammen med kalkhuset sælges det 1822 på auktion under betegnelsen »das Schauer über die norder Kirchentüre«. Det har formentlig været en bindingsværksbygning. Ved sidste restaurering er hele formuren med udgangsdør ombygget, østvæggen er skalmuret og har fået døre til sakristi og toilet.

Øst for våbenhuset ligger nu det moderne *sakristi*, som har afløst en ottekantede sakristi-bygning (fig. 45), som blev opført i 1880—85 og havde arkiv i overstokværket. Det ottekantede sakristi var erstatning for et »Kirchen und Priester Cammer« (sml. fig. 46), der blev nyopført 1733 og havde tegltag, som 1748 blev udskiftet med bly. 1781 havde det en blyklædt skorsten. Om der tidligere har ligget en bygning på dette sted, vides ikke, men det ville unægtelig være mærkeligt, hvis der ikke i middelalderen havde været bygget et kapel på denne særdeles velegnede plads. Måske kan den lave fladbue, der fra korsideskibet ses i muren over den moderne dør til sakristiet, have været arkadebue til et kapel, men det er mere sandsynligt, at den blot markerer en spareblending. I 1655 blev der bygget et nyt kapel, som muligvis er et præsteværelse og konsistorium, på dette sted. 1676 omtales »die Priester Kammer«.

Langs skibets nordside har ligget fire ensartede kapeller, hvoraf det vestligste er forsvundet efter branden i 1627. I den anledning bifalder Christian IV.,

kalkmaleri af S. Barbara (p. 127) over stifterindskriften: »Durch bekostung Claes anckersen Seliger gede(n)chniss Anno d(omi)ni mv^oxiii«. Rummet har foruden det hvælv, der i romansk tid dækkede det oprindelige østkapel, som lå her (p. 73), to gange i gotisk tid fået indbygget hvælvinger, først en lavere, hvortil svarer sporet af et pulttag, der fra loftet er synligt på korsideskibspillen, senere en højerisiddende, hvorover ved sidste restaurering er opsat nye overribber. I overmuren mod øst ses røde munkesten i munkeforbandt. Efter reformationen betegnes kapellet enten som S. Barbaras eller som Ancker-

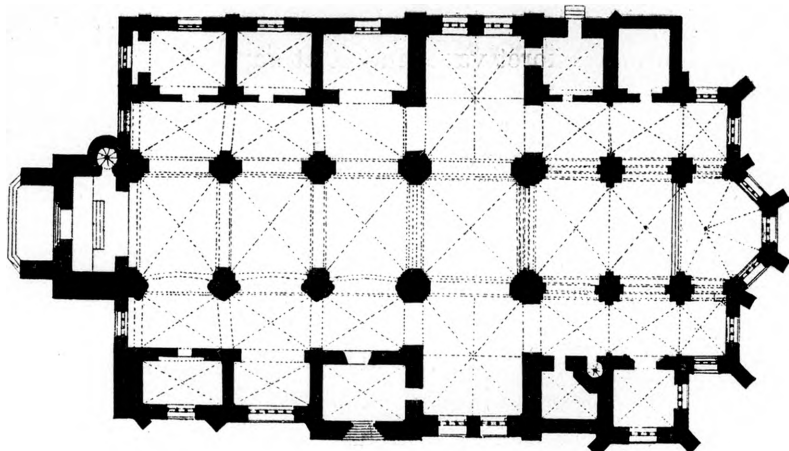

Fig. 46. Haderslev domkirke. Plan. 1:600. Målt af Heinrich Hansen.

at familien *Buchwalt*, der havde begravelsesplads i vestkapellet, i stedet for får det næste mod øst og indretter det på egen bekostning. Det blev da med en mur skilt fra sideskibet, og heri indsattes 1665 en sandstensportal med våben og indskrift (jfr. ndf.). 1861 indrettede man i de tre kapeller en »vinterkirke« ved at tilmure de to resterende kapellers arkader mod sideskibet og slå skillemurene imellem dem ned. Buchwalt-portalen dannede indgang, om end der også i muren mod korsarmen var en kurvehanksbuet åbning uden stik, som nu er tilmuret. I vinterkirken blev indlagt gas. Ved sidste restaurering blev det Buchwaltske kapel igen skilt fra og indrettet som landemodesal, mens de to andre kapeller på ny blev sat i forbindelse med kirken. Kirkens kedelrum blev henlagt under det Buchwaltske kapel med en trappe i livet af ydermuren. I det ydre er de tre kapeller stærkt flikmurede, det vestre i polsk forbandt, de to andre i munkeforbandt. Vestligst sidder en lille, fladbuet blænding med omløbende løberskifte, og vinduet i samme mur har bevaret en del af sin gamle, retkantede fals, ligesom vinduet i midtfaget har rester af oprindelig fals bestående af retkant og hulkel. De to støttestænder synes at være helt nymurede i 1800'rne. I 1782 blev vestgavlen og det tilstødende nordhjørne nymuret, og blytaget blev nylagt. I det indre har de to østlige kapeller, der måske er opført samtidigt, hver to lave, nu tilmurede nicher, der ses tidligere at have været højere. Mellem de tre kapeller står spidsbuer, som går ind på sideskibets støttestænder. Hvælvingerne er i de to østre fag muret med ribber, der forneden har rundstavprofil mellem to retkanter, mens vestfaget fik pærestav på hele ribben. Alle tre hvælv er ommurede ved sidste restaurering.

I disse i det foregående omtalte kapeller må de i de skriftlige kilder omtalte stiftelser have fordelt sig. Foruden de allerede nævnte middelalderlige kendes:

Laurentius-kapellet stiftet 1443 af Peter Rower (indledning p. 51); endelig har i processionsgangen under koret været indrettet kapeller.

Vestgavlen. Ved branden den 18. september 1627 styrtede tårnet og skibets nordre arkademur sammen, og hele kirkens vestende synes at være blevet ødelagt. Ilden siges at have bredt sig til alle kirkens tagværker, og da det nye spir på vesttårnet styrtede brændende ned gennem midtskibshvælvingen, blev også store dele af kirkens indre hærget. Med kirken brændte den sydvestre halvdel af byen, og man kan ikke undre sig over, at der gik to år, før kirkens istandsættelse kom på tale. Med sædvanlig handlekraft giver Christian IV. sig i lag med opgaven, godt sekunderet af amtmanden Georg Ahlefeldt. Kongen beordrer 23. dec. 1629, at der skal skaffes tømmer, deller, lægter og alt andet af træ til kirkens reparation, til bygning såvel som til stillads⁹; 19. okt. 1631 opmaner kongen til ydelse af frivillige bidrag¹⁰, og 25. febr. 1632 får Ahlefeldt besked om, at der skal sluttes kontrakter med håndværkerne om arbejdets fuldførelse, og at lenets kirker må yde bidrag, da der ad frivillighedens vej ikke er indkommet tilstrækkeligt. Kongen henviser til breve af 16. og 18. febr.¹¹. I april samme år er kongen i Haderslev, men syntes ikke helt tilfreds med Ahlefeldts økonomiske forvaltning, som kongen ved brev af 25. april giver nærmere retningslinier for¹². Kritikken vedrørte midlernes inddrivning og ikke deres anvendelse, og amtmanden havde ikke ligget på den lade side. Mens slotslenstømmermand Heinrich Hütscher går i gang med afbindingen, indkalder Ahlefeldt muremestrene Andreas Claussen fra Husum og Lauertz Jakobssen fra Ribe, den sidste hovedsagelig til arbejdet på skolen, men han skulle også nedtage et stykke mur af kirken, som formedelst fare ikke kunne stå. Med Andreas Claussen slutter lensmanden på kgl. majestæts vegne kontrakt om, at han i den halvpart af kirken, så vidt hvælvingen er blevet stående aldeles på muren og udi vinduerne stavværket på ny igen skal forfærdige såvel og udi alle kapellerne, så vidt de strækker sig, samt indvendig under hvælvingerne rundt omkring hvidte og færdiggøre såvel og taget på kirken pålægge og understryge. For dette arbejde skulle betales 1700 mark. Endvidere skulle fire(?) kapeller på den søndre side fra forrige fortingning og ned til tårnet, efterdi den høje kirkemur er blevet bestående såvel og for et kapel på nordsiden både på muren og hvælvingerne, som var faldet ned, igen forfærdiges, alt for en betaling af 900 mark (Güttel p. 46 f.). Arbejdet blev påbegyndt 5. juni 1631, til dels med arbejder af sekundær interesse for kirken, der måtte give rådstuen og konsistorium husly i et par kapeller. Men man synes dog at have fået kirken lukket på tag og fag; korsarmsdørene blev gjort i orden og fik låse, glarmesteren satte nye vinduer ind, deriblandt eet med kongens våben, og grovsmeden lavede vinduesstænger, dørhængsler, mur-

Fig. 47. Haderslev domkirke. Interiør, set fra vest, efter laveret tegning af Heinrich Hansen 1854.

hager og — antagelig i stor målestok — murankre (Güttel p. 47). Som tilsynsførende fungerede en vis Peter Wissmer, men egentlig arkitektbistand synes ikke at have været anvendt.

Ud over de højst nødvendige afdækningsarbejder synes denne byggeperiodes vigtigste indsats at være genopførelsen af skibets nordre arkademur og hvælvenes rekonstruktion. Man har naturligvis i størst mulig udstrækning genanvendt munkestenene, men man søgte ikke at rekonstruere de senromanske pilleprofiler, som vel for øvrigt i betragtning af deres delvise indklædning i gotisk tid har forekommet renæssancetidens bygmestre lidt meningsløse. Man rejste derfor mangefalsede piller af gotisk karakter (fig. 7) med yderst sparsom anvendelse af formsten, der kun ses ved karnisformede eller afrundede udkragninger. Som det ses fra sideskibsloftet, består murværket for en stor del af brokker fra de sammenstyrtede mure; man må gå ud fra, at de hele sten først og fremmest er anvendt i de synlige murflader, særlig ved falsene. Efter at skibet for så vidt var genopført, formåede man ikke at klare vestgavlen. Muligvis har der hersket usikkerhed om, hvorvidt det fjerde fag i skibet og tårnet skulle genrejses, i hvert fald nøjedes man foreløbig med at lukke gavlen med en bræddevæg. Et klokketårn kunne dog ikke undværes, og 1633 var klokken ophængt, formodentlig i »det lille tårn midt på kirken«, som man dog ikke havde fået tækket og derfor allerede i 1649 måtte betegne som bygfeldigt¹³. Under alt dette har kirkens gamle vestende stadig stået i ruiner, som man tid efter anden arbejdede i. Således havde mester Andreas 22. marts 1642 fem mand til at nedbryde »Schwiebuen« på nordsiden¹⁴, og kort efter får yderkappellets vestgavl en bræddeklædning. Ud over opførelsen af en pille på nordsiden synes man iøvrigt i alt væsentligt at have holdt sig til reparationsarbejder på det allerede udførte, som understrykning af tegltaget og især udbedringer på den store bræddegavl, som trods påsømmede lister led meget af storm og regn.

Måske var de urolige politiske forhold medvirkende til, at man indtil videre måtte lade det blive ved det, og først efter Christian IV.s død på ny kunne samle sig om opgaven. Under 16. juli 1649 gør man Frederik III. opmærksom på utilstrækkeligheden af bræddegavlen og anmoder kongen om nådigst at anvise, hvorfra 110.000 mursten og 110 læster kalk til opførelse af en gavl kan hentes (Güttel p. 51). Kongen bevilger 120 læster kalk fra Skåne, to inspektører for byggeriet, Hans Hesterman og Herman Pohleman, bliver udnævnt, og der indkaldes en ny bygmester, Adrian Adriansen, formodentlig en nederländer, som sammen med Andreas Claussen under 5. febr. 1650 slutter kontrakt med amtmand Kay Ahlefeldt om arbejdet. De påtager sig for det første ved vesttårnet at reparere de to piller, vindeltrappen, schwiebuen og de to sidehvælve. For dette lover man dem for hvert tusinde forarbejdede

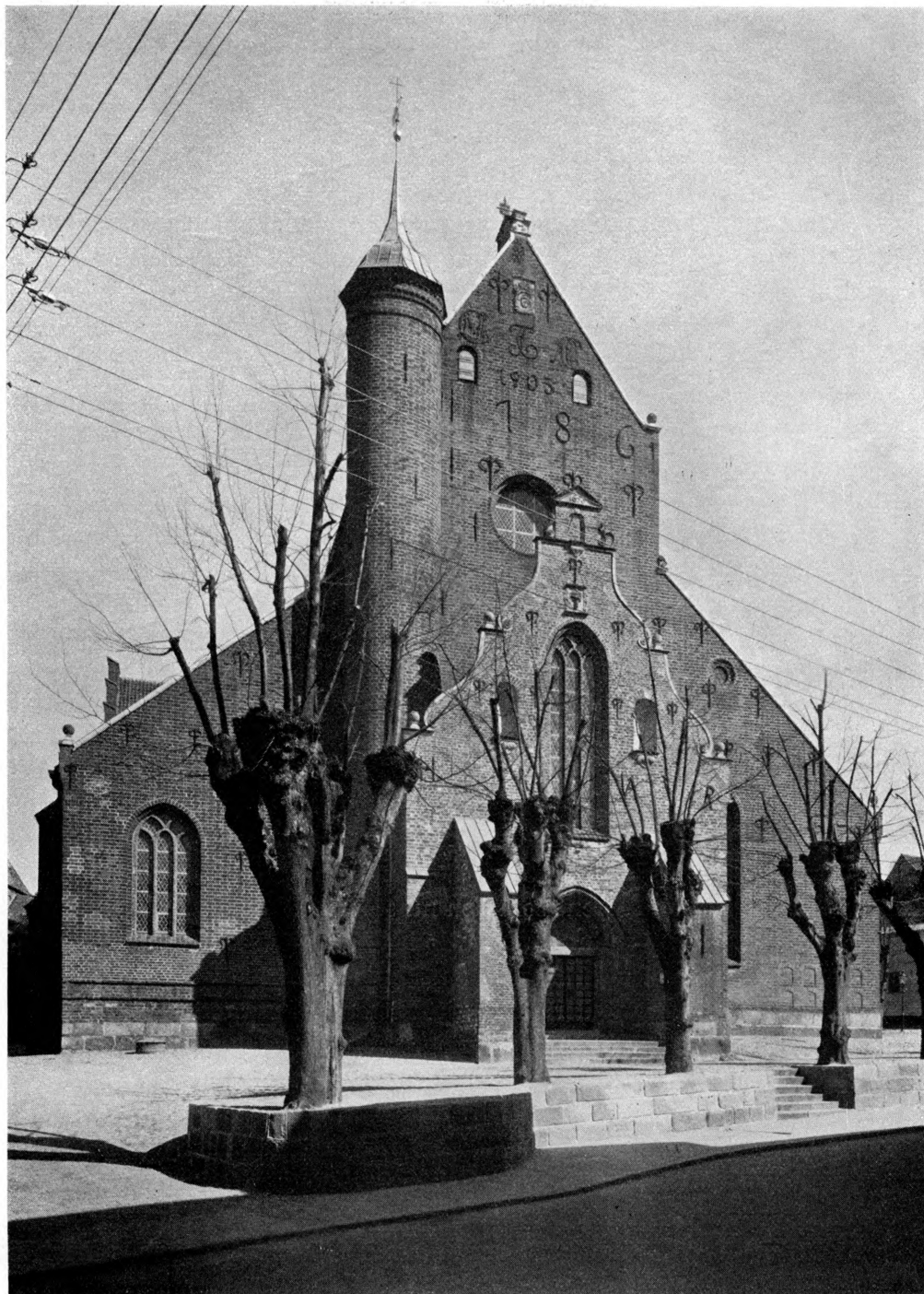
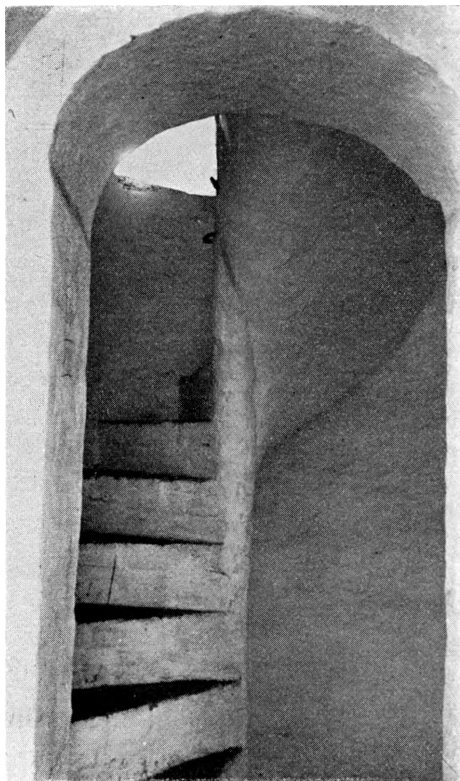

Fig. 48. Haderslev domkirke. Vestgavl med forhal (p. 113 f).

L. L. 1951

E. M. 1951

Fig. 49. Haderslev domkirke. Trappe ved vestgavlen (p. 98).

hvælvinger, alt på det sirligste og upåklageligt som murermesterarbejde (kontrakten in extenso hos Güttel p. 52). Da denne kontrakt utvivlsomt omfatter vestgavlen med forhal, omtrent som den nu står, er det straks påfaldende, så lidt vi får at vide om bygningens store linier. Der nævnes intet om vinduer, sandstensornamentik eller jernbeslag, men kun en række detaljer. Da der ikke er grund til at tro, at der har eksisteret en anden kontrakt om hovedlinierne, må der have foreligget en tegning, hvoraf disse fremgår, og kontrakten kan derfor indskrænke sig til foruden materialeberegning at nævne en række enkeltheder, som ikke klart er fremgået af tegningen.

For vor forståelse af kirkens bygningshistorie er det meget vigtigt at vide, om nogen del af det nu stående vestparti tilhører en ældre byggeperiode. Et blik på planen viser umiddelbart, at sideskibsgavlene i hele deres udstrækning må være opført i henhold til kontrakten af 1650, idet den ringe murtykkelse, ca. 75 cm, ikke er i overensstemmelse med det gotiske murværk. Imidlertid er midtskibets gavnl til hvælvingens vederlag i gotisk tykkelse (se plan af overkirken og længdesnit fig. 9, 8). Der kan i denne forbindelse gøres

(henmurede?) mursten 9 mark lybsk og for nedbrydning af en gammel mur på sydsiden 50 mark lybsk, idet mestrene betinger sig, at materialer efter specifikation skal stilles til deres rådighed uden forsinkelse, så de ikke bliver hindrede i deres anbetroede virksomhed. Materialerne opgøres til 130.000 mursten og 130 læster kalk. Her er åbenbart tale om gamle mursten fra ruinen, idet man yderligere anfører, at der til vindeltrappen og vinduesstavnværk skal bruges 2000 nye mursten, som kan afkortes i de 130.000. Murermestrene forpligter sig endvidere på ære, med troskab og i god tro til indvendig i kirken på de gamle fundamenter, så vidt samme derunder har dybden, at opføre to piller, hver fire sten tyk i længden, udvendig tre sten tyk i bredden og 16 sjællandske alen (10 m) i højden, hvorpå schwiebuen skal stå. Endvidere deroppe over schwiebuen, desuden gavlen ved siden af vindeltrappen samt begge side-

opmærksom på, at der på den af Güttel reproducerede opmåling af vestfronten (Güttel p. 53) over gavlens cirkelvindue er vist et spidsbuet stik, som dog ikke har været synligt efter 1903, og som vi iøvrigt mangler oplysninger om. At trappetårnet forefandtes, fremgår forøvrigt direkte af kontrakten, der kræver reparation af trappen. Sammenholdt med, at den nedre del af trappetårnet er muret i middelalderligt forbandt (se p. 98), må det tydes derhen, at denne del af gavlen indeholder en kerne af middelalderligt murværk. Tilbage bliver spørgsmålet om, hvorvidt forhallens sidemure er rester af det gotiske tårn, men som antydnet p. 98 f. lader dette sig for øjeblikket næppe besvare. Den i kontrakten opgivne mængde er for usikkert et grundlag til at give et skøn over, hvorvidt hele forhalsbygningen er indbefattet i entreprisen.

Arbejdet blev omhyggeligt forberedt. Der blev indrettet et kalkhus og en kalkbænk med fire vandtønder, til hvis forsyning to mand blev stillet til disposition. Til kalkens ophejsning blev anskaffet et spil med to hjul og to jernbeslåede kasser, og tømmermanden lavede en skablon for den store bue. Arbejdet må være drevet med stor kraft; allerede 1. juli er man så langt, at der kun er 8 læster kalk tilbage, og Ahlefeldt må bede om endnu 32 læster, der mangler til opførelsen af vindeltrappen¹⁵. I det første år synes man at have koncentreret sig om selve gavlen (fig. 48). Inden man kunne fortsætte med forhallen, var der endnu nedbrydningsarbejder at foretage, og 9. nov. 1650 betales for nedbrydningen af »det gamle kapel«, hvad enten der hermed skal forstås dele af den gotiske tårnunderdel eller dens tilstødende bygninger. Der indvindes herved 28.100 rensede sten, som i overensstemmelse med kontrakten betales med 140 mark 8 skilling lybsk.

Næste år tager man med fuld kraft fat på at opføre forhallen. 13. april 1651 har fire pligtskarle opgravet grunden til det halve arbejde, og dagen efter betales for murerarbejdet med hjørnet på vestsiden, hvortil medgår 24.620 sten. Med en pause fra 22. juni til 7. aug. arbejdes der indtil 20. sept., i den sidste tid med mester Adrian selv på stilladset. Materialer indsamles fra alle sider. Foruden det af kongen skænkede kalk gør man selv indkøb, mursten fremstilles i egen teglgård, og tagsten købes i Lybæk. Gamle jernankre fra de middelalderlige bygningsdele bearbejdes og genanvendes, og billedhuggeren får penge for ornamentsten til både den store og den lille gavl. I efteråret 1651 er man færdig med det ydre, fire tømrere tager stilladset ned, og ubenyttede byggematerialer stables og måles. Provst Bonaventura Rehefeld attesterer de samlede udgifter på 1946 mark 3 skilling og 8 pfennig.

Selve vestgavlen blev flyttet ca. 1,5 m ud fra den oprindelige skillelinie mellem skibets tredje og fjerde fag. Det kan have sin rent praktiske årsag i, at man ønskede at foretage opbygningen uden først at fjerne den store bræddewæg, der midlertidig lukkede hullet, og samtidig kom man ud i flugt med midt-

fagets gavlmur. Om gavlens oprindelige udseende kan man vanskeligt have nogen mening, idet den gentagne gange har været genstand for store istandsættelser og nu er fuldstændig skalmuret (fig. 48, 6). Det er dog sandsynligt, at de store vinduer er mester Adrians værk, om end buestik og false har ændret form. Det store cirkelvindue er indsat i 1845 som erstatning for et spidsbuet. Gavlen har sokkel af to skifter granitkvadre, i nord bindig med det overliggende murværk, som har tre tilbagetrækninger formidlet ved en afrunding, en vulst og en afrunding. I syd er det underste granitskifte åbenbart i det mindste for en del romanske skrånkvadre, på hjørnet sidder et mands-hoved (p. 56). Det runde trappetårn har yderligere et antal afrundede tilbage-trækninger, og i tårnets underdel og det tilstødende murværk i gavlen ses gammelt, om end næppe oprindeligt murværk i krydsforbandt, mens hele den øvrige del af gavlmuren er moderne skalmuret i polsk forbandt. Forneden på sydgavlen er der i det moderne murværk otte små, fladbuede blændinger, som anses for at være en gentagelse af »den sorte tavle« på den gamle mur. Midtskibets gavltrekant har to rundbuede glugger og i toppen en i 1786 ved billedhugger Andreas Henrichsen efter tegning fornyet sandstensvolut, der muligvis er en rest af en mere omfattende gavludsmykning. Det runde trappetårn fik i 1650 en ny, øvre afslutning, antagelig med et spir i lighed med det nuværende, der imidlertid ikke er det oprindelige, idet en brand i 1678, antagelig efter lynnedslag, ødelagde toppen, hvorefter man i to nætter havde tre mand som brandvagt. Det afbrændte tårn blev repareret sammen med tagrytteren, og tømmermanden arbejdede selv fjerde i tre dage med at hugge og kløve et egetræ ud til tagspån. 1731 oplægges på ny spåner. Det svejfede spir er nu blytækt. 1692 udbetaltes en belønning på 7 mark 8 sk. til en mand, der ved »indfaldende lynild« havde været behjælpelig med at redde i »kirketårnet«, men det vides ikke, om der dermed menes trappetårnet eller tagrytteren. 1756 fik tårnet en ny fløjstang, som blæste ned i 1824. 1720 var tårnet repareret fra øverst til nederst.

Som gavlen nu fremtræder, er den resultatet af en lang række skalmuringer og restaureringer, hvoraf de vigtigste i 1786 og 1903 er markeret ved jerncifre. Øverst i gavltoppen sidder en sandstensplade med Christian VII.s kronede navnetræk, som vistnok er fornyet. Den er samtidig med en hovedreparering opsat i 1731 under Christian VI., men i anledning af restaureringen i 1786 har billedhugger Andreas Henrichsen hugget »sal. Kong Christian d. 6. tes Navn af, baneret og skuret den glat inden i løvværket, og saa igen hugget paa samme sted Kong Christian d. 7. paa«. Også gesimsstenene derover blev omhugget. Smeden leverede foruden et stort antal ankre monogrammerne under kongestenen: CLvSt, IC og ACN for amtmand Christian Ludvig v. Stemann, provst Joachim Cretschmer og borgmester Arnold Christian Neu-

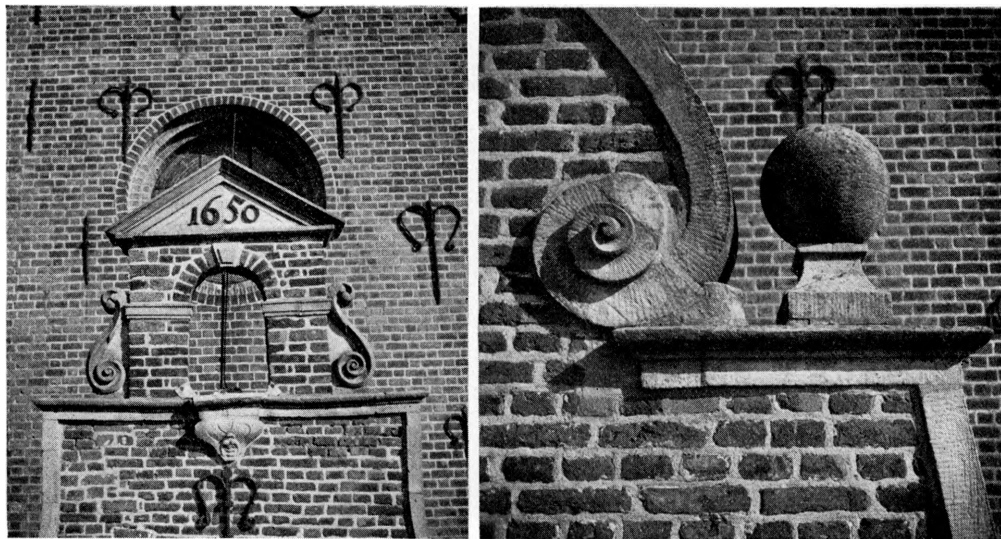

Fig. 50. Haderslev domkirke. Detaljer fra forhallens gavl (p. 116).

S. Sørensen, Haderslev

höffel. Disse smedearbejder kostede ialt 111 rdl. 28 mrk. 6 sk., mens mur-reparationerne kostede 596 rdl. 45 mrk. Ved den store skalmuring i 1903 fik hele gavlen maskinmunkesten i polsk forbandt, men de gamle ankre blev genopsat, og det nye årstal blev markeret i jerncifre.

Forhallen. Det er foran (p. 113) nævnt som en mulighed, at forhalsbygningen i virkeligheden er underdelen af et middelalderligt tårn. Dette begrundes især med, at vi i den lave bygning finder kirkens største murtykkelse, op til

1,5 m, hvilket forekommer at være både økonomisk uforsvarligt og urimeligt for 1650'ernes bygmestre. De to svære støttepiller på vestsiden skulle herefter ligeledes have en middelalderlig kerne, men alt murværk er skalmuret i forskellige perioder, og det er umuligt at afgøre, om der er noget af det, der er ældre end 1650. Utvivlsomt må de to piller have generet bygningens arkitekt ikke så lidt, idet det ikke er lykkedes ham at bringe dem i samklang med den højtreste gavls velkomponerede barokarkitektur. At de skulle være tilbygget senere, er der ingen tekniske motiveringer for. 1726—27 blev deres blytækning omlagt.

Forhalsbygningen har sokkel som skibets gavl, men dens teglstensprofiler er på begge bygningsdele kun bevaret i nord. Teglstensgesimsen har ved gavlen en ornamenteret sandsten som slutsten, den er nu forsvundet på sydsiden. Midt i gavlen sidder et stort, falset, spidsbuet vindue med nymuret stavværk. Det er flankeret af rundbuede nicher med ornamenterede konsolsten og tre sandstenskvadre i stikket; i nicherne skal have stået figurer af David og Moses (Güttel p. 56). Over vinduet sidder en kartouche med Frederik III.s kronede navnetræk. De svejfede kamme (fig. 48) er afdækket med sandstensvolutter

og har på takkerne stenlugler, som delvis er fornyede. På toppen af gavlen står en lille portal støttet af ornamenterede sandstensvolutter og med årstallet 1650 i gavltrekanten (fig. 50). På gavlen er i gesimshøjde i store jernbogstaver opsat: HKVAR (hr. Kay v. Ahlefeldt ritter). Portalen er opsat 1844 i gotiske former, men allerede 1718—19 var den første gang »gantz neu umgemachet worden«. 1761 bliver »die Kirchthür« blåmalet. I det indre har forhallen haft fladt loft, indtil den nuværende krydshvælvning blev indmuret ved sidste restaurering. Vinduerne mod syd og nord er i deres nuværende form moderne. Overstokværket var beregnet til et orgelpulpitur, hvis indbygning straks blev påbegyndt. Endnu ses ind mod kirken fire profilerede konsolsten af sandsten. Forhallens sadeltag er tækket med røde vingetegl. 1731 købtes 1500 lybske tagsten til orgeltaget. 1752 blæste taget delvis af, så der var fare for, at orglet skulle blive ødelagt af regnen. Ved trommeslager blev byens ungdom kaldt sammen for at lange tagsten op, og for det fik drengene og pigerne 16 sk. til at købe øl for.

1818 var det nødvendigt at iværksætte en længe påkrævet reparation af vestfacaden. Der blev indhugget 15.000 nye sten, og de tre store vinduer blev ommuret. Omkostningerne beløb sig til 1351 rdl. 46 sk.

Reparationer. Med istandsættelsen af vestfronten var kirkens bygningshistorie afsluttet. Bestræbelserne er i de følgende tre århundreder gået ud på at passe kirken ved årlige vedligeholdelsesarbejder og kun ved større, samlede restaureringer at gennemføre ændringer og forbedringer.

Bygningens almindelige tilstand kunne give rig anledning til bekymringer. Branden i 1627 havde ikke alene ødelagt alle tagværker, men sikkert i større omfang, end man havde gjort sig klart, også svækket murværket. I 1674 tager man i Guds navn fat på en større reparation. Det er interessant, at man ikke blot køber hår, der giver mørtelen større sammenhæng, og eddike »in den Kalck die Maur mit zu dünchen«, men også forstår at imprægnere byggematerialerne med 1 lispund kobbervand mod forrådnelse og 1 lispund allun, der kan ildsikre træ. Sten køber man i Åbenrå, og Segeberger kalk får man i Lybæk. 1720 reparerer man søndre korsarm og vestgavlen med 10.890 sten og køber spæk og kønrøg til at beskytte murankrene. 1748 bliver de tre store gavle på sydsiden istandsat, og 1779 indlægges mange »holdfaster« (murankre). 1782 omsættes det nordvestre hjørne, og i 1832 opdager man, at på nord-siden er den øverste del af muren mangelfuld og spær og bjælker rådne, ligesom to store vinduer truer med at styrte sammen. Man synes dog at have klaret sig med de nødtørfigste udspæknings samt ommuring af piller og gesims. Samme år må store stykker af sydmuren ommures; der mures fire nye vinduer, gavlene får nye gesims, og deres lugler med postamenter fornyes. Alt i alt kostede arbejderne det år 2291 rdl. 13½ sk.

Fig. 51. Haderslev torv og domkirke. Efter litografi af W. Heuer 1844.

På en så stor bygning er tagene meget ømfindtlige. Efter branden i 1627 har man i hast tækket tagene med tagsten, men det blev kun betragtet som en midlertidig foranstaltning, og i 1680 og igen i 1706 ses blytækkerne at have været lønnet for henholdsvis 66 og 82 arbejdsdage, og derefter nævner regnskaberne med få års mellemrum blystøberarbejder, indtil man i 1772 betragter blytækningen som gennemført. Selv om tagstenene i hurtig rækkefølge blev fjernet fra tagene, dels af stormen og dels frivilligt, som i 1746, da trommeslageren blev betalt for at gøre opråb om auktion af tagpander, blev man aldrig helt fri for dem, og den dag i dag er det væsentlig højkirken og pillerne, der er blytækte. Derimod synes skotrenderne altid at have været lagt i bly. Selv med blyklædning var det høje tag ikke sikret mod stormen, i 1882 blev blytaget revet af korets nordside, og man måtte af hensyn til reparationen indrette et værksted til blystøbning.

I det indre synes man for selve bygningens vedkommende at have holdt sig til kalkningsarbejder. Således blev kirken, hvis hvidtning omtales første gang 1568¹, hvidtet 1738 og igen 1800, efter at man allerede i 1795 havde indhentet tilbud. I hvælvne var opsat forgyldte stjerner, vistnok af bly, der nævnes første gang 1772. I 1800 bliver 33 stjerner malet blå med metalguld; de ses endnu på ældre billeder af kirken.

Efter at tagrytteren i 1835 var fornyet (se p. 100), savnede kirken kræfter til at påtage sig større opgaver, indtil den i 1840 uventet kom i besiddelse af en testamentarisk gave på 5000 rdl. fra fru Maria Margaretha Iwersen. Det blev straks besluttet at anvende de mange penge til en forskønnelse af det indre. Et af bygningsinspektør W. F. Meyer i Slesvig udarbejdet forslag vandt imidlertid ikke bifald. Dets vigtigste idé var at ophænge seks pulpitter mellem skibets piller¹⁶. Man gjorde da det uhyre fornuftige at henvende sig til tidens førende arkitekt, G. F. Hetsch i København, der afgav et udførligt forslag med henvisning til tegninger, som desværre ikke mere kendes. Hetsch's på tysk affattede indstilling lyder i dansk oversættelse:

Efter at jeg ifølge en ærefuld opfordring fra Mariakirken i Haderslevs herrens konservatorer forrige år har taget denne bygning i øjesyn med henblik på en forestående forandring af samme og senere har haft mundtlig konference over de af mig i forening med hr. bygningsinspektør Meyer gjorde forslag, tillader jeg mig hermed at fremsende medfølgende tegninger samt dertil hørende forklaring med den ærbødige bøn at få samme tilstillet til videre behandling såvel som til brug for hr. bygningsinspektør Meyers omkostningsberegning, hvorved jeg forbeholder mig efter påfølgende højere approbation at udarbejde de nødvendige arbejds- og detailtegninger til de efter projektet af nyt udførte dele, hvilke på de foreliggende blade kun har kunnet antydes skitse-mæssigt.

Ifølge grundridsets tab. I skulle man gennem hovedindgangen, som skal have nye døre, træde ind i en fra begge sider belyst, rummelig forhal, fra hvilken tre trin fører op til kirkens højere liggende skib, og derefter gennem en udad åbnende dør, som befinder sig i en efter midtskibets bredde anlagt trævæg, på begge sider af hvilken kan anbringes offerblokke. Denne væg er med sin hovedinddeling fremstillet på den på tab. II antydede skitse A, hvoraf ses, hvorledes samme vil være at bringe i overensstemmelse såvel med den forhåndenværende og blivende brystning a som og med begge etager i det forhåndenværende orgel; mellem denne brystning og orgelvæggen vil være at anbringe et musikkor, hvorved hele dette parti vil kunne opnå en sammenhæng, som man nu formedelst de her anbragte, mange uensartede kirkestole i høj grad savner.

Den gamle prædikestol med sin lydhimmel, som nu er anbragt på en af midtskibets sidepiller K, vil være at forlægge til korets forreste hovedpille på evangeliesiden, og døbefonten med sin i samme stil udførte baldakin vil være at anbringe på den modstående korpille sammen med prædikestolen dannende et symmetrisk parti. Begge skulle omgives med et tre trin over skibets gulv anbragt lavt brystgelænder, hvilket samtidig skiller koret fra den øvrige del af kirken, og hele sammes længde ville på denne måde kunne ses, når såvel det nuværende høje gitterværk samt det derover værende krucifiks som også

det især ved sin store masse forstyrrende og fra en slet kunstepoke stammende alter ville blive fjernet. — På sidstnævntes plads kunne på et igen tre trin højere liggende plan anbringes et simpelt alterbord med et krucifiks samt bibel og lysestager omgivet af en knæleskammel for kommunikanterne, hvoraf hovedordningen er at se på den på tab. II værende skitse B, og hvorved særlig den imponante virkning af de i deres fulde højde fremtrædende korvinduer er tilstræbt.

Koret såvel som alterforhøjningen vil være at forsyne med trætrin og parketgulv og til begge sider med et højere gitter (hvortil meget af det forhåndenværende kan anvendes) at adskilles fra kirkens lavere liggende sideskibe, hvilke sidste som overhovedet alle forbindelsesgange vil være at belægge med brændte fliser.

Alle de i kirken værende pulpiturer og de kirkens enhed forstyrrende stole vil være at fjerne, og derved vil såvel midtskibet som og begge sideskibe i hele kirkens længde opnå deres fulde højde. De derved tabte pladser vil hovedsagelig blive erstattet ved de to tømrede indbygninger, som uden at forstyrre helheden vil være at anbringe i tværskibets sydlige og nordlige dele, og hvis ydre form er antydnet på tab. II, skitse C, mens grundridset viser, hvorledes disse pladser, med den foreslåede anbringelse af prædikestolen, hører til de bedste, idet man fra dem, efter foretagne akustiske forsøg, ikke blot hører prædikanten fuldkommen godt, men også, ifølge de fra prædikestolen trukne sigtelinier, overalt kan se ham.

De forskelligartede vinduer på begge tværskibets modstående vinduer vil være at gøre ensartede og føre så langt ned, at lyset fra samme også kommer de underste stole i disse indbygninger til gode. Indgangene og trapperne til disse stole og pulpiturer skal på den ene side lægges der, hvor nu allerede den sydlige indgang er, på den anden side der, hvor nu et materialkammer befinder sig, hvilket passende kan henlægges til et andet sted, og den nyåbnede nordlige indgang vil tillige indebære den bekvemmelighed, at samme ved sin beliggenhed nær ved sakristiet også kan benyttes af prædikanterne.

Antallet af de øvrige kirkestole, hovedsagelig i den nedre del, som for største delen vil være at omarbejde og nyanskaffe, vil på grund af de her og flere andre steder opnåede nye pladser kunne indskrænkes, hvorved kirkens til cirkulation bestemte hovedgange vil vinde betydeligt i rummelighed og regelmæssighed.

Hvad de forskellige i kirken anbragte epitafier angår, så vil alle de, som ikke kan blive på deres pladser, være at genanbringe andetsteds og dels tjene til at smykke de tomme vægge i nogle af kapellerne, dels bidrage til at dække de fra kirkens forskellige ældre byggeperioder stammende uensartetheder i pillerne, som ikke helt lader sig fjerne.

Det i det sydlige tværskib anbragte urværk vil være at forlægge til tagstolen over hvælvingen, så kun en urskive er synlig i selve kirken, og således at den forstyrrende støj fra slagværket vil være fjernet.

For imidlertid at sætte de her blot i hovedtrækkene anførte forandringer ved Mariekirken i værk på en for denne værdig måde, vil det være nødvendigt at lade samtlige arbejder foretage under dagligt tilsyn af en bygningskyndig, hvilken såvel i teoretisk og kunstnerisk som også i praktisk henseende er tilstrækkeligt uddannet til dygtigt og hensigtsmæssigt at fremstille alt i overensstemmelse med helhedens stil og med bedst mulige benyttelse af det gamle, og til denne opgave tillader jeg mig at anbefale en af mine elever, hr. arkitekt Holm i Haderslev, som vil sætte en ære i under ledelse af sine foresatte at indrette og forskønne sin fædrene stads hovedkirke, således som denne ærværdige bygning i alle måder fortjener. København, d. 22. juli 1842. Til de herrer konservatorer for Mariakirken i Haderslev, allerærbødigst Hetsch, professor i arkitektur ved det kgl. kunstakademi.

Under 20. jan. 1843 indsendte konservatorerne forslaget til regeringens godkendelse, og 14. febr. 1844 blev arbejdet påbegyndt under daglig ledelse af arkitekt Holm, som Hetsch havde ønsket. Det fremgår allerede af forslaget, at restaureringen kun indirekte eller i mindre grad angik selve bygningen. Hetsch ønskede at rydde ud, så kirkens arkitektur kunne komme til sin ret, hvilket for så vidt lykkedes ham for skibets og korets vedkommende, mens de store pulpiturer i korsarmene unægtelig i høj grad skæmmede rummets arkitektoniske virkning. At udrensningen skete på bekostning af den barokke altertavle, korsranken og adskilligt andet, er uomtvisteligt og fremgår af auktionsbekendtgørelser i Haderslevavisen »Lyna« og indtægtsposter i kirkens regnskaber. Hvad der skete, var dog på ingen måde værre, end hvad der samtidig fandt sted i talrige andre kirker, og det må betegnes som et held, at kirkebestyrelsen trådte i samarbejde med en så højtbegavet arkitekt som Hetsch. Blandt de ting, der må beklages, er, at Hetsch i forbindelse med optagning af ligkister under gulvet fjernede ligstenene og den gamle gulvbelægning og erstattede dem med et gulv af gule og grå fliser af tegl. For at dække udsigten mod husene på den anden side af Nørregade blev i den nederste del af de tre høje korvinduer indsat kulørte truder, som blev skænket af Christian VIII. og byens borgere (sml. p. 123). På Heinrich Hansens billeder ses kirkens indre og ydre efter istandsættelsen (fig. 44, 47). Arbejdet blev drevet med så stor kraft, at genindvielsen kunne finde sted

17. aug. 1845.

Den udvendige restaurering af kirken, som Hetsch ikke havde indladt sig på, kunne ikke stadig udskydes, og 1880—84 blev den gennemført med betydelige pengeofre og på mange måder til stor skade for kirkens arkitektur. I

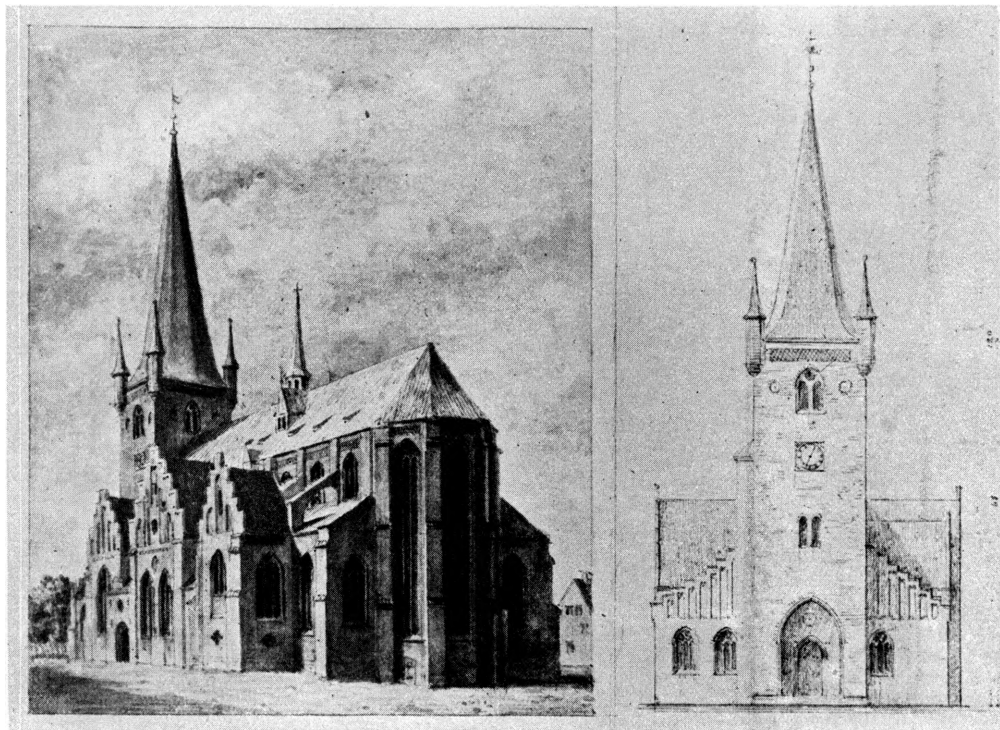

Fig. 52. Haderslev domkirke. Projekt til tårn (p. 122).

overensstemmelse med tidens restaureringsidealer påtvang man kirkens ydre et »gotisk« klædebon med kamtakker på gavlene, fialer på stræbebuernes piller og buefriser og firpasfriser under gesimserne. På højkirken siges firpasfrisen delvis at være trådt i stedet for en trægesims (Guttel p. 77). Den direkte årsag til restaureringens iværksættelse var den omstændighed, at terrænhøjden i Nørregade blev sænket, og uden hensyn til, at det i virkeligheden blot var den gamle terrænhøjde, man nåede ned til, blev korfundamentene understøbt samtidig med, at man ved en vældig jernforankring under korsideskibstagen spændte østgavlen fast i korsskæringens svære murblokke. Sakristiet på nord-siden var bygfældigt og måtte vige pladsen for en ottekantet \dagger sakristibygning i to stokværk, hvoraf det øverste gjorde tjeneste som arkiv. Et af Hetsch indsat rundt rosevindue i vestgavlen fik sit stavværk ryddet bort. I det indre afrensede man de tykke lag af hvidtekalk, der slørede profilerne, men iøvrigt blev der først i 1894—98 for alvor arbejdet med kirkens indre, idet man efter maleren August Oetkens skitser gennemførte en fuldstændig bemaling af hele rummet (p. 123). I de tre store korvinduer blev indsat brogede glasmalerier, og også korsarmene fik delvis kulørte ruder. Ved en senere lejlighed fik koret et gulv af sorte og hvide marmorfliser.

Det er uden videre forståeligt, at ikke mindst de tyske restauratorer i slutningen af 1800'erne måtte drømme om at genopføre et vesttårn, således som det f.eks. skete i Slesvig 1884—94. Allerede under 4. sept. 1888 foreligger den p. 96 omtalte erklæring fra baurath Meydenbauer gående ud på, at kirken aldrig har haft tårn, og konsistoriet råder da forstanderskabet til at sætte sig i forbindelse med ham angående den indre udsmykning¹⁷. Næste år meddeler Meydenbauer, at hans opmålinger af kirken er sendt til rentegning, men derefter hører vi ikke mere om ham. 1892 udtaler konsistoriet i Kiel sin glæde over, at Haderslev vil give 15.000 mk. til bygning af et tårn og kirkens indre udsmykning¹⁸. Tegningen er udarbejdet af baurath Hossfeld o. 1891 (Güttel p. 77). Det var tanken, at tårnet skulle stå skævt på vestgavlen ud for søndre sideskib. Heldigvis opgav man af økonomiske grunde dette højst utiltalende projekt, men kun for at tage det op igen i 1913 i forbindelse med et forslag om at frilægge kirkens sydside ved at nedrive husene mellem kirken og torvet, således at kirken kom til at danne baggrund for Wilhelm I.s mindesmærke. Også dette projekt blev lykkeligvis opgivet (Güttel p. 84). I kirkens arkiv ligger et projekt til opførelse af et tårn midt på vestgavlen (fig. 52). Perspektiverne er tegnet på grundlag af Heinrich Hansens tegning (fig. 44), men påskriverne er på dansk, og det hele er derfor muligvis ældre end 1864.

Den sidste restaurering 1941—51, ved arkitekterne Harald Lønborg-Jensen og Helge Holm, gør krav på at betragtes som en teknisk og æstetisk sanering af kirken. Det gamle centralvarmeanlæg fra 1892 blev udskiftet, søndre våbenhus med sin hvælving er nymuret, det samme gælder nordre våbenhus' hvælv og façade, ligesom den ottekantede sakristibygning blev erstattet med en nybygning, der er bedre i overensstemmelse med kirkens stil. Samtidig blev korbygningens konstruktion reableret ved genopførelsen af de nordre stræbebuer. I vestforhallen blev opmuret et hvælv, og indgangen derfra til kirken blev omordnet, og orgelpulpiturets træhvælv blev erstattet med en muret hvælving. Vinterkirkens tre hvælv blev ommuret. Stavværket i alle vinduerne blev ommuret med anvendelse af let affasede sten og uden forsøg på at genskabe gotisk profilering. Processionsgangen under koret blev genåbnet, og hele kirken fik gulv af store, røde munkesten med hvide kalkfuger. Hvælvingen over korpolygonalen, der var ved at styrte ned, blev fornyet og hængt op i en svær jernbetonkonstruktion, og tagrytteren blev understøttet med jernbeton, samtidig med at selve tagrytteren til dels blev fornyet (jfr. p. 100). De store pulpiturer i korsarmene blev fjernet, og spor af vinduer og åbninger til østkapellerne i korsarmene fremdraget. Det vigtigste og heldigste af alle arbejderne var, at kirkens indre på ny blev hvidkalket, således at dens smukke forhold og profiler atter kom til deres ret.

†GLASMALERIER*

Om kirkens middelalderlige vinduesudsmykning vides intet. Alle ruder er sikkert sprængt og ødelagt ved branden 1627.

Af glasmalerier efter denne tid nævner regnskaberne for Haderslevhus 1631—32 kun eet, der var siret med Christian IV.s våben (og navnetræk) og udført af Johan glarmester (Güttel p. 47, 119). Dette vindue omtales endnu 1782 (rgsk.).

1845, ved Hetsch's restaurering, blev der bl.a. indsat malerier forneden i korets tre høje østvinduer, skænket dels af Christian VIII., dels af borgere, hvilket kundgjordes ved en lang latinsk indskrift. De udførtes i København (Lorentzen p. 46).

1897 tik kirken i tilslutning til udmalingerne på vægge og hvælv (jfr. ndf.) nye ruder i korets og korsideskibenes vinduer med malerier, scener fra det nye testamente m.m., udført af A. Linnemann, Frankfurt a.M. De erstattede dels de ovenfor nævnte, dels klare, grønne ruder. Flere af disse malerier bestod af borgere, og maleren skænkede selv en Mikael som dragedræber til vestgavlens rundvindue i stedet for den herværende »gotiske roset« fra 1845 (Dagbladet 22. jan. 1898). Nu er alle glasmalerier fjernet og erstattet med ruder af katedralglas.

KALKMALERIER

I kirken er nu kun bevaret spredte rester af sengotiske kalkmalerier, der i tid strækker sig fra sidste halvdel af 1400'erne til 1512 (Barbara-billedet). De nu kendte billeder er vistnok alle fremdraget under Hetsch's restaurering¹⁹, ved hvilken lejlighed de restaureredes. Før 1845 stod kirkens vægge til dels med en kvadermaling, der kan have haft ældre forbilleder, og som delvis gøttog, da maler August Oetken (sml. Güttel p. 119 og interiørbillederne hos samme, se også fig. 53) gav vægge og hvælv en bastant dekoration, som atter fjernedes ved restaureringen 1945 ff., da de middelalderlige billeder afrensedes for opmalinger, og de oprindelige farver konserveredes.

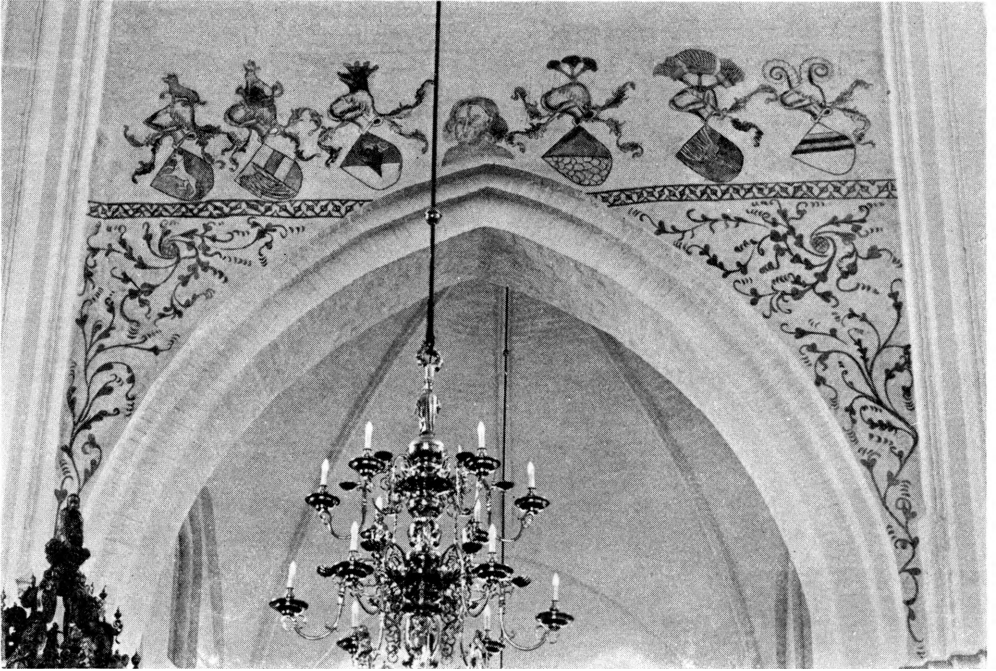
1) Korsskæringen (fig. 54—55). Våbenfriser på syd- og nordvæggen over arkaderne, hver med seks hjelmmede våbenskjolde over brunrødt, sengotisk rankeværk og adskilt herfra ved et ornamentbånd. Sydfrisen indeholder (fra øst) våben for Blome, Ahlefeldt, Buchwalt, Friis af Arlevad (?)²⁰, Stake og Limbek, nordfrisen: von der Wisch, Hoier, Drake, Johansen, Andersen og Qualen. Hjelmene er sortgrå, hjelmklædet sortgråt, gult og rødbrunt. Mellem våbnene på sydsiden, lige over arkadens spids, ses det nøgne brystbillede af en lang-

* Den herefter følgende beskrivelse af glasmalerier, kalkmalerier, inventar og gravminer er udarbejdet af Erik Moltke og Vibeke Michelsen.

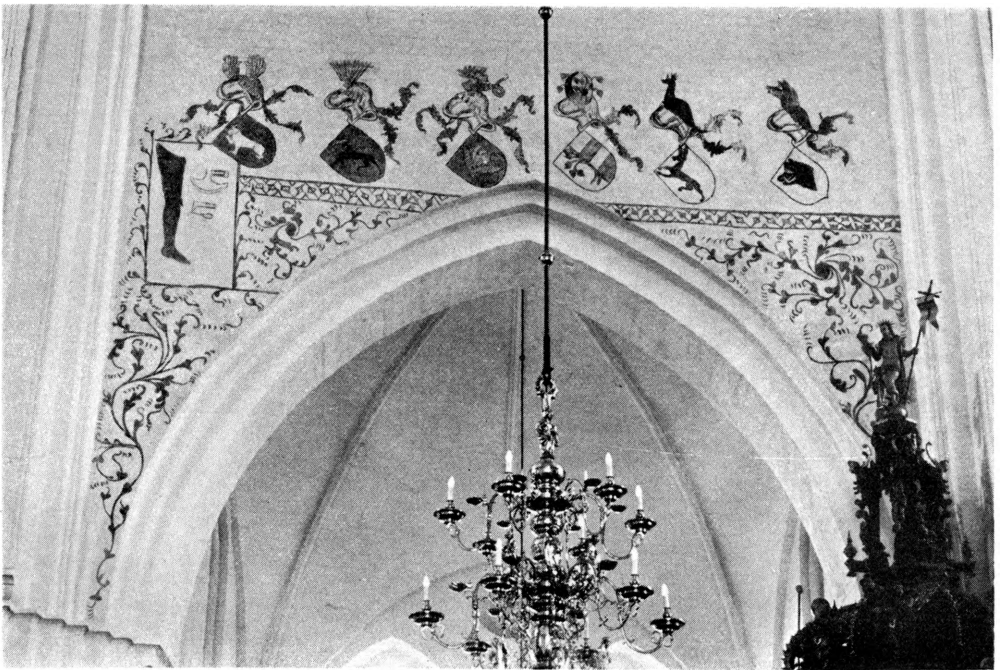

Fig. 53. Haderslev domkirke. Interior, set fra vest; efter ældre fot. i Nationalmuseet.

håret, skægget mand med glorie (ifølge restaurators beretning var der intet kors at se i glorien). Vestligt i nordvæggens malerier er indskudt et rektangulært felt, hvis øvre, østlige hjørne delvis dækkes af Wisch-våbenet. Det indrammes af en spinkel, rød streg og indeholder en langskaftet støvle, en rundægget, kortskaftet økse samt en skomagerkniv og en syl. Sandsynligvis har dette billede, som også tidligere formodet, haft tilknytning til skomagergildets alter.

L. L. 1951

L. L. 1951

Fig. 54—55. Haderslev domkirke. Kalkmalerier på korsskæringens syd- og nordvæg (p. 123 f.)

L. L. 1951

Fig. 56. Haderslev domkirke. Kalkmalerier ved den nordre trappe til processionsgangen (p. 126).

2) Nordre korsideskibs østmur. På undersiden af buen over nichen, under østvinduet, findes en rig rankedekoration i rødbrun og grøn farve. På væggen, syd for nichen, står en figur uden glorie, dog sikkert en helgen, (fig. 56). Han er kronraget og iført en diakons eller subdiakons dragt, alba, tunica og manipel (håndlin); i højre hånd har han holdt en nu utydelig genstand, i venstre bærer han en bog. Farverne er grønt og grågult, sidstnævnte dekomponeret. Ved genrestaureringen 1945 konstateredes, at højre side af hovedet samt nederste del af kjortelen, fødderne og jordsmonnet var forsvundet.

3) Over nordre nedgang til processionsgangen i den fladbuede niche er der en korsfæstelsesgruppe med stifterbillede, alt meget udvisket (fig. 56). Kristus hænger på et simpelt, ådret kors, udmagret og med ret langt, tætsluttende lændeklæde, fødderne krydslagte; man ser nu kun svage rester af den engel, der opsamler blodet fra brystvunden. Ved korsets fod står Maria og Johannes, den sidste med den for det sengotiske skema så karakteristiske tilbagebøjede

holdning. Bag ham knæler en lille stifterskikkelse med nu tomt skriftbånd; hans bomærke ses bag Maria i et rudestillet kvadrat. Farverne er rødbrunt, gult og sortgråt.

4) Over søndre nedgang til processionsgangen i den tilsvarende fladbuede niche er der en bygning, nærmest som et kirketårn med afrappet gavl og kronet af et lille løgspir; på hver side af det knæler en engel med glorie; englen mod vest holder et skråtstillet, fornedet afrundet skjold, hvis mærke (og til dels kontur) er borte; bag disse engle står, mod vest, sparsomme konturer af en skikkelse, ligeledes med glorie; rester af en stor nøgle og en bog viser, at det er S. Peder; mod øst en glorificeret mand med kort fuldskæg, iført fodsid kjortel; den ene hævede hånd er vistnok nymalet, den anden ses ikke. Güttel forklarer »tårnet« som en monstrans og knytter fremstillingen til det i processionsgangen værende Kristi legems alter (sml. p. 131); men denne forklaring er ikke meget sandsynlig. Rimeligere ville det være at opfatte bygningen som himmelborgen.

5—6) I korets østligste nicher findes meget sparsomme malerirester, i syd et lodret delt, hjelmet våbenskjold, i nord et par karakteristiske hoveder af en mager og en fed mand, adskilt af et skriftbånd, hvis svage minuskelrester ikke kan tydes.

7) Marianerkapellet. På sydsiden af den bevarede rest af kapellets nordmur er der rødt rankeslyng svarende til korsskæringsfagets.

8) 1512. I nordlige korsideskibs vestfag højt over indgangen til det tidligere Barbarakapel (nu våbenhus). S. Barbara (fig. 57) står i folderigt gevandt (kjortel og kappe) med bred krone, glorie og håret bølgende symmetrisk ned over begge skuldre. I de spinkle hænder holder hun palmegren og fangetårn, det sidste nærmest af form som en kirke. Under jordsmonnet er der et felt med minuskelskrift, flankeret af to ens skjolde (uden hjelmtegn) med et sort hestehoved (bundfarven nu hvid). Claes Anckersen, der nævnes i indskriften, vides

L. L. 1951

Fig. 57. Haderslev domkirke. S. Barbara og stifterindskrift 1512, i nordre korsideskib (p. 127).

dog ikke at have haft forbindelse med den nørrejyske adelsslægt Vind, der fører dette våben. Indskriften lyder: »Durch bekostung Claes anckersen Seliger gede(n)chniss Anno d(omi)ni Mv^cxii«. Omkring figuren er der stjerner og rosetter. Farverne i billedet er grønt, brændt lysokker, okker og sortgrå.

INVENTAR

Inventar og epitafier bærer præg af den sidste, store restaurering, der afsluttedes 1951, hvor alterbord, altertavle, knæfald, stolestader m.m. udskiftedes, korgitter og orgelpulpitur rensedes, værket forøgedes, orgelfaçaden adskiltes i alle sine bestanddele, rensedes og konserveredes, ligesom tilfældet var med alle epitafier. Lyst egetræ, fintsleben, grå sandsten og friske farver er fremherskende, stole-pasticherne dominerer.

Af *alterbordet* er kun en 157 × 124 cm stor flise af gotlandsk kalksten gammel, måske stammende fra det †alterbord, der opsattes samtidig med den nye korbygning (p. 81 ff.), altså fra begyndelsen af 1400'erne, eller muligvis fra et af de mange †sidealtre. Den er nedfældet i den nuværende bordplade og bærer nu kun tre fordybede indvielseskors med fligede arme; det ene kors, der sidder helt ude ved den ene kortside, har mistet en del af den ene arm ved pladens gennemsavning; man kan derfor hverken vide, hvor stor pladen oprindeligt har været, eller hvor mange kors den har haft. Da alterbordet ved Hetsch's restaurering 1845 blev nedbrudt, anbragtes pladen med indvielseskorsene som flise i forhallens gulv, og her lå den, til den nu har fundet plads i det nye, store, fliseklædte alterbord, der er tegnet af arkitekt Lønborg-Jensen.

†SIDE- OG KAPELALTRE

Der kan opregnes henved 30 navngivne altre, hvortil kommer det såkaldte Sehestedalter (nr. 21), hvis værnehelgen er ukendt, mens man ved, hvem stifteren er. Desuden omtales smedenes og skomagernes »rente«, dvs. de afgifter, der flød af det pågældende altergods; men man kan ikke vide, om disse to gildesaltre er mellem de nedenfor opregnede, eller om de har haft andre helgennavne; det samme gælder det i byretten 1292 kap. 38 nævnte Knudsgildealter. I alt fald er det ikke sikkert, at alle alternavne er overleverede. Allerede 1526 hørte gudstjenesten ved sidealtrene og i kapellerne op¹, vikarierne (alterpræsterne) mistede deres indtægter, og i prins Christians brev af 25. maj 1533 (Matthiessen nr. 54) træffes der bestemmelse om anvendelsen af de til de forskellige vikarier, kapeller etc. hørende indtægter; i det væsentlige blev de også nu anvendt til aflønninger samt til understøttelse af fattige, hvorimod bygningens vedligeholdelse ikke blev betænkt. 28. jan. 1569 (Matthiessen nr. 55) udstedte hertug Hans den ældre derfor en »Confirmation vff etzliche Geistliche Lehne zu der Kirchen zu Haderschieben behörig«, hvor de »len«, der ikke omfattedes af brevet 1533, nu blev henlagt til kirkens »struktur«, dvs. til dens vedligeholdelseskasse. Gildesaltrenes indtægter, eller en del af dem, henlagdes i almindelighed til de fattige, thi de omtales langt ned i tiden i byens fattigregister. Kun i enkelte tilfælde kendes altrenes plads i kirken.

L. L. 1951

Fig. 58. Haderslev domkirke. Interiør, set mod kor og nordre korsarm. Prædikestol p. 145, font p. 142.

1) *S. Andreas*, nævnt 23. juni 1371, da biskop Herman af Slesvig annekterede følgende altre: »beate Marie virginis, sanctorum Petri, *Andree*, Jacobi apostolorum, Crucis, et Katerine« med deres indtægter, tilbehør og rettigheder uadskilleligt til kapitlet (*communitati capituli*). — Matthiessen nr. 3. Güttel p. 28, 95.

2) *S. Andreas*. Et andet Andreasalter stiftedes 1479 af Laurens Nielsen, en af de fire vikarer ved Marianerkapellet, til ære for den almægtige Gud og den herlige jomfru Maria og *S. Andreas* apostel, for stifteren og hans forfædres sjælefredelse, et alter med navn af Andreasalteret (*sub invocatione ejusdem s. Andree apostoli*), som han har grundet eller vil grunde (*fundaverit et construxerit sive fundare et construere proponat*) i kirken, sammen med et evigt vikarie. Muligvis har alteret haft plads i Marianerkapellet. — Acta pont. dan. 11. jan. 1479, IV, 2736. Güttel p. 95.

Et Andreasalter, uvist hvilket af de ovennævnte, omtales dels i fordelingsbrevet 1533 (van dem Altar »Andere«), dels i fattigregistret (*S. Andreae Althar*).

3) *S. Anna*. 6. dec. 1468 skænkede væbneren Otte Rantzau Haderslev kapitel 200 mark, hvorefter det forpligtede sig til at læse to messer om ugen for et alter, som det skulle bygge »in deme(!) erde« [i jorden, dvs. tværgangen i koret under højalteret] ved det hellige legems alter, til Guds og *S. Annas* ære, »dar de sulue Otte vor sik vnde syne kindere syne legerstedhe hefft ghekoren«. At stifteren har forbeholdt sig og sin familie patronatsretten, fremgår af pavebreve 1491 og 1514, hvor vikariatet omtales som lægmandspatronat; 1516 kaldes det vikarie eller kapellani (*vicaria sive capellania*), og i hertug Hans' ovenfor nævnte konfirmation 1569 benævnes det »eine vicarey s. Annen capelle«. — Acta pont. dan. IV, 3264, VI, 4433, 4564 samt Matthiessen nr. 42, 55, anhang p. 70 og Güttel p. 41, 87.

S. Birgitte, se *S. Peders*, Elisabeths og Birgittes alter (nr. 16).

4) *S. Catharina*. Alteret omtales første gang 1371 (se under nr. 1). Det har været en privat stiftelse, idet indtægterne efter altertjenestens ophør blev overdraget Gosche Ahlefeldt til Ekernførde; 1528 kvitterede han for dem og for indtægterne af de 11.000 jomfruers alter (se nr. 19). — Willers Jessen, i ZSchlHolst. XL, 416 ff. Güttel p. 95.

S. Elisabeth, se *S. Peders*, Elisabeths og Birgittes alter (nr. 16).

5) *S. Erasmus*. Alteret omtales tidligst i fordelingsbrevet 1533 (van dem Lehene *S. Erasmi*), dels 1591 i fattigregistret (*S. Erasmi gilde geldt*), hvoraf fremgår, at det har haft tilknytning til et gilde. — Güttel p. 97.

6) *S. Gertrud*. Omtalt sammesteds som nr. 5, 1533: »Sunct Gerdruten Rent« og 1591: »S. Gertrutz gilde geldt«. — Güttel p. 97.

7) *Helligåndsalter*. 21. juni 1515 fik Haderslevkanniken Johan Hamburg ny provision på et evigt vikarie »ad altare s. spiritus et b. Marie virginis« i Haderslev kollegiatkirke. I hertug Hans' konfirmationsbrev af 1569 bestemmes det, at »eine kleine commende so her Johan Humborg gehabt« skal lægges til kirkens »structur« (jfr. p.128). — Acta pont. dan. VI, 4531. Güttel p. 86. — Sml. Hellingåndskapellet p. 51.

8) *Helligkorsalter* (lægmandsalteret). 1. juli 1354 nævnes Niels Pedersen, kannik i Haderslev og sognepræst i Tyrstrup som vikar ved altare Crucis i Haderslev kirke (se også under nr. 1). 1591 opføres indtægterne i fattigregistret. — Acta pont. dan. I, 412. Güttel p. 95. — Sml. nr. 16.

9) *S. Hippolytus*. Omtalt sammesteds som nr. 5 og 6 (S. Ipolitus gylde Rente 1533 og S. Hipoliti gilde geldt 1591). — Güttel p. 97.

10) *S. Jakob*. Kun nævnt 1371, se nr. 1.

Til S. Jakob var også alter nr. 17 viet.

11) *Kristi legems alter*. 12. nov. 1451 bekræftede kapitlet i Haderslev, at biskop Nicolaus af Slesvig og en kannik sammesteds havde givet henholdsvis 50 og 20 mark til en lampe for hellig legems sakrament i Haderslev kirke, og 6. dec. 1468 skænkede væbneren Otte Rantzau 60 mark til en lampe. Ved fordelingsbrevet 1533 bestemtes det, at »des hilligen Lichames gylde« afgift skulle forblive ved kirken, og af samme brev fremgår, at alteret må have haft plads i processionsgangen i koret under højalteret (sml. nr. 3). At alteret har haft tilknytning til et gilde, ses også af fattigprotokollen, hvor »des hilligen lichnams gilde geldt« omtales 1591. — Repertorium 12. nov. 1451. Matthiessen nr. 42, 54 og anhang p. 70. Güttel p. 96 f.

12) *S. Mauritius*. I kapitlets registratur nævnes, at ridder Johannes Schramm og Michael Iwari (kantor til 1450) har skænket gods og penge »ad altare sti. Mauricii«. I hertug Hans' konfirmationsbrev 1569 lagdes indtægterne til kirkens »structur« (jfr. p. 128). — Matthiessen anhang p. 70, nr. 55, sml. Acta pont. dan. 29. juni 1521 nr. 4870. Güttel p. 96.

13) *S. Nicolaus*. Nævnt første gang 12. febr. 1517. Ved fordelingsbrevet 1533 forblev »Suncte Nicolaus Gylde Renthe« ved kirken; alterets tilknytning til et gilde fremgår også af omtalen i fattigregistret 1591, »S. Nicolai gilde geldt«. — Matthiessen nr. 48, 54. Güttel p. 97.

14) *S. Olaus*. Omtalt sammesteds som nr. 5, 1533 »van dem Lehene S. Olavi« og 1591 »S. Olai gilde geldt«. Alteret har altså haft tilknytning til et gilde.

15) *S. Peder ad vincula* er sikkert identisk med det S. Peders alter, der omtales 1371 (sml. under nr. 1). O. 1480—90 betalte dronning Dorothea 12 mark årlig for 200 mark lybsk, som afdøde Clawes Rixtorp »in Sundwit« havde skænket »ad altare sti. Petri ad vincula«. — Matthiessen anhang p. 70. Güttel p. 95.

16) *S. Peder apostel og S. Elisabeth og S. Birgitte*. 12. nov. 1451 bekræftede bisp Nicolaus, at kanniken Andreas Johannis havde stiftet et nyt (d. e. det trettende, sml. p. 49) præbende, som skal stå uden for de andre præbender (que distincta erit et maneat ab aliis prebendis), »ad altare beati Petri dictarumque [læs: sanctarumque] Elizabet et Birgitte viduarum«, beliggende ved den nordre væg lige over for kordøren (situatum in aquilonari pariete directe ex opposito ostii chori); senere i samme brev omtales alteret som viet til pris og ære for det hellige kors, S. Peder, Elisabeth og Birgitte. Ifølge den opgivne stedbeteegnelse må alteret have ligget i nordre korsideskib i blændingen lige over for den gamle dør i det nordre korgitter, der sikkert har haft samme plads som sin forgænger. — Matthiessen nr. 28. Güttel p. 96.

17) *S. Peder, S. Paulus, S. Andreas og S. Jakob*. 8. april 1524 omtales et commende eller vikarie ad altare ss. Petri et Pauli ac Andree et Jacobi apostolorum, hvilket commende var grundet af nyt og begavet (noviter fundata et dotata) af Michael Petri. — Matthiessen nr. 28. Güttel p. 96.

18) *Treenigheden*. 28. okt. 1464 skænkede Laurentius Nicolai, sognepræst ved Høghelse og evig vikar ved Marianerkapellet, 30 lybske mark ad honorem sancte trinitatis. 27. juli 1502 nævnes altare sanctissime Trinitatis i kollegiatkirken i Haderslev, og vikariatet betegnes som »nogle adeliges patronat« (de jure patronatus certorum nobilium). Muligvis har alteret haft plads i Marianerkapellet. — Matthiessen nr. 38. Acta pont. dan. V, 3884; andre henvisninger vedrørende personskifter hos Güttel p. 96.

19) *S. Ursula og de 11.000 jomfruer*. 22. dec. 1494 nævnes det evige vikarie og præbende ved de 11.000 jomfruers alter. I april 1517 tales om vikariatet ved altare s. Ursule, der betegnes som lægmænds patronat (de jure patronatus laicorum), og som var blevet ledigt ved indehaverens ægteskab. De nævnte lægmænd var medlemmer af familien Ahlefeldt (sml. nr. 4). — Acta pont. dan. V, 3438, VI, 4620. Güttel p. 96.

20) *Vor Frue*. Første gang nævnt 1371 (sml. nr. 1), »beate Marie virginis«. Det fremgår af flere kilder, at alteret har været sognealter. 1. april 1415 kaldes det altare parochiale beate virginis, og 1. juni 1456 siges, at rector altari er sjælesørger for samme kirkes sognefolk; 29. april 1484 og senere forekommer betegnelsen sognealteret uden angivelse af værnehelgen, i hertug Hans' konfirmationsbrev 1533 tales om »deme karspell Altare«. 1. juni 1456 bekræftedes kapitlets ret, en sædvane der havde været opretholdt uafbrudt i 140 år, til at indsætte alterpræsten. — Acta pont. dan. III, 2063. Matthiessen nr. 3, 10 o. fl., sml. Güttel p. 95.

Til Vor Frue var også Helligåndsalteret viet (sml. nr. 7).

21) *Ukendt helgen*, det såkaldte Sehested-alter. 30 jan. 1517 stadfæstede bispen, at »Otto Sehested Helrikes(!) sone« i Haderslev har oprettet et evigt vikarie

og gejstligt len »vor deme altare dat nyes in der obgemelten kerken to Hadersleue an deme piler twysschen unser [dvs. Marianerkapellet] und der Stacken capellen — schal gebuwet — werden, vor welkerem altar he gerne wolde enen prester holden«. Alterets plads har altså været ved den pille, der nu er den sydvestligste (til dels indemurede) i søndre sideskib. — Mathiessen p. 48.

Kapelaltre. I alle de middelalderlige kapeller har der været mindst eet alter, i Marianerkapellet måske op til fire. Hvis der kun er eet alter, kan det have samme værnehelgen(er) som kapellet (jfr. under helligåndskapellet p. 51), men det er ikke nødvendigt. Heller ikke her kender vi alle altre eller værnehelgener, kun følgende, der iøvrigt må søges i indledningen under behandlingen af de respektive kapeller (om S. Annas »kapel«, se S. Annas alter, nr. 3).

22) Helligåndskapellet: Alter muligvis viet den *Helligånd og S. Bartholomæus* (p. 51).

23) Laurentiuskapellet: Alter viet *S. Laurentius* (p. 52).

24—25) Magdalenekapellet(?) (Stakes kapel): Alter viet *Maria Magdalene og apostelen Jakob*, alter viet *S. Margrethe* (p. 52).

26) Marianerkapellet (det yngre Vor Frues kapel): *Jomfru Marias alter* »de Abelelen« (Alevelden). Til dette kapel har muligvis det ovenfor som nr. 2 nævnte *Andreasalter* og det som nr. 18 opførte *treenighedsalter* hørt (sml. p. 51).

27(—29?) Det ældre Vor Frues kapel: *Jomfru Maria, Johannes døberen og ærkeengelen Mikael* (sml. p. 51).

Om de altre, der hentydes til i fordelingsbrevet 1533, hvor »der Smede Rente gelt« og »der Schomacker Rente« omtales, samt om et Knudsgilde-alter, se indledningen til dette afsnit p. 128.

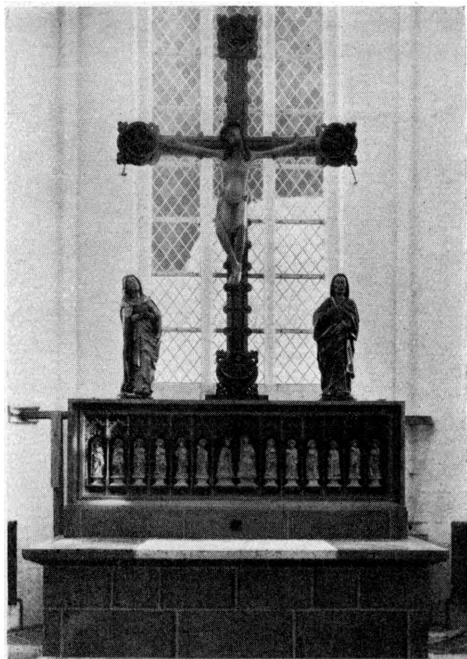
Som *alterprydelse* på højalteret (nu kirkens eneste alter) tjener et smukt, ungotisk krucifiks fra tiden henimod 1300, med sengotiske sidefigurer²; de er anbragt på et moderne skab (kopieret efter Preetz-altertavlen i Nationalmuseet), som omslutter 14 sengotiske alabastfigurer (fig. 59). *Krucifikset*³ (fig. 60) hang oprindeligt som korbuekrucifiks i Egebjerg kirke (Holbæk amt), men blev afgivet til Nationalmuseet 1922 for derefter at blive overladt Haderslev domkirke til erstatning for det forgyldte zinkkrucifiks, der havde stået på alteret siden 1845, og som nu er ophængt i ligkapellet. Den 146 cm høje figur er af den fra 1200'ernes sidste halvdel kendte, franskpåvirkede type med knælangt lændeklæde og stærkt fremskudt højre knæ, en yngre, lidt sødladen slægtning af et krucifiks, der vistnok stammer fra Terslev kirke (Sorø amt), og som nu er i Nationalmuseet (Beckett: Danmarks Kunst II, 124 fig. 158). Hovedet, med sekundær tornekrone, er bøjet svagt fremover og hælder mod højre skulder, mens håret falder i to stive spiraler ned på hver skulder; de er

ikke detaljerede, og kindskægget er som et levn fra senromansk manér markeret ved brede, runde gruber; som vanligt hos denne type angives overskægget ved to tynde, skrå vulster fra næsefløjene. De strakte arme danner et svagt cirkelslag, halssenerne er fremtrædende, brystkassen markeret med ribben og uden skåret vunde. Lændeklædet, der har ret gnidrede folder og holdes oppe af et glat dobbeltreb, er fæstet med en stor sløjfe til højre og har foran et halvrundt overfald. Det samtidige kors (nu 352 × 225 cm), der også viser slægtskab med det ovenfor nævnte Terslevkrucifiks, har bredt hvælvet midtparti mellem flade kanter; fra midten skyder symmetriske volutblade ud til begge sider, og imellem dem er der ovale »ædelstensgruber«. Korsarmene ender i firpas med evangelisttegn (oksen svarer til Terslevkorsets Lukassymbol), det nederste (Matthæus-engelen) er nyt, tilsat da krucifikset blev gjort i stand til domkirken.

Sidefigurerne (fig.59), fra 1425—50, henholdsvis 115 og 117 cm høje, stammer fra Seem (Ribe amt); de er iført stofrige gevandter, Maria med foldede hænder, let bagoverbøjet, Johannes med bog, noget fedladen, med glatbølget hår.

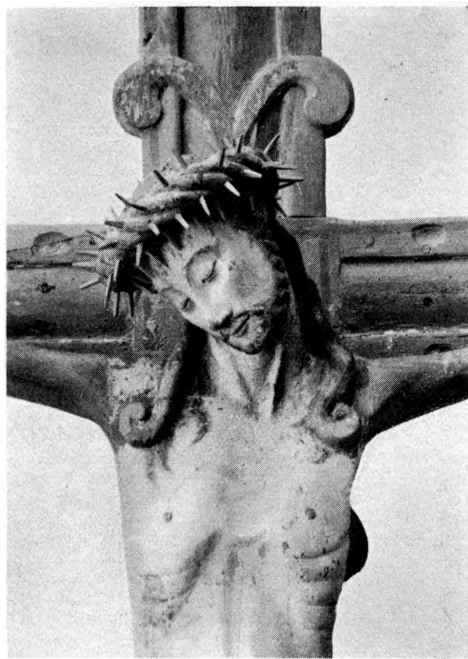
Gruppens oprindelige staffering på kridtgrund var afskallet, men det kunne konstateres, at Kristusfiguren havde haft lys karnation, brunt hår og skæg, grøn tornekrone, guld-lændeklæde med zinnoberrødt foer. Korset havde været grønt med zinnoberrøde kanter, ædelstensgruberne vistnok forsølvede, mens bladene havde været med guld, ligesom evangelisttegnene. Sidefigurerne havde haft naturlig karnation, lyst, rødbrunt hår, forgyldte kapper med smalteblåt foer, mens kjortlerne havde været enten sølvblanke eller hvide. Der var to senere stafferinger, ikke meget forskellige, og ved istandsættelsen 1950 bibeholdtes den yngste. Ved Kristusfiguren følger den brune hårfarve ikke de skårne konturer, som sikkert har forekommet maleren alt for gammeldags eller ubehjælpelige. Lændeklædet er hvidt med guldkanter. Af evangelisttegnene er kun den nyskårne Matthæus-engel »stafferet«, således at den, noget uheldigt, i det stærke modlys træder frem på de andres bekostning. Sidefigurerne dragter er for Maria: gråhvidt hovedklæde og kjortel, gråblå kappe med orangerødt foer og guldkanter, Johannes: grøn kjortel, zinnoberrød kappe med orangerødt foer og guldkanter. Om krucifiksets staffering minder en malet indskrift på korsets bagside (nu skjult): »Dette Kaars haffuer me... edersen, skoufrider i ledstrop paa ny igen lade ... Stffere (!) Kirken til Prydelse 1694«.

*Alabastfigurerne*⁴ (fig. 61—62), der er anbragt på senere, renæssanceprofilerede sokler, står som nævnt i et moderne skab, der tjener som fodstykke for krucifiksgruppen. De var indtil 1945 i hospitalskirken (se d.), samlede i en skabs-tavle, der sikkert er gjort engang i sidste halvdel af 1600'rne. Man ved ikke, hvornår de er kommet til hospitalskirken, og deres tidligere skæbne er iøvrigt ukendt; de findes tilsyneladende ikke nævnt i de gamle regnskaber. Stammer

N. J. Termansen 1950

Fig. 59. Haderslev domkirke. Alterprydelse.
(p. 133).

L. L. 1949

Fig. 60. Haderslev domkirke. Detail af alter-
krucifiks (p. 133).

de da fra domkirken? Har de tilhørt en altertavle? Eller muligvis en sarkofag? De 14, ca. 30 cm høje figurer er skåret i en gullig, sortåret alabast, der formentlig stammer fra Harzen eller muligvis Nederlandene (England kan næppe komme på tale). De forestiller 12 apostle, af hvilke dog Paulus er trådt ind på bekostning af Judas Thaddæus eller Simon, samt Marias himmelkroning.

Figureerne må efter deres stilpræg tilhøre tiden omkring 1425, og udførelsen peger mod Nordtyskland. De er alle modellerede også på bagsiden, hovederne, som ofte i denne stilperiode, temmelig små i forhold til kroppen; klædebonnene er fyldige med ret bløde folder og skjuler ganske legemskonturerne. For at skaffe liv over rækken har billedhuggeren drejet et par af figurerne på deres platte, ligesom han har varieret hovedstillingerne. Et tilløb til realisme er også de noget skematiske blodårer og sener på hænder og fødder. Men det er blevet ved tilløbet, hvad der understreges af den minimale ansigtskarakteristik, ja, nogle af figurerne hoveder er endda helt ens, således Kristus = Jakob minor (dette kan dog være tilsigtet), Matthæus = Jakob major.

Alabast var i middelalderen et kostbart materiale, der kun fandt anvendelse til særlig fornemme arbejder, først og fremmest altertavler og sarkofager. Dronning Margrethes sarkofag i Roskilde domkirke er et eksempel på den sidste anvendelse, og selv om figurene på hendes sarkofag er udført i haut-

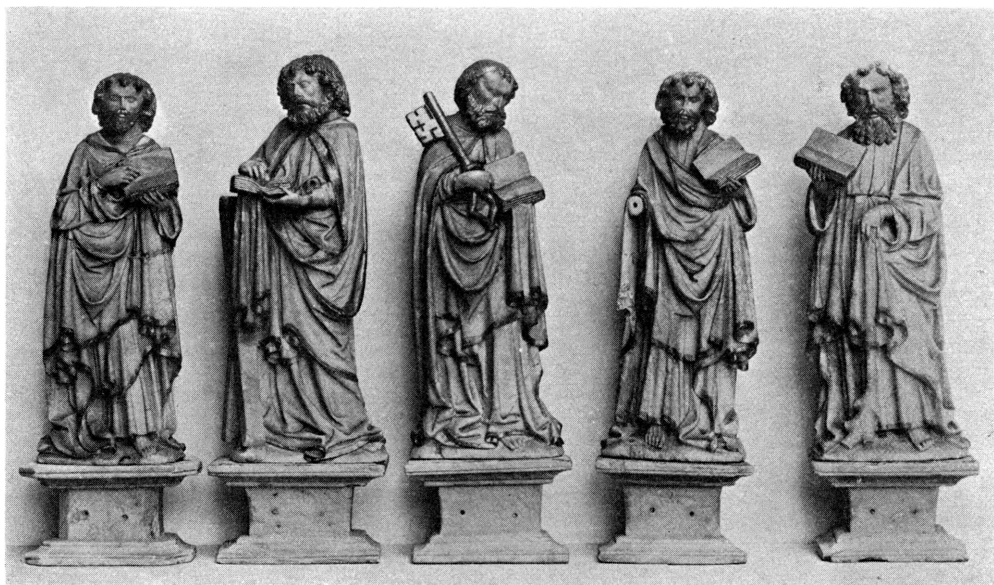

Fig. 61. Haderslev domkirke. Alabastfigurer fra alteret (p. 134).

S. Bengtsson

relief, mens Haderslev-apostlene er modelleret helt rundt («en runde bosse»), er det ikke umuligt, at også de har omgivet et tumbagravnvæle.

Der er imidlertid een omstændighed, der tyder på, at vi her står over for resterne, ikke af en sarkofag, men af en fornem altertavle. I Svavsted i Sydslesvig, hvis kirke ligesom Haderslevs har haft den nøjeste tilknytning til Slesvig (den ejedes af domkapitlet, og bispnen havde borg i Svavsted), har der været en alabasttavle, ligeledes med apostelfigurer og bibelske scener, omtrent fra samme tid som Haderslev-figurene. Man kan da sikkert gå ud fra, at også Haderslev-figurene stammer fra en altertavle, og at denne har haft plads på eet af de mange sidealtre i filialdomkirken, idet den ikke har været stor nok som hovedaltertavle i det anselige rum⁵.

Formodentlig er tavlen blevet splittet og fjernet efter reformationen, da sidealtrene nedlagdes, men senere har man anbragt de bevarede figurer i det træskab, der endnu hænger i hospitalskirken, hvad enten grunden nu var, at man har haft brug for dem til et alter (trods den udpræget katolske karakter), eller fordi man har haft øjnene åbne for arbejdets kunstværk.

Inden de fandt deres nuværende plads, gennemgik de en istandsættelse og supplerung. Alle apostlenes glorier var forsvundne, men da figurenes hoveder var flade bagtil, kunne der ikke være tvivl om, hvor de nye glorier skulle anbringes. Kristi glorie var fragmentarisk bevaret, og på Marias hoved lå en glorie, der fjernes og erstattedes med den krone, hun ifølge sagens natur måtte have båret. Af apostlene manglede Jakob major, Mathias, Thomas og

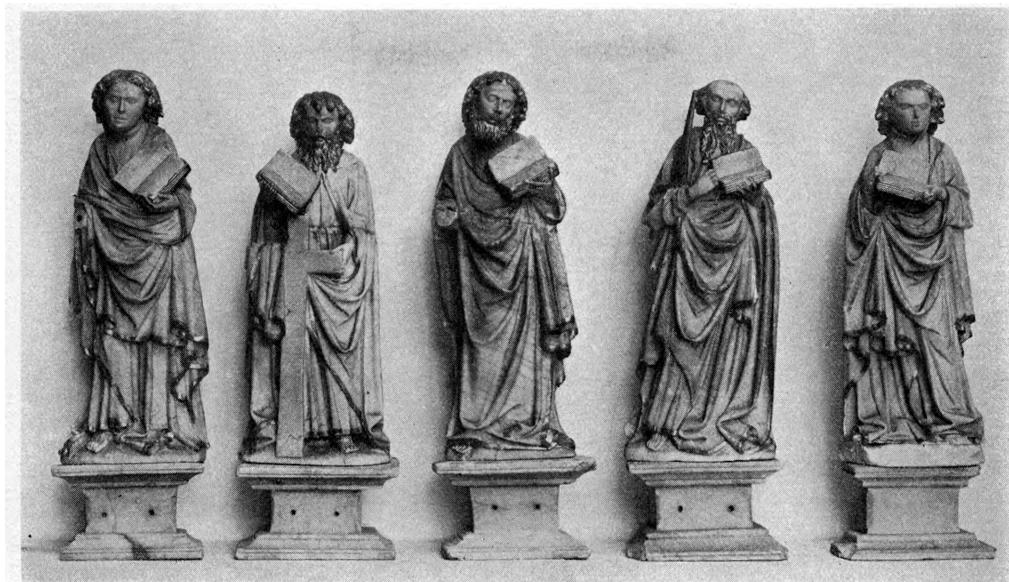

Fig. 62. Haderslev domkirke. Alabastfigurer fra alteret (p. 134).

S. Bengtsson

Johannes hver deres højre hånd med symbolet, mens Matthæus' knivsblad var gået tabt; desuden manglede Kristus begge hænder, og Johannes' sokkel var fornyet i cement. Alt dette blev bragt i orden.

Figureerne stod i det væsentlige i alabastens farve, dog med guld på hår og skæg; klædedragterne var bræmmet med guld, og på de to bevarede glorier var der guldrande og -ringe; endelig var nogle attributter forgyldte. Forgyldningen udbedredes, og de nye glorier stafferedes som de gamle.

Om en ældre *†højaltertavle*, der sikkert er gået til grunde ved branden

18. sept. 1627, er vi kun indirekte underrettet, idet Hans Oldendorph i sin dagbog beretter, at han 22. okt. 1553 sang messe for det nye alter, der var oprejst midt i koret (Güttel p. 100).

En sengotisk **altertavle* henføres til Haderslev domkirke, uvist på hvilket grundlag. Det er en skabstavle fra 1520—30, nu i Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, hvor den betegnes som »angeblich« fra Maria-kirken i Haderslev, jfr. også Matthæi: Schnitzaltäre. 1898. p.120, afb. Holzplastik Taf.xxxxI. Skabet indeholder en Golgathascene i to rækker, vandret delt af et klippeparti, foroven 17, forned 14 personer. Derover en apostel og en biskop. Øverst i fløjene to helgeninder, derunder, mod nord: Gethsemane og hudstrygningen, mod syd bispottelsen og klagen ved Kristi lig.

Efter branden har man nogle år klaret sig, som man kunne; men 1641 stod der en mægtig, to-etages *søjlealtertavle* i vilter bruskbarok, skænket af kgl. amtsskriver Claus Knudsen Meyland og hustru Cathrina, født Heinemarck.

S. Bengtsson 1945

Fig. 63. Haderslev Domkirke. Stifterbillede af amtskriver Claus Knudsen Meyland, fra
†altertavle 1641 (p. 138).

Denne tavle, der utvivlsomt er bestilt og påbegyndt ganske kort efter branden, afløstes 1845 af Hetsch's opsats, ikke på grund af skrøbelighed, men fordi den, som det hedder i Hetsch's skrivelse til konservatoratet (gengivet foran p. 119), dels virkede forstyrrende på grund af sin store masse, dels stammede fra en slet kunstperiode. Vor tid, der ikke nærer forrige århundredes animositet mod den bruskarokke stil, kan kun beklage, at et så anseligt kunstværk næsten helt er gået til grunde, idet kun storfeltets maleri, to udmærkede portrætmalerier af stifteren og hans hustru samt to topstykker, rimeligvis til et par døre, der har flankeret tavlen, er bevaret⁶. Storfeltets maleri, 165 × 125 cm, olie på træ, i yngre ramme, forestiller nadveren i det fra talrige altertavler kendte skema, der går tilbage til Pieter de Wittes (Candids) billede, kendt gennem Johan Sadlers stik (fra før 1600). Kun den rødhårede, langskæggede Judas i kraprød kofte, grønne benklæder og gule kravestøvler har interesse blandt de iøvrigt ret håndværksmæssigt udførte figurer. Stifterbillederne (fig. 63—64), ovale malerier, ligeledes olie på træ, 86 cm høje, i bruskarokke rammer, sad ifølge Søren Abildgaards dagbog⁷ »oven paa til Siderne af Altertavlen«. De to hoftestykker, i trekvart profil til højre og venstre, karakteriserer udmærket det velhavende borgerpar; han er barhovedet, med halvlangt hår, blødt fuldskæg og bred, liggende kniplingskrave, hun er iført brokadeskjole, der foroven afsluttes af en stivet, struttende krave, som lader det hvide, højhalsede liv komme til syne. De to dør-topstykker har cirkelmedailloner med tyske, religiøse indskrifter, gylden fraktur (Esa. 26 og Psal. 100) på forsiden og udviskede bibelsprog på bagsiden. 1945 rensedes og konserveredes de nævnte dele, hvorved de oprindelige, velbevarede farver kom frem. Nadverbilledet er

S. Bengtsson 1945

Fig. 64. Haderslev domkirke. Stifterbillede af Cathrina Meyland, f. Heinemarck, fra †altertavle 1641 (p. 138).

nu ophængt i søndre sideskib, portrætterne i landemodesalen og dør-topstykkerne i »museumsrummet« over Vieregges kapel. — Fra kirkeregnskaberne kan følgende poster uddrages: 1652 malede (reparerede) Andres maler altertavlen. 1682 renoveredes den af Benjamin Richter. 1754 fik billedhugger Matthies Birgenhagen betaling for bl. a. de fire piller, han havde gjort og udhugget.

Den †alteropsats, der afløste Claus Knudsens tavle og selv erstattedes af den nuværende opstilling, blev opsat i forbindelse med Hetsch's restaurering 1844—45 og skyldes formentlig hans udkast, selv om han vel næppe har haft ansvaret for dens udførelse (jfr. hans restaureringsforslag p. 119). Den bestod af et bord med aftrappet bagvæg, hvorpå var anbragt et i Berlin købt, forgyldt zinkkrucifiks. Dette er nu ophængt i ligkapellet.

Altersølv. Kalke. 1) (fig. 65) Med gotisk knop, noget omdannet fod og nyere bæger, nu 22,5 cm høj. Den store, fladtrykte knop er af vanlig gotisk form, med gennembrudte stavværksvinduer på over- og undersiden og seks rudebosser med reliefversaler: »Ihesus«. Sekskantet skaft. Foden er vel den oprindelige sekstungede, da den foroven har en gotisk profileret krave, men standkanten med grov kuglestav og den tykke fodplade er senere tilsætninger. Stort, let udsvajende bæger. Ingen stempler. Glat *disk* med to ens stempler, WP (med kursiv), for Haderslevguldsmeden Wolfgang Petersen, der fik borgerskab 1825 (Bøje 1616).

2) 1658, 19,6 cm høj, med sekstunget fod, der har profileret standkant, sekskantet skaft og knop med ottekantede bosser; stort, nyere bæger. På foden graverede versaler: »Peter Olofson Rathm. hat diesen kelch vnd disch der kir-

chen zv Hattersleb verehret Ao 1658«. Mestermærke på fodens og bægerets rand, sammenslynget DS i sekskant, muligvis for Königsbergguldsmeden David Stobbe (1658—72), jfr. Güttel p. 106. Tilhørende *disk* med samme mestermærke og graveret kors.

**Kalk*. 1506, sengotisk, hørende til Marianerkapellet (jfr. p. 141). Den 18,6 cm høje kalk er af vanlig gotisk type, med sekskantet fod og skaft samt flad knop med minuskler: »Ihesvs« på rudebossen. På foden støbt Kristusfigur på graveret kors, desuden en minuskelindskrift: »Anno domini mccccvi Abel Schrodens dedit ad capellam marianorum« (»i Herrens år 1506 gav A.S. [kalken] til Marianernes kapel«). Tilhørende glat *disk* med graveret cirkelkors. Sættet fandtes tidligere i Olpenitz, hvor Marianerkapellets arkivalier befinder sig, men er nu i Thaulowsamlingen på Gottorp.

Oblatæsker. 1) Med Hamborgs byvåben, skænket 1681; glat cylindrisk, 3,4 cm høj, 9,5 i tv., med graveret krucifiks og kursiv: »Hans Sander von Hamburg Anno 1681«; mestermærke: et mod heraldisk højre springende, vinget, firføddet dyr i stående oval. Til oblatæskan hører en itubrudd *sølvske*, muligvis fra 1777 og leveret af Wolf Petersen (rgsk.); den er 17,1 cm lang, med slank, drejet knop, drejet, firkantet skaft, der på midten og for enden har drejede, kantede led; bladet er lille og ægformet. Ingen stempler.

2) Glat, cylindrisk, 3,7 cm høj, 6,6 cm i tv.; det let hvælvede låg, med karnisformet kant, er smykket med et graveret krucifiks. Mestermærke to gange gentaget: WP i firkant for Wolf Petersen, Haderslev (sml. Bøje p. 226), der 1754 reparerede og forgyldte æsken (rgsk.).

To næsten ens *vinkander* (fig. 65), rige senbarokke, begge med senere graverede versalindskrifter, på den ene: »Jonas Hejdenmarks sæmtliche erben a° 1677«, på den anden: »Arent Bryn, Anna Eleonore Bryns anno 1687«, begge 37 cm høje med topfiguren. Fladt kugleformet korpus, med opadsmalnende hals, der under låget udvider sig med et halvkugleformet led; den runde, flade fod har fodplade og herover rundled med opdrevne englehoveder og frugt-bundter; den slutter sig til korpus med en slank cylinder, der støttes af S-bøjler, komponeret af de på den tid så yndede C-bøjler. Tuden er lige, med låg, og fastholdes til korpus af C-bøjleværk (delvis fornyet?); også hanken er dannet af C-bøjler, der støder sammen i knæk; den er dekoreret med et stort akantusblad og har øverst et hjelmklædt hoved. Låget, hvis topfigur er en dreng med krucifiks og liggende lam med sejrspane, er drevet op i to afsæt med vekslende englehoveder og akantusindfattede muslingeskaller på nedre, blade på øvre led. Gækken er et stiliseret blad. På kroppens kugleled er en fint indpunslat ornamentik med stiliseret bladværk vekslende med frugt-bundter. På foden mestermærke: sammenskrevet THB for Thomas Hansen Bahr, Haderslev (Bøje 1572).

V. M. 1958

Fig. 65. Haderslev domkirke. Vinkande 1677 (1687) (p. 140) og alterkalk (p. 139).

V. M. 1958

Fig. 66. Haderslev domkirke. Alterstage 1721 (p. 141).

Tre *berettelsessæt*, hos den danske præst, 1904, med Københavns mærke, hos den tyske, 1909, fra Berlin, hos hjælpepræsten, af plet.

Güttel nævner endvidere en *†sygekalk* fra o. 1850 med pressede relieffer på foden: nadveren og Kristus på korset. Højde 14 cm; under foden stod: 13 L 6 Q, mestermærket var WN med fraktur, for Johan Wilhelm Nissen, Haderslev (Bøje 1623). Samtidig *†disk* med samme mestermærke.

†Kande »med pibe« og *†krus* af tin, nævnt 1779 (inventarium).

Alterkrucifiks af sølv på sortlakeret trækors, tilegnet provst Müller ved hans 50 års jubilæum 4. marts 1890. I sakristiet.

†Altersølv. Til Marianerkapellet har hørt følgende klenodier, som nu alle er forsvundne, bortset fra den ovennævnte kalk og disk. I den ældste fortegnelse (Jessen p. 342) nævnes: tre forgyldte »krutze« (kors), to forgyldte kalke, to diske, en pacifical (relikviekors) og to »sulver a(m)pollen (sølv-olieflasker)«. Desuden gav hr. Otto, hr. Frens og hr. Abel 156 lod sølv, hvoraf forfærdigedes to kalke og to »krutze«. I en senere fortegnelse (Jessen p. 351) nævnes derimod fire sølvkrutze, en pacifical, to forgyldte kalke og diske, to sølv apollen samt messeklæder, alt opbevaret »in der kysten«.

I inventariet 1777 omtales en *†træoblatæske*, 1779 endvidere en stor tinkande med pibe samt et ditto »krug«.

Alterstager. 1) O. 1625, 51,5 cm høje, med glat, klokkeformet fod, skaft med to balusterled og hvælvet lyseskål.

2) Anskaffet 1681 (rgsk.), 75 cm høje, på tre kuglefødder og med kraftigt profileret skaft. Graveret: »Anna sel. Daniel Stabery Wittwe«.

3) (Fig. 66) 1721, 40 cm høje, toarmede, med bred, flad fodskål, omgivet af en

krave med hul-led; armene dannes af akantusblade. På foden graveret med store kursivbogstaver: »Hinrich Helms anno 1721«. I landemodesalen.

4) 1800'rne eller senere, af messing, 55,5 cm høje, med slankt balusterskaft under tre profilringe. I landemodesalen.

I nogle fragmenter af Haderslev kapitelsbog (se Matthiessen p. 71) findes et lille afsnit om kapitlets *†klenodier*; her nævnes flere kåber (cappæ), formodentlig korkåber, en sort og en rød af silke, begge guldindvirkede og skænket af fru Berta, ridder Nicolaus Rønnow i »Eylsbyl«, en hvid med forgyldt bælte, skænket af fru Ellen (Elena), hr. Henrik van »Aneuelde«, en tunica af mørkt sammet (fløj), skænket af fru Dorotea i »Dorningk«, en rød fløjlskåbe skænket af Margareta van »Aneuelte«. Desuden nævnes fire messehageler (casulæ), en rød, grøn og blå messesærk (alba) skænket af afdøde Henrik van »Aleuelde«.

Døbefont (fig. 67), gotisk, fra 1485, bronze, støbt af Peter klokkestøber i Flensborg og svarende til den betydelig bedre font i Flensborg S. Nicolai, hvor evangelisterne dog ikke har dyrehoveder. Den 83 cm brede kumme har mellem to smalle skriftlinier en arkaderække med kølbuer og små plader med korsbærende engle på kapitælnes plads. I arkaderne er der apostle eller scener: Jesu dåb, Paulus, Andreas, korsfæstelsesgruppe (korset ikke antydnet), Jakob den ældre, Peder, Kristus som verdensdommer (med sværd og svøbe udgående fra mundvigene), Jakob den yngre, Bartholomæus, Marias himmelkroning, ubestemmelig, samt Johannes. Som fødder for kummen tjener hule, 52,5—55 cm høje figurer af de fire evangelister udstyret med deres symbols hoveder, Johannes og Matthæus med bøger, Lukas med skål (blækhus) og Markus (fig. 68) med skjold, hvis mærke er en klokke. Indskriften, med relief-minuskler, lyder: »anno domini m cccc lxxxv perfectvs est fons iste de bonis venerabilis vir[i] domini detlevi vvlf qvondam canonici et strvctvrarii (!) hvivs ecclesie et gregorius smit ?a??? got gheve der selen rat mester peter hansen de mi ghot« og nedre linie: »santvs lucas, santvs marcvs, santvs mateus santvs johannes ihesvs nasarenv« (»i herrens år 1485 blev denne font udført for midler (skænket af) den ædle mand hr. Ditlev Wulf, forhen kannik og regnskabsfører ved denne kirke, og Gregor Smit, kannik (?). Gud give sjælen råd, mester Peter Hansen, som støbte mig«⁸. Højde 94,5 cm. Sydøstligt i midtskibet over for prædikestolen. — 28. marts 1635 bemyndigede kongen byen til at hente sin bronzefont fra Rendsborg (hvortil den formentlig var bragt for at omstøbes til skyts, sml. Güttel p. 49). Døbefonten maledes sammen med det øvrige inventar 1753 (sml. prædikestol); nu står den rensat.

Fontens plads var i katolsk tid i søndre korsarm, der var indrettet til dåbskapel (sml. p. 51), og til hvilket der da var direkte adgang udefra. Senere — efter Hetsch — havde det et støbejernsgitter, der korresponderede med et tilsvarende under prædikestolen.

L. L. 1951

L. L. 1951

Fig. 67-68. Haderslev domkirke. Døbsfont af bronze, 1485, og detail af det ene ben, forestillende evangelisten Markus (p. 142).

Kirkens ældste *font* er muligvis den romanske granitfont, der nu står i hospitalskirken.

Dåbsfad, sydtysk arbejde o. 1575, 40 cm i tv., med drevet fremstilling af syndefaldet omgivet af en dobbelt bølgeranke med bladfyld; på randen indstemplede heraldiske liljer og gotiske M-majuskler; på bagsiden senere graveret: A M.

Fontehimmel (fig. 70), barok, af eg, skænket 1639 af Hanss Bertram og Marina Hanss Bertram (sml. epitaf nr. 1) samt sal. Bertram v. Buchwalts arvinger. Den sekssidede polygon har æggstav-tandsnitliste over frisen, der på hjørnerne brydes af bøjler med mutte englehoveder, hvorover kronlisten forkrøbber sig. Bortset fra et par små øreflipvolutter foroven er topstykkerne i ren renæssance, formet som halvkartoucher omkring et stærkt fremspringende englehoved af samme karakter som hovederne på bøjlerne. På hjørnerne mellem topstykkerne står småfigurer af apostlen Peder og de fire evangelister (Matthæus-englen og Johannes-ørnen fornyet ved sidste istandsættelse). Langt stærkere end på de nævnte dele træder barokken frem i de store bøjler, som

hæver sig fra hjørnerne og mødes i en sekskantet skive, der tjener som underlag for en på skyer siddende Gudfader. Mellem bøjlerne er Jesu dåb (Johannesfiguren fornyet ved sidste istandsættelse) fremstillet. Overalt, hvor der er plads, har snedkeren anbragt større eller mindre drejede kuglespir, og sådanne hænger også ned fra hjørnerne mellem hængestykkernes gennembrudte barok-slyng. Loftet er kassettedelt af profillister, og helligåndsdue hænger ned fra en midtroset. Tysk indskrift (jfr. ovenfor) med gylden fraktur, årstallet på den lille skive foroven. Bøjler og topstykker er gråt, gesimlisten sort marmorert, personerne hvidgrå med gyldent hår og skæg, loftet blågråt, hængestykkerne gyldne. Disse farver skyldes restaureringen 1945 ved P. Kr. Andersen og svarer delvis til de oprindelige, der var skjult under en tyk brun og hvid maling, sikkert stammende fra 1753 (jfr. prædikestol).

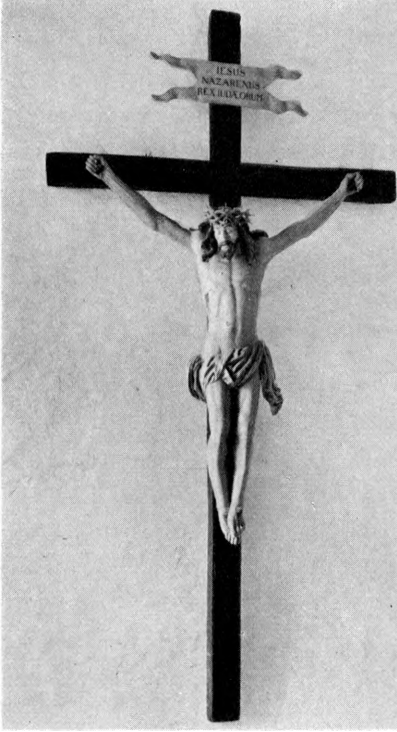
†*Fontehimmel*, nævnt 1585, da Offer snedker fik betaling »vor de decke auer de doepe tho maken« (rgsk.); betalingen er så ringe, at den ikke kan gælde forfærdigelsen af himmelen, men kun en reparation. Himmelen brændte 1627.

†*Vievandskar*. Haderslev byret (1292), artikel 38, omtaler anskaffelsen af et vievandskar til kirken (jfr. Güttel p. 28).

Korgitter (sml. fig. 58) i senrenæssance, o. 1625. Bevaret er 2 × 2 fag ud mod korsideskibene, mens vestpartiet med fløjddørene fjernedes ved Hetsch's restaurering 1845, og sangerpulpituret fra 1652 flyttedes ned til orglet vestligt i hovedskibet. Gitteret består foruden af panelværk med svejfede arkader og mellemfaldende rammestykker med fladsnitornamentik, foroven af slanke, høje balustre, der bærer den kraftige gesims. Der er døre af samme opbygning som gitterværket i de østligste fag med nye håndtag, låse og gangjern. I det nordvestlige fag indsattes en ny dør ved sidste hovedistandsættelse, hvor gitteret blev nedtaget, afætsset for farverne fra 1753 (sml. prædikestol) og grundigt eftergået⁹. Ved afvaskningen af den brune farve konstateredes rester af en tysk frakturindskrift (citerer fra Davids salmer) på den indvendige frise. Gitteret står nu i træets farve med sortmalede frisefelter; i det indre er der malet danske bibelsprog med gylden fraktur. Angående sangerpulpituret, se under orgel.

Det sikkert med korombygningen samtidige †*korgitter* havde sin nordre indgang over for sidealter nr. 12 (altså samme sted som nu) og †*lektorium* mod vest (jfr. ndf.). 1461 nævnes, at Ditlew Wulfsen, »vor medkannik og regnskabsfører (provisor fabricie ecclesie)« havde penge til gode for et †kors rejst i lektoriet og midt i kirken (Matthiessen nr. 35 p. 35), og 1517 omtales prædiken »de lectorio« (Matthiesen nr. 48).

Korbuekrucifiks (fig. 69), ifølge Lautrup (p. 26) sammen med to nu forsvundne sidefigurer skænket af borgmester Johannes Tanck og hustru Magdalena 1642. Den ca. 2 m høje figur af egetræ er af barokkens muskuløse type,

L. L. 1951

Fig. 69. Haderslev domkirke. Korbuekrucifiks, skænket 1642 (p. 144).

L. L. 1951

Fig. 70. Haderslev domkirke. Fontehimmel, skænket 1639 (p. 143).

hænger ret dybt i de skråt strakte arme, har kraftig hårvækst, der falder i flere tykke lokker, stærkt foldet lændeklæde og overlagte fødder. Figuren fik 1950, da den blev istandsat og konserveret, en ny, lidt for stor tornekrone i stedet for den oprindelige jernblikkrone, der bestod af et foroven og fornedentunget jernbånd med lange, spidse pigge, og som iøvrigt var velbevaret. På det simple, sortmalede kors et dobbeltsplitfliget bånd med: »Jesus nazarenus rex iudæorum«. Naturlig, bleg karnation. Hang indtil Hetsch's restaurering 1845 over korgitterets vestparti, nu vestligt i nordre sideskib over døren til Buchwalts kapel (landemodesalen). — Ifølge *Marmora Danica* (II, 24) læstes følgende †distichon »på billedet af den tornekrone Kristus«: Cerno caput si, Christe, tuum, mihi vertitur omne in spinas illud, quod fuit ante rosa (»når jeg ser dit hoved, Kristus, forvandles for mig alt det, der før var en rose, til torne«).

Om et middelalderligt †triumfkrucifiks, se under †korgitter ovenfor.

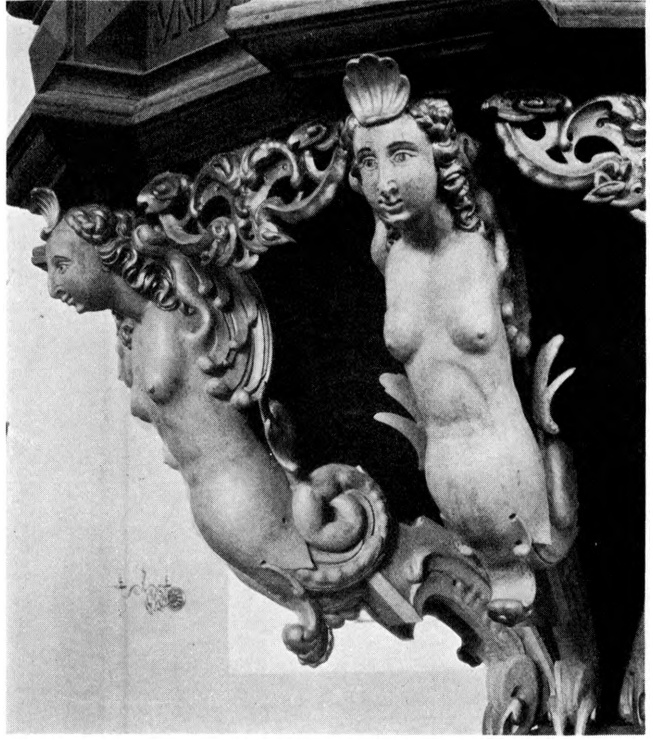
Prædikestol (sml. lig. 58), barok, fra 1636, med malet giverindskrift i himmelens friseelter: »Georg v. Alefeldt und f. Margrete Blumen haben diesen predigstuel der kirchen verehret a^o 1636«. Stolen, der ved Hetsch's restaurering flyttedes eet lag mod øst, til nordøstre korsskæringspille (ved hvilken

lejlighed den formindskedes med i alt fald eet og vistnok to fag), består nu af syv fag, af hvilke de to går i forlængelse af det lange, lige trappepanel, mens de resterende danner en femsidedet polygon med svajet underbaldakin. På konsoller foran polygonens muslingskalknicher står seks apostle og Kristus med verdenskuglen, mens lire andre apostle findes i opgangspanelet's rhombeformede felter, alle i maniererede stillinger. Konsollerne smykkes med kartoucher, hvorpå læses figureernes reliefskårne navne; på opgangspanelet er de kun malede. Den rækkefølge, figurene nu, efter restaureringen 1945, er opstillet i, svarer ikke til ordenen før, men allerede ved Hetsch's flytning og den heraf resulterede ændring, var den oprindelige følge ødelagt. Der er næppe grund til at tvivle på Lorentzen, når han (p. 46) udtaler, at de to første felter af stolen forsvandt ved denne »restaurering«. »Derved forsvandt Jacobus, og Petrus står i Nichen, der tilhørte den ligeledes forsvundne Matthæus«; nu søger man forgæves efter Petrus, thi i Matthæusfeltet tindes en figur med en bog og en stor (fornyet) økse. Imidlertid kan der næppe være tvivl om, at den skaldepande, der nu står i Filips felt (fjerde felt fra opgangen, tidligere første felt) med et kors, i virkeligheden er Petrus, der har fået tildelt Filips attribut, ligesom det er givet, at den figur, der står i Judas Thaddæus' niche (fig. 71), ikke er Judas¹⁰. Mellem stolens felter står korintiske tvillingsøjler med fint udarbejdede prydbælter, der indeholder småfigurer af dyder, engle og englehoveder (heller ikke de står i deres tidligere orden), opgangspanelet's fag skilles derimod af kvindehermer, hvis skafter er udstyret med englehoved, maske eller frugtfestons; dets frise- og postamentfelter er gennemløbende, med fornyede profilister; stolens tilsvarende felter ligger derimod dybt mellem kraftige frem-spring, der er dekoreret med store ædelstensbosser. De små, gennembrudte hængestykker præges af øreflip- og brusknudeornamenter, og underbaldakinen afsluttes med en stor drueklase; i stedet for ribber afdeles underbaldakinen af stornæsede kvindefigurer (fig. 72), hvis nøgne overkroppe ender i bøjler, bladværk og ornamenter, og som på ryggen har diminutive, finneagtige vinger (alle fornyede undtagen een). Der er nu fem sådanne »havfruer«, de fire frontale, mens een kigger til højre, desuden er der yderst, nærmest væggen to halve, dvs. een gennemsavet. Der kan næppe være tvivl om, at der ved Hetsch's flytning og afkortning af stolen er forsvundet mindst een havfrue, formodentlig een, der vendte hovedet til venstre, og ved denne lejlighed har man gennemsavet een af de frontale figurer for at lade de to halvdele flankere de andre.

Mindst to billedsnidere har arbejdet på stolen; karakteristiske for de store havfruebøjler er de jødeagtige ansigtstræk, der går igen på flere af søjlebælternes småfigurer, på opgangens hermer og på et par apostelfigurer; apostlene synes iøvrigt ellers skåret af en anden hånd.

E. M. 1953

L. L. 1951

Fig. 71-72. Haderslev domkirke. Prædikestol 1636, detaljer fra opgang og underbaldakin (p. 146).

Himlen, der er bygget op som en lanterne, virker mere barok end den klart opbyggede stol. Det løgformede tag indeles af gennembrudte (delvis fornyede) bøjler med viltre ornamenter, og på konsoller herimellem står seks småengle med lidelsesredskaber samt giverens og hans hustrus våben. Lanternen, hvis bøjler har drejede fodspir og foroven store englehoveder, indeholder en fri-gruppe af den korsfæstede med Maria og Johannes, og hele opbygningen kronet af Kristus med sejrsfanen over verdenskuglen. De gennembrudte hængestykker er kun udsavede, og under hvert hjørne er der anbragt et kvindehoved. Stolen hovedistandsattes 1945, billedskærerarbejdet suppleredes eller fornyedes (hænder, attributter og andre manglende dele) af Walther Nielsen, stafferingen af P. Kr. Andersen, mens det snedkermæssige ordnedes af S. Sørensen, der bl.a. satte ny bund i stolen og lavede en ny trappe. Ved nedtageisen var stol og himmel dækket af et tykt lag egemaling og fernis, som fjernedes; figurerne var hvide. En delvis staffering fremkaldtes og konserveredes, og stol, opgang og himmel står nu dels med bart træ, dels med hvidlige figurer samt en del guld på ornamenter og blå skriftfelter. I frise- og postamentfelterne afdækkedes tyske indskrifter fra 2. Tim. 4, men begyndelsen, ca. tre ord, der mang-

lede (fra et af de forsvundne felter), tilsattes med små bogstaver i det nuværende første felt. 1738 blev stafferingen renoveret af Christen maler for 25 rdl. (rgsk.). Den staffering, stolen havde inden sidste istandsættelse, stammede hovedsagelig fra 1752—53, da amtmanden, baron Mathias Gyldenkrone lød det meste af inventaret, inklusive malmfonten, male mørkebrunt med sparsom forgyldning og hvide figurer. 1797 maledes trappen ved prædikestolen indvendig grå, udvendig »på det nye panel« med egefarve.

1749 anskaffedes et nyt †*sandur*, sikkert det, der nævnes 1881 som et stativ af messing med fire glas, men ude af brug (sager ang. enkelte sogne).

†*Prædikestol*. Den prædikestol, om hvilken Hans Oldendorph i sin dagbog skriver, at han 22. okt. 1553 som den første prædikede fra den nye, prægtige prædikestol (Güttel p. 100), har sikkert været kirkens ældste. Den gik til grunde ved branden 1627, »skiønt den«, som Rhode¹¹ lidet troværdigt skriver, »var af Paven indviet og hidsendt«. Kort forinden, 1621, var den blevet renoveret for 150 mk. af Hinrich von Leuen (rgsk., sml. Güttel p. 100 = maler Hinrich von Enum?).

†*Nødprædikestol* opstilledes 26. sept. 1630 efter branden, »bi der bigråfnisse junker Below« (Güttel p. 45).

Stolestaderne er en fri gengivelse af renæssancestolene i Middelfart kirke på grundlag af Lønborg-Jensens tegninger. De er udført af snedkermester S. Sørensen og billedskærer Walther Nielsen, begge af Haderslev. De østligste gavle i midtskibet bærer Christian X.s og dronning Alexandrines monogrammer samt årstallene 1947—48.

†*Stolestader*. Det nuværende stoleværk afløste et enkelt sæt¹² fra 1844—45. Endnu på Güttels tid (jfr. o. c. p. 105) eksisterede der rester af ældre stoleværk, en smuk 1600-tals barokfylding med kraftigt reliefslyngværk, hvori dyr, fugl og putto (afbildet Güttel p. 105), et panel med fire karyatider (hermer?), en fylding med en caritas-figur (kærligheden) og to konsoller med maske og englehoved (i Kiel?).

Om †*kannikestole* ved vi kun, at de stod i koret (se f.eks. Matthiessen nr. 40).

Der er bevaret stolestaderegistre både fra tiden før og efter branden 1627. Det ældste, fra 1570—1600, er udførligt omtalt hos Güttel (p. 103 f.), det senere, fra 1649, hos Achelis (II, 240 ff.).

1571 hedder det, at kirken i den grad var »bebawet« med stolestader, at man ikke kunne føre et lig midt ned i kirken¹³.

†*Brudestole* udbedredes 1682 af »bildhauer« Jürgen Rasmussen; 1684 forfærdigede han vistnok et par nye (rgsk.).

†Kongestol og †magistratsstol, se under †pulpiturer.

Fra en †*degnestol*(?) stammer måske to 116 cm høje *panelstykker fra 1700'rne; i frise- og postamentfelterne har de småfyldinger med kølbueagtig

Fig. 73. Haderslev domkirke. Interiør, set mod vest.

afslutning, og i de sidstnævnte er der store barokranke. I frisen er malet de fire første sætninger af Fader Vor på tysk, og i storfyldingerne er der jævne malerier: 1) Vor Herre, i stærkt rød, flagrende kappe, siddende i skyer, omgivet af engle, 2) dommedag; opstandne og opstående tiljubler solen med Jahves navn, ligeledes omgivet af engle, 3) bebudelsen; Maria i engleskare og i et hjørne helligåndsduen, 4) engel i skyer, holdende en stor ring; fra himmelen udgår versalskrift: »Fiat« (»det skal ske«).

†*Pulpiturer og lukkede* †*stole*. Vi ved ikke, hvorledes forholdene har været før branden 1627, men på det tidspunkt var private, lukkede stole i alt fald ikke almindelige. I den egentlige kirke synes der efter branden kun at have været eet pulpitur, vestligt i midtskibet, under orglet. Det omtales flere gange i regnskaberne, bl.a. 1781 som det »sogenante Tomplatur«. I sydvestkapellet (nu ligkapel) havde magistraten indrettet et pulpitur, kaldet consistorium. Stoleregistret for 1840 (Haderslev rådstuearkiv) beskriver det som: en stol ved kirkens sydvestlige ende, ifølge stolematriklen tilhørende magistraten, præsterne, latinskolelærerne og deres familie, omtrent 20 pladser.

Af lukkede stole har der været en del, hvis plads nu ikke for alles vedkommende kan bestemmes nøjagtigt: kongestolen, Ahlefeldts stol, »grevens stol«, den Soltwedelske stol, Neuhöffels stol (jfr. Güttel pr. 104). Af en skrivelse af 16. juli 1824 (LA. Åbenrå. Visitationssager) fremgår, at kongestolen bestod af tre lukkede stole, hvortil desuden hørte en fjerde, som provsten og borgmesteren 1827 gjorde krav på som kirkens konservatorer¹⁴. I en regnskabspost 1827 er der udgifter til en glarmester. Fra 1843 lindes en forestilling om borttagelse af kongestolen¹⁵.

Ved Hetsch's restaurering forsvandt alle lukkede stole samt »consistoriet«; selv oprettede han pulpiturer i begge korsarmene (jfr. foran p. 119), der igen forsvandt ved sidste hovedrestaurering.

Orgel (fig. 73) med façade fra 1652, mens værket praktisk talt er en nybygning fra 1950 af Marcussen og søn, Åbenrå, selv om der er bevaret enkelte dele af Hamborg-orglet (jfr. ndf.) fra 1893. Det består nu af hovedværk, rygpositiv, brystværk, crescendoværk og pedal (med to tårne); stemmernes antal er 69, med 5500 piber, fire manualer og fodpedal¹⁶.

Det værk, der hørte til façaden fra 1652, og som var udført af Peter Carstensen fra Viborg (originalkontrakt endnu i rådstuearkivet¹⁷), solgtes 1897 til Hvidding kirke (Tønder amt); det var allerede 1893, efter at det havde gennemgået forskellige større og mindre reparationer, bl.a. 1681¹⁷, 1732, 1792 (Jürgen Hinrichsen Angel i Flensborg) og 1809 (Marcussen og Saatrup) blevet erstattet af et større orgel, der midlertidigt havde været opstillet i Hamborg S. Nicolai kirke; dette orgel var bygget o. 1870 af Furtvängler og sønner og ombyggedes 1893 af E. Hansen, Flensborg. Dets anbringelse i Haderslev

E. M. 1905

E. M. 1953

Fig. 74-75. Haderslev domkirke. Orgel 1652, detaljer; 74. Kong David. 75. Engel (p. 151).

domkirke medførte, at den gamle orgelfaçades forskellige dele måtte rykkes frem til pulpiturets brystværn, for at hele pulpituret kunne anvendes til orgelværket, og samtidig fjernedes de gamle orgelhuse, således at façadens enkeltheder stod som dårligt dækkende kulisser; både organisten og sangerne havde da plads på sangerpulpituret under orgelpulpituret. 1931—32 gennemgik dette orgel en hovedreparation ved Marcussen og søn, men da orgelbyggeren under kirkens sidste hovedrestauration (1950) konstaterede, at det var muligt at føre façadeopbygningen tilbage til oprindelig skikkelse og samtidig forøge stemmerne¹⁸, blev dette gennemført, og orglet er nu landets trediestørste.

Opbygningen med to pulpiturer, af hvilke det nederste, sangerpulpituret, er den af Hetsch fra køret nedflyttede »Lettner« fra 1653, udmærker sig ved meget smukke proportioner, der ikke ødelægges af en for påtrængende ornamentik. Det var tømrermester Hans Closter, der 1652 stod for de bærende elementer, mens snedkerarbejdet og udsmykningen udførtes af Christian Jessen og Lorentz snedker, alle af Haderslev. Over manualerne hæver hovedorglet sig med tre tårne, det midterste højest, alle kronede af bøjletopstykker med ligurer, kong David (fig. 74) over det midterste, basunblæsende engle (fig. 75) over sidetårnene. Orgelhuset har rigt udskårne vinger og (nye) pibe-

baldakiner, og rammeværket er tæt dækket af barokt ornamentslyng. De vældige pedaltårne, hvis opbygning svarer til hovedorglets, også med basunengle, skærer ned i det øvre pulpitur, der under en gitterværksfrise har et brystpanel med svejfede arkader, i alt lire, to uden for pedaltårnene, to mellem dem og det fremspringende rygpositiv. Dette har vinger med svungne havfruefigurer, rig rammeværksdekoration og topstykker: over midttårnet Jesumonogram i fladoval krans, på sidetårnene to meget naive engle, som holder kronede ovaler med Frederik III.s og Sophie Amalies monogrammer. På frisen er der hjelmmede våben for Ahlefeldt og Rantzau. Under felterne hænger bruske ornamerter med øreflipvolutter og frugter, under pedaltårnene (nye) masker; rygpositivet har maskehængestykker flankeret af (nye) drueklaser. Det er vanskeligt i den højde, orglet sidder, at udskille de forskellige billedskæreres arbejder, især da ornamenterne ikke er særlig karakteristiske; men det er tydeligt, at de middelmådige figurer, der holder de kongelige skjolde, er skåret af en anden hånd end basunenglene og David på toppen af tårnene. David og de tre engle viser så stort slægtskab med figurene på Schumachers epitaf (p. 166), at man kunne fristes til at antage dem for at være fra samme værksted; dette er dog ikke tilfældet; selv om ansigts- og hårbehandling er næsten ens, er der så stor forskel på klædernes foldebehandling — orgelfigurerne er langt mere stiv, ligesom frossen — at de øvrige ligheder må være tilfældige; den fjerde engel (nr. 2 fra nord) er skåret af en svend.

Sangerpulpituret (sml. fig. 73), der ved Hetsch's restaurering flyttedes fra sin oprindelige plads mellem de to østligste korsskæringspiller og anbragtes som underpulpitur under orglet, bærer malet årstal 1653. Det består af 13 fag, der har svejfede arkader med profilkapitæler adskilt af varierede hermer med volutkapitæler, 12 kvindelige og to mandlige. Postament- og frisefelter, der sikkert har halt barokfyldinger endende i små buetunger, er nu glatte og afdeles over og under hermerne af henholdsvis løvemasker og englehoveder; mellem de drejede kugler er der maskenedhæng. Endefelterne er fra 1933. Pulpituret hviler på en portalbygning (snedkermester S. Sørensen efter Lønborg-Jensen), over hvis søjler der er opsat et par basunblæsende engle endnu mere mådelige end dem, der holder kongeskjoldene; de svarer til englene på Müllers epitaf (nr. 12 p. 170) og er sikkert fra samme værksted; formodentlig stammer de fra et ðepitaf og hører måske sammen med de Lo ovale portrætter i landemodesalen (jfr. p. 173). — Et panel med rundbuede åbninger, som står på sangerpulpituret, er fornyet i samme form som et 1845 opsat panel.

Såvel orgelfaçaden som de to pulpiturer står nu hovedsagelig i blank eg, også topfigurerne på pedaltårne og hovedværk; men da der er bevaret staffering med lasur på de to monogramholdende engle på rygpositivet, har Thomas maler i Haderslev, som engageredes til at staffere orglet 1652, sikkert givet

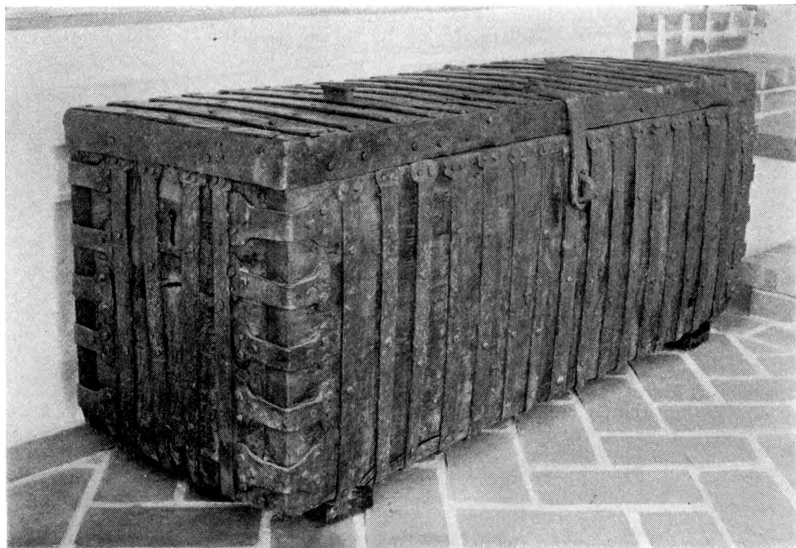

Fig. 76. Haderslev domkirke. Pengekiste (p. 154).

V. M. 1953

hele orglet en broget staffering. Disse farver var imidlertid forsvundne under en rødbrun maling, der påsmurtes 1792 af malerne Matthias Rosendahl og Hans Eylert Madsen af Haderslev, og søm geniand tes under en egetræsmaling fra slutningen af 1800'rne; den røde farve blev gentaget 1950 som underlag for forgyldte indskrifter, dels lovprisninger på latin (enhver sjæl skal love Herren, hellig, hellig, hellig er den herre Zebaoth og Gud alene æren), dels, i rygpositivets postamentfelter: »Anno — H K V A R — 1 6 — F S V A — 52« (hr. Kai v. Ahlefeldt, ridder — fru Sofie v. A. [født Rantzau]). I brystværnsfyldingerne (på det øvre pulpitur) er efter ældre indskrifter nymalet: I S v M, ACN, IC, IIS og IFR (Johan Sigismund v. Møsting, amtmand, Arnold Christian v. Neuhöffel, borgmester, Joachim Cretschmer, sognepræst, Jens Jürgensen, rådmand, og Johann Friederich Richter, borgerdeputeret)¹⁹. Et par af de gamle fyldinger opbevares i kirkens museum.

Også sangerpulpituret har oprindeligt været broget stafferet, idet der ved rensningen i 1940'rne konstateredes farver og lasur på hermernes bagsider. Fyldingerne indeholder malerier på landskabelig baggrund af de lire store og ni af de små profeter; har der været flere, må de have siddet på de nu forsvundne endestykker. I frisefelterne læses profetnavnene med gyldne versaler, fra syd: Iesaias, Ieremias, Hesekiel, Daniel, Hosea, Ioel, Amos, Obadia, Ionas, Micha, Nahum, Habacuc og Zephania. I postamentfelterne tysk indskrift: Herre, jeg har dit huses sted kært etc. psal. 26, 10, anno 1653 samt IH (amtskriver Jonas Heinemark), HB (Hans Bertram), CM (Claus Meyland), MI (?)

M D (Magdalene Dinggreve, gift med borgmester Johs. Tanck), GS (Gottfried Schumacher).

Ved ombygningen 1952 rekonstrueredes orglet af orgelbygger Andersen (hos Marcussen og søn), tømmerkonstruktionen og snedkerarbejdet udførtes af snedkermester S. Sørensen, reparationen og suppleringen af de ornamentale dele af billedskærer Walther Nielsen, der først arbejdede under Erik Petersen, efter dennes død selvstændigt. Han stod ligeledes for farvernes afvaskning, mens konservator P. Kr. Andersen foretog den nuværende staffering og konservering. Meget af ornamentikken er fornyet, blandt de vigtigste dele kan nævnes: alle pibealdakiner (der tidligere var skåret i el og rådne), de to maske-
nedhæng (efter Erik Petersen) under pedaltårnene samt vindrueklaserne under rygpositivet. Også sangerpulpiturets endefelter stammer fra denne restaurering.

†*Orgel*, nævnt 1509²⁰ og senere.

Pengekiste (fig. 76), 1500'rne, fra Starup, omtrent som Skrydstrup (Gram hrd.), af svære egeplanker, der ikke er snedkermæssigt samlede, men bundet sammen med jernbånd, de lodrette sider med korte vinkeljern (udvidede i enderne), de lange bånd alle på tværs af træets årer. Låget er fladt, med tre pengetragte, og jernbåndene ender her i ombøjede øskener, der hver griber ind i et rundt hul i bagsidens lodrette bånd og således tjener som hængsler. I begge kistens kortsider er der et nøglehul; anordningen med vinkeljernet og den imiterede hængelås er ny. Det oprindelige låseværk er en jernstang med hager, der ved drejning med den ene nøgle griber ind i kramper på lågets underside, mens den anden nøgle sikrer den låste stilling. Kisten er 159 cm lang, 56—57 cm bred og 61 cm høj. I nordre korsideskib.

†*Kister*. 1671 bragtes »die Arm Kiste« til smeden; 1737 repareredes den lille fattigkiste til klingpung-pengene, og samtidig nævnes fattigkisten, der står foran koret (rgsk.).

†*Skab*. 1737 indbyggedes et jernbeslået skab med otte store og ni små skuffer i præsteværelsets væg (rgsk.).

To *klingbøsser* af messing, leveret 1797 af gørtler Joh. G. Schmidt (rgsk.), begge på langt, drejet skaft og svarende til Magstrup (Gram hrd.). Bøsserne er ovale, med tunget, randhullet pengetragt; på siden (den ene tjener som låge) er der i en oval ramme indpunslet henholdsvis et 1-tal og et 2-tal samt 1797 31. dec. Lille messingklokke. I sakristiet.

Tre †*klingpunge* med sølvbeslag omtales i flere inventarier; de blev solgt 1817 (rgsk.).

Salmenummertavler, 1933, skåret af Walther Nielsen.

Malerier. 1) O. 1662. Ecce homo, tarvelig kopi efter Rem brandt, olie på lærred, 157 × 127 cm, i bred, glat, sortmalet ramme, på hvis nedre stykke er malet med gyldne versaler: »Gott zu ehren und der kirchen zur zierde hat

S. Bengtsson 1945

Fig. 77. Haderslev domkirke. Maleri 1683, kopi efter kobberstik fra 1560 af Joh. Vredemann de Vries (p. 155).

dieses gemehlt vorehret Benedicius Müller von Husem conterfeyer anno 1662 im julio«. I sakristiet.

2) (Fig. 77) 1683. Tempelrum med farisæer og tolder. Kopi 1683 efter kobberstik fra 1560 af Joh. Vredemann de Vries (afbildning af stikforlægget hos H. Jantzen: *Das niederländische Architekturbild*, Leipzig 1910). Billedet forestiller to rum, det forreste, i hvilket toldereren slår sig for brystet, er en flisebelagt, krydshvælv, treskibet søjlehal med hvide søjler, mens gulv og vægge er holdt i gullige og brunlige farver; herfra ser man ind i et hvidt-i-gråt holdt, tøndehvælv rum med rød tronstol; her knæler farisæeren. Ved istandsættelsen 1945 afdækkedes, ret udvisket, en latinsk indskrift på to gjordbuer, hvoraf fremgår, at Esdras Boie, rådmand, bysekretær og medlem af konsistoriet i Haderslev, skænkede tavlen 1683. I de øvre hjørner to hjelmede våben, det (heraldisk) højre med nøgent ben som mærke og hjelmtegn, det venstre med sparre over flammende hjerte, vel hentydende til mand og hustru. Olie på træ (fyr), 200 × 108 cm, i sortmalet profilramme med forgyldte bølgelister. I nordre våbenhus, tidligere længst mod vest i søndre sideskib.

3) 1711. Brystbillede, olie på lærred; i malet oval Kristus med tornekrone og rød kappe over det nøgne, blodstænkte legeme. Bred, udsavet ramme, 72,5 × 64,5 cm, kantet med malede akantusblade, helt overdækket med religiøse indskrifter på tysk; gul fraktur på sort bund. Opsat af Rudolph Sirck 1711. I kapellet vest for Buchwalts kapel (landemodesalen) på vestvæggen.

4) O. 1880—90. Marielkirkens indre, set mod øst, af Charlotte v. Krogh, Haderslev. Olie på lærred, 68 × 59 cm, i profilramme med akantusblade og fløjskant. I Buchwalts kapel (landemodesalen)²¹.

5) Skænket 1951. Himmelfarten, olie på lærred, 230 × 160 cm (endnu uden ramme), af den dansk-svenske maler Ole Kruse. Kristus på sort sky i rød kjortel, flankeret af engle i røde gevandter og med blå vinger; baggrund: guldhimmel og Jerusalem i rødt; 11 apostle med guldglorier, knælende i mørkt landskab. Skænket af kunstnerens hustru efter hans død. I magistratsstolen, på østvæggen.

To *malerier på træ, bibelske motiver, er afgivet til Taps kirke (jfr. Güttel p. 70); det er måske dem, orgelbyggeren Peter Carstensen 1652 skænkede til domkirken.

Et †maleri af Morten Luther udbedredes 1866 af maler L. Lassen (rgsk.).

Lysekroner. Kirken har 18 lysekroner og 16 lampetter, men kun tre af kronerne er gamle, de to fra 1605, den tredje fra 1655, resten er (som man bruger det nu om stunder) kopieret efter andre gamle kirkekroner og lampetter (jfr. Flensmarks vejledning).

1—2) 1605. Skænket af »Karsten Tancke, Anna Tancke erben«. Trods det tidlige årstal helt barokke i formen. Skaftet består af tre kugleled med en langt større hængekugle, alle delte af skiver, der dels bærer 2 × 6 lysearme, som inderst ender i hestehoveder, dels prydbøjler. Lysearmene er S-formede og svunget ned omkring hængekuglen. Som afslutning forneden tjener en spids, profileret tap, der udgår fra en bladkrans; topfiguren er en kronet, flakt ørn. Giverindskriften er graverede versaler under ægteparrets våben, hans lodret delt med halv, totårnet kirke i højre, rovdrypote i venstre felt, hendes med dobbeltlilje over og blomst under et vandløb. Sikkert lybsk arbejde. Tysk indskrift. I søndre og nordre korsarm.

3) 1655. Skaft af to kugler med større hængekugle, otte lysearme med otte drage-prydbøjler imellem og på de øvre skiver 2 × 8 mindre, knoppede prydbøjler. Under hængekuglen vindrueklase med nedhængende blade, topfigur springende hest. Graverede versaler: »Baltzer Meteclemitz Iacobsen | dater anno 1655« samt bomærke med B I, der viser, at indskriften skal opløses: Baltzer Iacobsen — Mette Clementzdatter. Vestligt i søndre sideskib.

†*Lampe.* 1451 bekræftede kapitlet i Haderslev, at bisp Nicolaus af Slesvig og en kannik sammesteds havde givet henholdsvis 50 og 20 mark lybsk til en lampe for hellig legems sakrament i Haderslev kirke, og 1468 skænkede væbneren Otte Rantzau 60 mark til en evigt brændende lampe foran Herrens legeme²² (sml. p. 131).

Kirkeskib, »Fyen«, efter modellen af orlogsskibet Fyen i den historiske modelsamling på Holmen, forfærdiget af modellerer E. Werge 1947 og skænket af grosserer R. Malling Schmidt. I nordre sideskib.

Urværk, leveret af Weule, Bockenem 1897; urskiver på tagrytterens nord- og sydside. 1637 sluttedes kontrakt med Berthold Liebold, borger i Wismar, om levering af et nyt »Seigers und Schlag Uhr« i overensstemmelse med det 1636 foreviste »delineation und abris«²³. 1897 fik kirken et nyt tårnur fra I. F. Weule, Bockenem, for 2100 mark²⁴. I Hetsch's beretning angående kirkens restaurering 1842 (jfr. foran p. 120) foreslås, at det i sydlige korsarm anbragte urværk (1750 forfærdiges en ny »ur-trappe«, rgsk.) flyttes over hvælvet (nuværende plads), således at kun urskiven er synlig i kirken. Ang. slagklokken, se nedenfor.

Klokker. 1—4) Kirken har lire genforeningsklokker fra 1920, leveret af de Smithske jernstøberier, Ålborg, to i tagrytteren og to i tagkviste.

**Klokker*. 1) 1736, støbt hos Armowitz, er i Visby kirke (Tønder amt). 2) 1736, i Haderslev museum. »Soli deo gloria. Me fecit armowitz in husum« (»Gud alene æren, mig gjorde« etc.) samt følgende navne: »Carl Heinrich von Viregge, amtman, Arend Fischer, probst, Detleff Brun burgermeister, Peter Jacobsen Brochmann, iuratus, anno 1736«. På klokkelegemet to egeblade samt aftryk af mønt fra Christian IV.s tid. Om hals og ved slagring bladfrise. Tvm. 67 cm.

†*Klokker*. Før branden 1627 nævnes lire klokker: 1) den store klokke (omtalt 1585), 2) bedeklokken, 3) vagt- eller klimpeklokken, d.e. stormklokken, og 4) den lille klokke (de sidste omtalt i regnskaberne 1620—22). Efter branden fik kirken først en klokke 1633, men 1636 bestilte Christian IV. hos kgl. stykkestøber i København, Felix Fuchs, to klokker, den ene på 1 alen 3 tommer »y krysiid« (i tværmål), den anden blot 1 alen i tv.; kobber kunne støberen få hos skriveren på Kronborg og messing hos skriveren på Hammermøllen²⁵; muligvis står disse klokker, eller en af dem, i forbindelse med det ovenfor nævnte urværk fra 1637; da der 1642 var anskaffet en bedeklokke (jfr. Güttel p. 50, 108), havde kirken igen fire klokker. Den femte og største, »den store bedeklokke«, fik den 1668. Rhode (1775) nævner imidlertid (p. 103) lire klokker i tagrytteren og to i kirken (til uret).

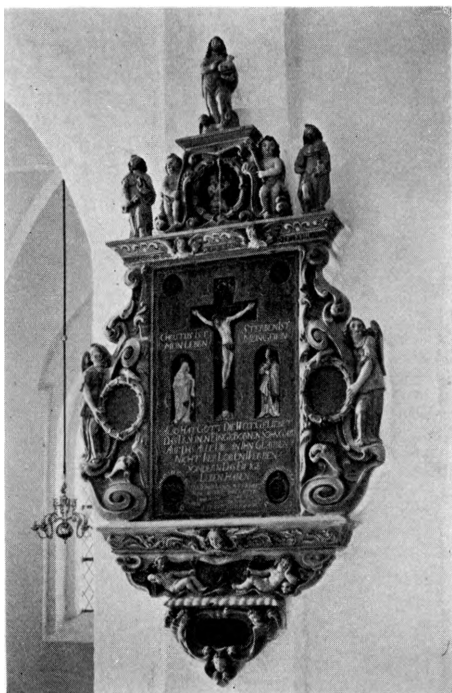
1736 omstøbte Joh. Hinrich Armowitz, Husum, to klokker; Peter Seest fik 13 rdl. for at beslå »die kessel und stunden glocken« og for at reparere en ældre klokke med nyt jern. Regge klokkerne fra 1736 er (jfr. ovenfor) bevaret. 1742 omstøbtes kvarterklokken (tidligere 393 pund, ny vægt 426) og 1756 bedeklokken, begge hos Armowitz. Kvarterklokken omstøbtes atter 1770 hos Johann David Kriesche, Ekernførde (36 rdl. 20 sk.). 1846 har der været revner i en af klokkerne, thi mechanicus Engel, der berømmes for at have opfundet en metode til at udbedre revnede klokker uden at omstøbe dem, fik 110 kr. for lodning af en klokke. 1897 fik kirken sit nye ur med klokke (indskrift: J. F. Weule, Bockenem 1897 samt citat fra salme 95,6). Da den mindste

klokke 1914 var sprunget, henvendte man sig til firmaet Ohlsson i Lybæk, der af hensyn til harmonien mellem de fire klokker rådede til også at omstøbe de to største. De fire klokker var da efter størrelse, 1) Armowitz 1756, 755 kg, 2) Armowitz 1736, 462 kg, 3) Bockenem 1897, 375 kg og 4) Armowitz 1736, 170 kg. Af disse blev 1, 2 og 4 afleveret til militærbrug 1917, mens nr. 3 blev i kirken. Senere tilbagekøbtes nr. 2 og 4; den første skænkedes af Nationalfondet til Visby kirke, og nr. 4 kom til Haderslev museum.

GRAVMINDER

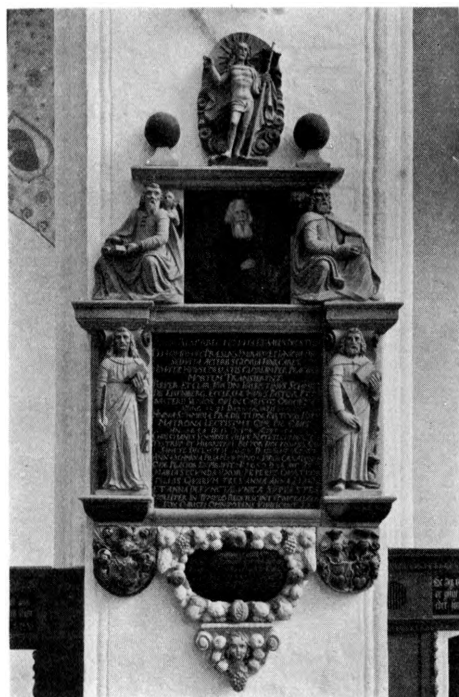
Epitafier. I kirken er der nu 13 epitafier, de otte ældste af sten, resten af egetræ. De blev alle nedtaget ved restaureringen 1940—50 og grundigt istandsat, manglende dele suppleredes så vidt muligt, sten overfladebehandlede, træ konserveredes, staffering udbedredes, og malerierne istandsattes og overførtes til dels på nyt lærred. Stenarbejdet udførtes af billedhugger C.J.Baumbach, mens billedskærer Walther Nielsen og snedkermester S. Sørensen ordnede træet og maler P. Kr. Andersen malerier og tildels staffering. Ved ophængningen blev stenepitafierne anbragt på deres tidligere pladser; af træepitafierne beholdt kun Lorentz Knudsens sin gamle plads. — I regnskaberne for 1800 nævnes, at på en række epitafier bliver »gardinerne malet i forskellige farver«.

1) (Fig. 78) 1650—53. »H. Hans Bertram [kgl. fiskemester, jfr. Achelis II, 24] und seiner lieben haus ehe f. Maria Hans Bertrams«, død <31. dec. 1651, alder 55>, hans data er ikke udfyldt, men under hans indskrift læses: K. FM. Pe FM. (kgl. fiskemester ..), under hendes: I G M V W M W V (formodentlig initialer til religiøs sentens, sml. nr. 5). I hængestykket: <»Anna Hans Bertrams 1653«). Fordybede versaler. Epitaf, af sandsten, med skrifttavle af kalksten. Storfeltet er en lys, grå kalksten, hvori der er udsparet en korsformet fordybning flankeret af to buefelter, hvori relieffigurer af den korsfæstede, Maria og Johannes; i hjørnerne foroven er der cirkulære fordybninger med sol og måne, forneden ovaler med førstnævntes våben, hans mærke er en stenbærende trane, hendes en bladkrans med due om Jesumonogram. Under korsarmene og sidefigurerne er der religiøse indskrifter med fordybede versaler, og herunder med samme slags, men mindre bogstaver, de sparsomme, tildels udfyldte personalia, alt på tysk, og her står også årstallet 1650. Hængestykket er tvedelt under en profilliste med englehoved; øverst er feltet med Anna Bertrams data og relieffugne våben (due på gren med olieblad) flankeret af liggende putti med dødssymboler (timeglas-blomst, kranie-aks). Storingerne flankeres af store, stående engle, der holder (nu tomme) bladindrammede ovalfelter. På gesimsen står figurer af Peder og Paulus på hver side af topstykket, der indeholder et stort ovalfell med bladramme; det støttes af

L. L. 1951

Fig. 78. Haderslev domkirke. Epitaf 1650-53, over Hans Bertram (p. 158).

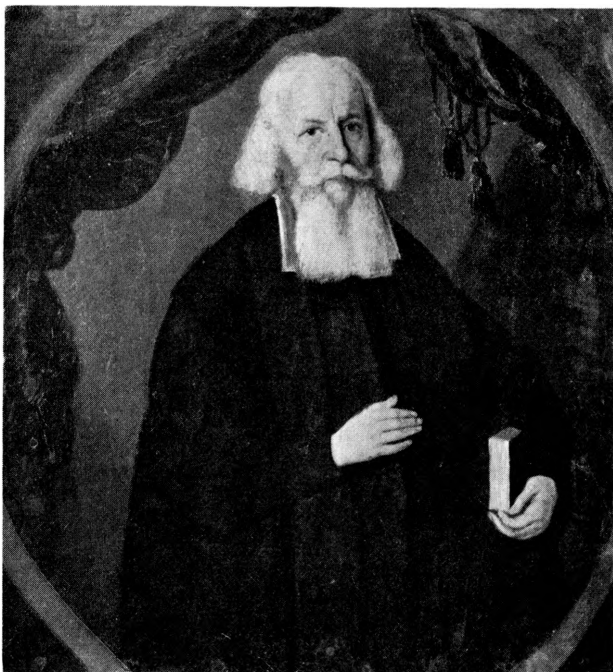
L. L. 1951

Fig. 79. Haderslev domkirke. Epitaf over Valentin Schmidt von Eisenberg, død 1681 (p.160).

fakkeltbærende putti og har Johannes døberen som topfigur. Epitafiets komposition og årstal viser, at det er planlagt før det andet ægteskab.

Sandstensdelene er malet med en lysere, kalkstenspladen med en mørkere gråblå farve, dog således at storfeltets skrift og tal står i stenens lyse tone; ornamenterne er sparsomt stafferet med guld, og figurerne har naturlig karnation, Maria og Johannes bærer hvide kjorteler med henholdsvis grønligt og rødt foer. I topfeltet maleri, direkte på stenen, af sæbebobleblæsende dreng; vingernes tomme ovalfelter har sikkert også indeholdt malerier, måske af den afdøde og hans første hustru; i hængestykkets felt har der formodentlig været en religiøs sentens. På storgesimsen malede versaler: »Gott allein die ehr«. I nordre sideskib, på næstvestligste pille mod nord.

2) 1661. Christoffer Lübeke, borger, køb- og handelsmand her, død <8. nov. 1664> i sin alders <61.> år, og hustru Kirstina Christoffers, død 5. juni 1659 [peståret] i sin alders 56. år, har ladet denne tavle opsætte 1661. Fordybet fraktur, årstallet 1661 står under indskriften. Epitaf med sort kalkstenstavle i sandstens ramme, enklere end foregående. Foroven i tavlen er udhugget et rundbuefelt med krucifiksgruppe i lavt relief, flankeret af ovaler med brystbilleder af siddende evangelister, forneden to hjelmmede våben i hjerteramme,

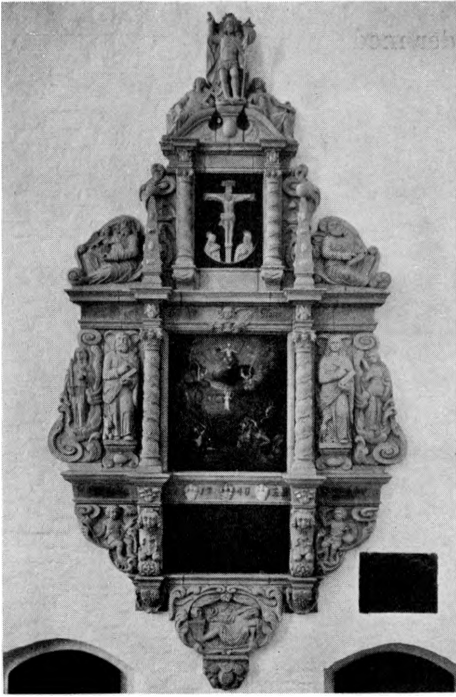

S. Bengtsson 1945

Fig. 79 a. Haderslev domkirke. Epitafiemaleri af Valentin Schmidt von Eisenberg, død 1681 (sml. fig. 79 og p. 161).

det ene et bomærke med C L, hjelmtegn tre blomster, det andet halv, mod højre springende ulv, træ til venstre, hjelmtegn ulvehoved; våbnene flankeres af ovaler med de to andre evangelister. Hængestykket kantes af barokke slyng og fyldes helt af et stort englehoved, de smalle vinger består fornedet af barok-slyng med øreflipvolut, som tjener til støtte for to stående engle, der holder profilrammen med den ene hånd; topstykket, ligeledes med englehoved, krones af en stor blomst med kugle²⁶. Ingen staffering. Fra samme værksted som døren til Buchwalts kapel (landemodesalen), jfr. også nr. 4, 6 og 7. På nord-østre korsskæringspille (jfr. †gravsten nr. 24, der viser, at gravstedet har været vestligt i nordre sideskib).

3) (Fig. 79 a). Begyndelsen af 1660'erne. Valentin Schmidt von Eisenberg, denne kirkes præst og præsteskabets ældste, hensov <22. nov. 1681 i sin alders 82. år, 5 måneder og 22 dage> og [første] hustru Anna [født Dondorf] Schmidt, død 13. okt. 1658 i sin alders 54. år, samt sønnen Christian, præst til Tystrup og Hiertrup, død 12. sept. 1659 i sin alders 27. år, og datteren Anna, død 28. aug. 1659 i sin alders 17. år. <Hans anden hustru [de blev gift 1660] Maria [født Eichel] fødte fire døtre, af hvilke tre, Anna, Anna Maria og Anna er døde>. Latinsk indskrift med fordybede, hældende versaler (tilføjelsen om hans anden hustru med mere spatierede, lodrette versaler). Epitaf med sand-

L. L. 1951

Fig. 80. Haderslev domkirke. Epitaf 1665 over Jost Lauenstein og hustruer (p. 162).

E. M. 1953

Fig. 81. Haderslev domkirke. Epitaf over Wilhelm Kierulff, død 1664 (p. 163).

stensindfatning om kvadratisk skrifttavle af sort, poleret marmor i størfeltet og maleri i topstykket. Det første flankeres af stående, topfeltet af siddende evangelister; øverst står Kristus med sejrspanen mellem store kuglespir, mens hængestykket er en oval blomsterkrans om skriftfelt med englehovedkonsol og flankeret af våbenskjolde: til venstre den 1648 adlede præsts firdelte, hjelmmede og kronede våben, til højre to sammenstillede, hjelmmede våben, det ene med to over hinanden stillede hjerter (hjelmtegn: fjerbusk), det andet et hjerte, op af hvilket vokser en egegren med agern (hjelmtegn: fugl); af disse må det sidste vel betegne den afdøde hustru. Både tilføjelsen om den anden hustru og anbringelsen af de to hustruers våben tyder på, at epitafiet var planlagt og påbegyndt før det andet ægteskab. Maleriet af præsten (fig. 79 a) er et hofstykke på kvadratisk kobberplade. Den aldrende præst, i malet oval under blåt draperi, er fremstillet i ornat (med nedfaldskrave) og med salmebog i den ene hånd, mens den anden ligger noget stift over brystet. Ifølge P. Kr. Andersen, der 1945 istandsatte og konserverede maleriet, synes det blå draperi at være en senere tilføjelse. Sandstenen står i hovedsagen uden farve, men med lidt sort og marmorering på de vandrette led; kuglespirene er vissegrønne, ligesom denne farve og guld ses på frugterne. Figurerne har bleg

karnation, forgyldt hår og lidt guld på klædebonnene. Gravskriftens versaler er forgyldte, og i hængestykkets oval er der med gylden fraktur malet et latinsk og et tysk skriftsted. I koret, på pillen mellem de nordre arkader. Her hang det også på Abildgaards tid²⁷.

4) (Fig. 80) 1665. Jost Lauenstein, rådmand (rahts verwandter) har 1665 ladet dette epitaf forfærdige og opsætte, hensovet □ 16□ og her begravet. 3. juli 1659 er hans salige hustru Engeborch Lauenstein hensovet og begravet her i sin alders 35. år, og 16□ er hans [anden] hustru Elsabe Lauensteins hensovet og også begravet her. Tysk indskrift med fordybet fraktur. Epitaf med sandstensindfatning. Stor- og topfelt flankeres af korintiske søjler med snoede skafter omvundne med vinranke, og herudenfor på de forlængede gesimserses de fire evangelister, ved storfeltet stående ved siden af dyder (retfærd og klogskab), ved topfeltet siddende uden for de smalle, forvredne vinger. På storgesimsens fremspring står slanke pyramidespir med påsatte bosser af alabast. I topfeltet et relief af Kristus på korset flankeret af brystbilleder af Maria og Johannes, i udsparet oval, og på den brudte topgavl står Kristus med sejrspanen, mens tro og håb hviler på de svajede gavlsider. Det høje postamentfelt optages af skrifttavlen, der er af lysgrå kalksten og flankeres af fremspring med englehoveder. I hver vinge sidder et barn, sikkert Jesusbarnet, det ene holder sejrspanen og træder på et lam, det andet bærer rigsæblet og træder en drage under fødder; begge hæver den ene hånd til velsignelse. Relieffet i hængestykkets oval forestiller et sovende barn med symboler på liv og død; ved barnets fødder ligger et kranium på en kasse med indhuggede versaler: »Memento mori« (»husk, at du skal dø«). Hængekonsollen er et frugt-bundt. På postamentgesimsen tre påsatte hjelmmede våben, de to af alabast, det tredje fornyet i marmor og uden mærke; det første våben viser en bøjet arm til højre med sværd og bogstaverne ILS, hjelmtegn afbrudt, det andet en mod højre springende løve og de samme bogstaver; hjelmtegn en halv løve.

Storfeltet optages af et mådeligt maleri på lærred, et bevæget og uhyggeligt dommedagsbillede. Maleriet, der tidligere var klæbet på en fyrretræsplade, opsattes 1945 på nyt lærred og blændramme samt rensedes for fernis og laklag, så det nu står med klare farver, hvor helvedes ildrøde flammer kontrasterer stærkt mod det svovlgule lys, der omgiver den dømmende Kristus. Sandstenen står med sin farve, kun baggrunden for korsfæstelsesrelieffet i topstykket er sortmalet, og kalkstenen med gravskriften rødmarmeret, mens bogstaverne står med stenens lyse farve. På postamentgesimsen malet: »A⁰

1740 Renov.« samt en sikkert oprindelig frakturskrift, der på tysk meddeler, at helvede er skrækeligt og dommen forfærdelig; hertil har der svaret trøstende himmel-indskrifter på storgesimsens frise, nu kun delvis bevarede. Muligvis gentager det med kursiv malede: Soli deo gloria sammesteds en ældre indskrift.

Fra samme værksted som nr. 2. I søndre korsideskib, på sydvæggen (sml. † gravsten nr. 13).

5) (Fig. 81). Efter 1664. Wilhelm Kierulff, kgl. May. drabant i 30 år, født i Aalborg 1579, hensovet i Haderslev 1664. Hans efterladte enke Dorothea Waltersdorp, født i Haderslev 1614, død 16□, har ladet epitafiet opsætte. Herefter: ISGGS (ihren Seelen Gott gnädig sei). Epitaf af sandsten med maleri. Storfeltet flankeres af stående engle med palmegrene, den ene med livets krone, den anden med sejrskransen. Under postamentgesimsen et skriftfelt indrammet af »klokkeblomster« og herunder konsol med englehoved og nederst en drueklase. Skriftfeltet flankeres af ovaler med hjelmede våben, til (heraldisk) højre et firbenet dyr med en gren (?) i munden, hjelmtegn tre blomster, til venstre en løve, hjelmtegn en rose; ovalerne har udadtil småvinger med kranie og timeglas. Storvingerne er formet som store, nedadvendte overflødhedshorn. Der er kun frise over storfeltet, og over arkitravens fremspring flankeres den af ovalkartoucher med vindrueklaser i højt relief og kronet af kuglespir. Topstykket, der har vredne barokvinger, optages helt af en engel med to basuner. Gavltoppen dannes af en vindrueklase mellem øreflipvulter, kronet af et kuglespir.

Storfeltet indeholder et maleri på lærred opklæbet på en træplade, opstandelsen og de forskrækkede drabanter, malet med virkningsfuld clair-obscure. Ved konserveringen led billedet en del skade, og der er nu flere buler i lærredet. Sandstenen står for største delen med sin naturlige farve, men gravskriftfeltet har sort bund med gylden fraktur, og det samme gælder frisefeltet, der indeholder en religiøs indskrift, alt på tysk; desuden er de lire ovalers bunde sortmalede, hjelmtegn og våben forgyldte. I nordre sideskib, på pillen øst for nr. 1.

6) (Fig. 82). Efter 1667. Gottfried Wandling, I.U.D., født 1636 på Wandlinggård, død 1667 i Weel [Vejle] i Jylland i sin alders 30. år, 27 uger og 11 dage, samt hans forældre Jürgen Hansen, kgl. husfoged i Haderslev, død 1659 i sin alders 66. år, og hustru Catharina Schröderin, død 1659 i sin alders 49. år. Sat over mand og svigerforældre af enken Regina Schönbachin. Tysk indskrift med malede versaler. Epitaf af sandsten med malerier. Storstykket er tredelt med smalle, tilbagetrukne sidefelter. Storfeltet, med bølgesteindrammet arkade under englehoveder og frugtbundter, flankeres af snoede, båndomvundne, korintiske søjler (det ene kapitæl fornyet), mens de glatte sidefelter, der kun prydes af pålagte, små alabastornamenter, flankeres af tilsvarende søjler omhængt med sørgeklæde. Storvingerne er reduceret til et par korte, svajede »hermer«, der hviler på den karnisformede undergesims. Postament- og hægestykke minder meget om Lauensteins epitaf (nr. 4), men i stedet for dettes rektangulære skriftfelt er her to lodrette ovaler med kranie og timeglas (af

alabast) imellem; hægestykket indeholder forældrenes skriftfelt, og vinger-nes putti er kun udstyret med fakler. De rigt smykkede postamentfremspring har foroven englehoveder og forneden hjelmmede våben, til heraldisk højre lykkehjulet, hjelmtegn vesselhorn, til venstre svævende ørn, der holder en ring, i hvilken der ved en snor er ophængt et horn; hjelmtegn to fjervinger. Den forkrøbbede gesimsbjælke brydes af et bredt frisefelt, der optages af to ovaler i bølgerammer, holdt af engel. I ovalerne er der indsat alabastvåben svarende til postamentfremspringenes. Den runde gavl, på hvis sider to dyder, retfærd og klogskab, har fundet hvile, brydes af det højt opragende topstykke, der har et større felt med knækket, bølgestet rundbue over et smalfelt. Foran de lodrette rammestykker står figurer af Peder og Paulus, mens den velsig-nende Kristus med verdenskuglen sidder som topfigur med basunblæsende engle hvilende på hver side af rundbuegavlen. Til de nævnte alabastudsmyk-ninger kommer små reliefbuster over og småblomster under storsøjlerne.

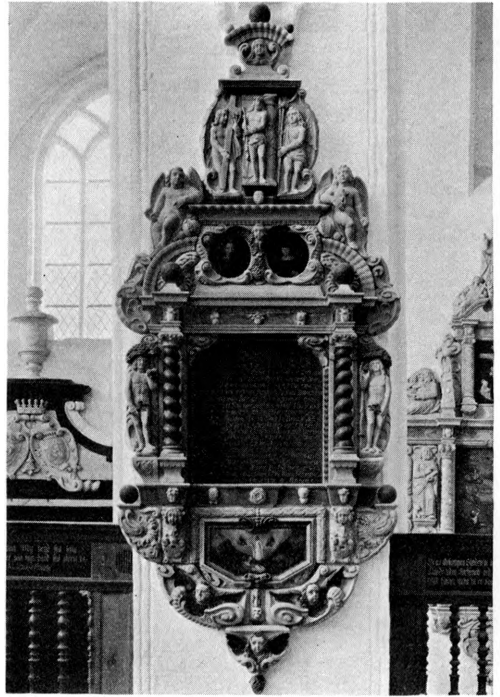
I storfeltet er indsat et maleri, olie på lærred, af den unge Wandling i mørk, vidærmet dragt med bred, hvid nedfaldskrave. Håret er udredt, og to store lokker falder ned foran brystet. Som baggrund tjener et stort, blått silkegar-din, der levner udsigt til en aftenrødmende skyhimmel. I topfeltet maleri af opstandelsen efter et usædvanligt skema med meget virkningsfuld fordeling af lys og skygger. Kristus er sprunget frem af sin klippegrav (ikke, som almin-deligt, en kiste) og står på baggrund af mørke skyer i et stærkt lysskær, der som strejflys flakker hen over krigerne. Alle indskrifter er kun maledede (gyldne) og på sort bund; i postamentfeltet under opstandelsen læses: Ich bin die auff-ersthung etc. Sandstenen står for den allerstørste del med naturlig farve; foruden skriftfelterne er også de ydre søjler malet sorte og desuden et par vand-rette led; våben, hjelmtegn og symboler forgyldte. Stenarbejdet er fra samme værksted som døren til det Buchwaltske gravkapel (jfr. også epitaf nr. 2) og værkstedets bedste frembringelse her i kirken; også malerierne hæver sig over kirkens øvrige. I nordre korsideskib, på nordvæggen. Ang. oprindelig plads, se †gravsten nr. 54.

7) (Fig. 83) 1674. Bonaventura Rehefeldt (jfr. krypter), af en slægt der var adlet af kejser Carl V., hofpræst, generalsuperintendent i Slesvig [fra 1668], provst i Haderslev [1649], gift med Magdalene Wolpherstorp, som døde 55 år gammel [1668]; han døde [1673] 63 år gammel. Fem børn, deraf een søn. Lang, lovprisende indskrift på latin (gengivet Marmora Danica II, 23 og Achelis II, 27 — ikke fejlfri) med fordybede versaler. Epitaf af sandsten med kalkstens-skrifttavle og malerier. I storfeltet, der indrammes af en kuglestav, som for-oven ender i store øreflipvolutter, sidder en rød kalkstens- eller marmorplade flankeret af smalle, konkave nicher, foran hvilke står snoede, korintiserende søjler på højt postament; foran de smalle storvinger står Adam og Eva, hver

L. L. 1951

Fig. 82. Haderslev domkirke. Epitaf over Gottfried Wandling, død 1667, og forældre, døde 1659 (p. 163).

L. L. 1951

Fig. 83. Haderslev domkirke. Epitaf over Bonaventura Rehfeldt, død 1673 og hustru, død 1668 (p. 164).

med sit æble. Postament og hængestykke er sammenkomponerede, men postamentfremspringene med englehoveder over hjelmmede, nu tomme våbenskjolde²⁸, er bevarede, ligesom småvingerne med fantasiblostm og kuglespir. Under et manglekantet malerifelt er der englehoveder og dødssymboler, de sidste af alabast. Både på postamentbjælken og i gesimsfrisen er der påsatte småornamenter (frugter og blomster) af alabast. Topstykket minder i sin opbygning noget om Wandlings epitaf: en bølgestet rundgavl, på hvilken der sidder engle med lidelsesredskaber, brydes af et friseagtigt felt med to ovalfelter; herfra, over en bølgestet gesims, hæver topstykket sig med relief af Kristus ved søjlen mellem to engle, som holder andre lidelsesredskaber, og hvis vinger danner selve stykkets kontur; flere lidelsesredskaber er fastbundet til søjlen med et reb. Over en profilliste krones epitafiet af en kvindebuste under en art baldakin med kuglespir.

Epitafiet indeholder tre malerier, dels i hængestykket en naiv forklarelse på bjerget, dels i topstykkets ovalfelter de to afdøde, alle udført i olie på metalplader. Staffering omtrent som Wandlings epitaf, frise og postamentbjælke dog rødligt marmorerede. Nederst i hængestykket malet: 1674. Stenarbejdet er fra samme værksted som døren til Buchwalts kapel, sml. også

epitaf nr. 2⁹. I koret, på sydpillen over for Schmidt von Eisenbergs epitaf, sikkert oprindelig plads, jfr. fig. 100 D og Abildgaard²⁷.

8) Slutningen af 1600'rne. Til kirkens ære og til minde om sin forgænger (i embede og ægteskab), Peder Dreier (sml. †gravsten nr. 47), sattes dette epitaf af Poul Sass, ærke diakon, og af hans hustru Margarita Schmidt; han døde 1700 i sin alders □ år, hun 1708 i en alder af 68 år. Indskrift med malede versaler på latin. Lille epitaf af sandsten med maleri. Det fladbuede storfelt kantes af en perlestav; storvingerne dannes af frugtbundter, i hvilke der sidder naive engle med kors og eddikesvamp. Yderst på den langt udragende postamentgesims står pyramidespir med kugler, og hængestykket med skriftfeltet, flankeret af volutagtige ornamenter, slutter sig direkte til gesimsen; for nedden afsluttes det af en drueklase. Fra storgesimsen, der i dette tilfælde kun når det halve af postamentgesimsens længde, udgår et par vældige nedhængende øreflipvolutter med kuglespir, og topstykket hæver sig friseagtigt med to våbenovaler (som f.eks. på Wandings epitaf); til heraldisk højre er mærket et over korslagte knogler anbragt kranie, fra hvis øjen- og næseåbninger der vokser tre blomster, hjelmtegnet kranie og blomster, det andet våben er firdelt med malet mærke (jfr. ndf.). Tegnet over den kronede hjelm er pelikanen, der nærer ungerne med sit blod. På topgesimsen står en stor putto med kranie og timeglas mellem rundede, stærkt ornamenterede gavlstykker.

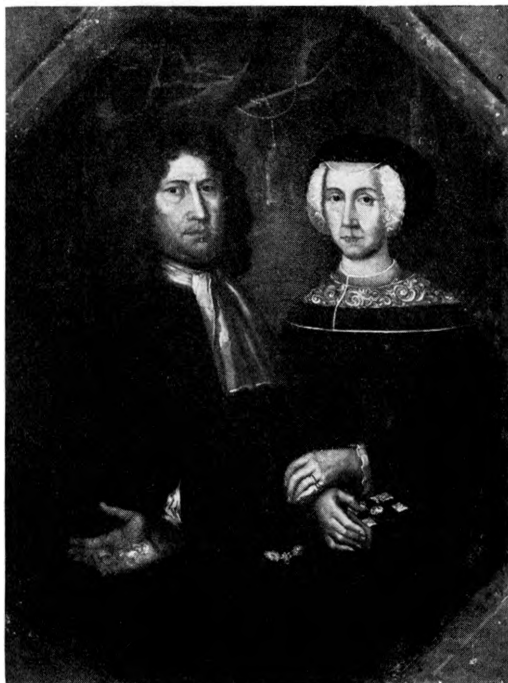
I storfeltet et maleri (fig. 84), olie på træ, af hustruen og hendes to mænd, den ene, med ret grovt, håndværkeragtigt ansigt (sikkert Dreier), i tysk, den anden i dansk præstedragt, en lidt svageligt udseende mand. Hustruen står med en hvid rose i hånden; hun synes at være et halvt hoved højere end mændene. Baggrunden er til begge sider et rødt forhæng. Stenrammen er næsten helt stafferet; kun på de vandrette led ses den grå sandsten. Frugtbundterne er broget malede, pyramidespirene sorte med grisaille vinblade, figurenes karnation naturlig. Af våbnene har det først omtalte sort kranie med gyldne aks på mørkegrøn bund, det andet en halv sort ørn, henholdsvis til højre og til venstre i felt 1 og 3 på gylden bund, mens felt 2 og 4 er røde. Gravskriften er malet med guld på sort bund. I nordre korsideskib, på østligste pille mod syd, antagelig oprindelig plads, sml. †gravsten nr. 47.

9) (Fig. 86) 1671. Gottfried Schumacher, borgmester, kgl. postmester og tolleder, og hustru Salome Schumacherin, lod dette sætte 1671 for sig selv og sine forældre, Oluf Schumacher, vinhandler, død 1649 i hans alders 54. år, og hustru Barbara Schumacherin, død 1668 i hendes alders 65. år. Gottfried S. døde 16<75> i sin alders <51.> år og hans hustru Salome 16<80> i sin alders <47.> år³⁰. Under indskrifterne, der er på tysk med malet fraktur, står bogstaverne: DSGGS (sml. epitaf nr. 5) og DSBBS (?), de sidste under forældrenes gravskrift (sml. †gravsten nr. 15). Det udpræget barokke epitaf af eg

S. Bengtsson 1945

Fig. 84. Haderslev domkirke. Epitafiemaleri af Margarita Schmidt, død 1768, og hendes to mænd Peder Dreier og Poul Sass (p. 166).

S. Bengtsson 1945

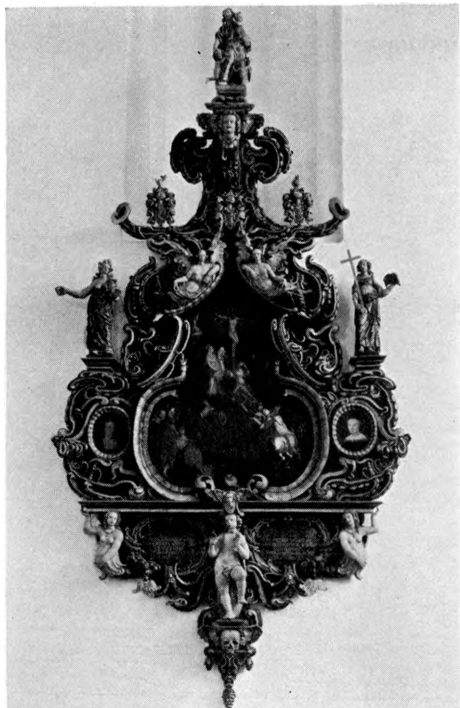
Fig. 85. Haderslev domkirke. Epitafiemaleri af Heinrich Bahnsen, død 1688, og hustru, død 1711 (sml. fig. 88 og p. 170).

er kirkens ældste træepitaf og har, bortset fra en spinkel gesims over hægestykket, ganske forladt den arkitektoniske opbygning; det minder i sin form om epitafier i Sønderborg og Sydslesvig og er bl.a. fra samme værksted som Christian Thomsens epitaf i Tønder. Det nærmest pæreformede, af C-bøjler kantede storfelt omgives af en bred ramme, rig på bruskede ornamentter, og til siderne er der to småovaler med bølgelisterammer. I storfeltets øverste bøjler gynger englefigurer med nøgen overkrop, mens frie figurer af de to kardinaldyder, troen (fig. 91) og håbet (den sidste nu uden attribut) står på konsoller udenfor. Over storfeltet skyder to forvredne, helt Gudewerdt'ske arme ud, endende i store øreflipvolutter; de bærer to hjelmmede våben (en halv oprejst hjort til højre og samme hjelmtegn samt flyvende ørn med drikkehorn, hjelmtegn to fjervinger — sml. Wandlings epitaf), og på rammen midt imellem dem har et tredje fundet plads (en løve til venstre, fra (eller bag) hvis ryg et træ vokser op). Herover skyder storstykket op i et bredt, fliget topstykke med englehoved, der tjener som konsol for den tredje hoveddyd, kærligheden (fig. 92), som kroner epitafiet. Hængestykket flankeres af nøgne havfruer med bladskørt og snoede »larve«-haler, mens midtfiguren mellem de to ovale indskriftfelter er en stor barnefigur, hvis nøgenhed dårligt skjules af et klæde,

og som holder hænderne afværgende frem. Herunder er der et vinget dødningehoved med knogle og nederst en drueklase. Skønt epitafiet, trods sin virtuose udnyttelse af ornamentikken, ikke er noget mesterværk, må det dog fremhæves, at figurskæringerne langt overgår de andre epitafiers i kirken; selv om der kan gøres forskellige indvendinger, også af anatomisk art, har billedskæreren formået at indgive sine skikkelser en blid og tiltalende ynde.

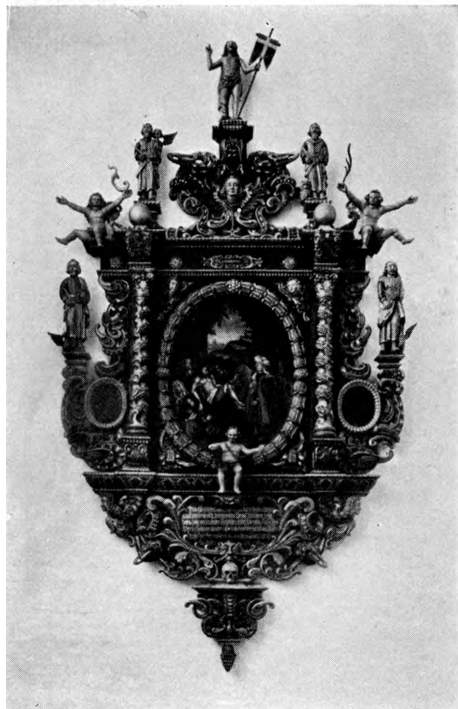
Epitafiet er stafferet med sort bundfarve og meget guld; figurerne har lys karnation, og dyderne er i pragtfuldt mønstrede gevandter. Storfeltet indeholder et ikke fremragende Golgathabillede, oliemaling på træ, og i de to små flankerende ovaler er der portrætter af stifterne. Epitafiet, der oprindelig hang på en pille i midtskibet, jfr. †gravsten nr. 9, 15 (og 62), var før sidste restaurering anbragt ved siden af Müllers på væggen i søndre sideskib, men hænger nu på vestvæggen i nordre korsarm. Jfr. iøvrigt nr. 10.

10) (Fig. 87) 1686. Til minde om borgmester Lorentz Knudtzen og hustru Bodel Lorentzes har hr. Jens Petersen, rådmand, og hustru Ancken Jenses oprettet dette gravmæle for sig og deres arvinger 1686. Malet tysk indskrift med gylden fraktur. Epitaf af eg, arkitektonisk opbygget. I storfeltet, der flankeres af snoede, bladsmykkede søjler, er der et ovalt felt i »klokkeblomst«-ramme, med englehoveder i de øvre, frugtbundter i de nedre hjørner. De fligede vinger med bølgeste ovalrammer (nu tomme) svinger ud i konsoller, der bærer stive statuetter af Lukas og Johannes. Hængestykket, som slutter sig lige til den pærestavsmykkede undergesims, på hvilken der sidder et barn med timeglas (attributtet i venstre hånd forsvundet), omfatter det ovale indskriftfelt og løber til siderne ud i profil-englehoveder; under skriftfeltet et kranie med dødningeben, herunder konsol afsluttet med drueklase. Storgesimsens lister er bølgede og følger søjlefremspringene, der bærer to våbenskjolde (med anker og med due, ingen hjelmtegn). Yderst på gesimsen sidder to sprælende putti (jfr. ndf.), den ene med en ornamentbøjle (!), den anden med en palmegren. Topstykket, der består af et stort englehoved med udbredte vinger, bærer Kristus med sejrspanen og flankeres af de to andre evangelister på konsoller. Trods iøjnefaldende forskelle synes epitafiet påvirket af det 15 år ældre Schumacher-epitaf, sml. f. eks. børnene på undergesimsen og de helt ens dødningehoveder. Til dette indtryk bidrager i høj grad de to sprælende børn på storgesimsen; de overgår i dygtig skæring og livfuldhed alle de øvrige naive og stive figurer på epitafiet. En nærmere betragtning godtgør også, at de to engle skyldes mesteren for Schumacher-epitafiet, og det er da et spørgsmål, om de to epitafiemestre har arbejdet sammen, eller om englene slet ikke hører til her. Når man tager i betragtning, hvad der er sket med domkirkens inventar både tidligere og i vor tid, turde den naturligste antagelse være, at de to putti oprindelig har tilhørt Schumachers epitaf (hvor der er flere mulige plad-

L. L. 1951

Fig. 86. Haderslev domkirke. Epitaf 1671 over
Gottfried Schumacher, hustru og forældre
(p. 166).

L. L. 1951

Fig. 87. Haderslev domkirke. Epitaf 1686 over
Lorentz Knudtzen og hustru (p. 168).

ser), og dette bekræftes af den enes mærkelige »attribut«, der er ligeså uop-rindeligt som den nuværende plads.

I storfeltet et ret groft maleri, olie på træ, af gravlæggelsen, i nederlandsk stil. I de ovale rammer mangler de afdødes portrætter. Rig, broget staffering. Ifølge P. Kr. Andersen er dette epitaf det eneste af træ, som hænger på den plads, det havde før sidste restaurering, nemlig på vestre væg i magistratsstolen (mellem ligkapellet og søndre våbenhus); men den tilhørende gravsten lå 1741 østligt i nordre sideskib (jfr. †gravsten nr. 21).

11) (Fig. 88). Efter 1688. Hinrich Bahnsen, rådmand og kgl. privilegeret far-ver, født 1633, død 1688 i sin alders 55. år, og hustru Magdalena Bahnsen, <født 1631, død 1711, alder 80 år>, har oprettet dette epitaf for sig og deres arvinger. Malet tysk indskrift med gylden kursiv. Epitafiet er et maleri i til dels arkitektonisk opbygget egeramme; den springlistede ramme i storfeltet er ottekantet med bosser i hjørnerne. Feltet flankeres af toskanske halvsøjler på svunget postament, og de smalle storvinger med store akantusblade har frie konsoller, hvorpå står naive statuetter af Moses og Aron over ovalfelter i glatte rundstavrammer. Heri de afdødes våben, til heraldisk højre: vandret

delt med vinget dødningshoved over korslagte knogler i nedre og seksoddet stjerne i øvre felt, hjelmtegn: arm med opbrættet ærme holdende stav eller knippel; det venstre er delt på samme måde og har saddeltagdækket, kamtakket hus i nedre og tandhjul i øvre felt, hjelmtegn: tre (nu kun to) blomster. I hængestykket, der slutter sig direkte til den forkrøbbede undergesims, er det fladovale skriftfelt med klokkeblomstramme og, under en profilliste, et stort englehoved. Storgesimsen svarer til undergesimsen, men er bølgestet. Over det lille, bøjlesvungne topstykke med frugtbundet, guirlande og brølemaske står den velsignende Kristus med sejrxfanen. Opbygningen er velproportioneret, men figurskæringerne lige så primitive som på Knudsens og Müllers epitafier.

Maleriet³¹ (fig. 85), olie på lærred, er et knæstykke af de afdøde i traditionel opstilling, men med god karakteristik, han i allongeparyk med højre hånd bagvendt i siden (meget forvreden stilling), hun med baretagtig hue og holdende på en salmebog, der ligger på et bord, hvis konturer helt fortaber sig i billedets dunkelhed. Baggrund rødt draperi. Ved istandsættelsen 1945 konstateredes det, at lærredet var fastklæbet på en bagklædning af eg, og på denne var ligeledes malet et billede af ægteparret, også i knæstykke, men med ændrede håndstillinger og på skyet baggrund med engle, så slet, at man forstår, at den første maler er blevet sat fra bestillingen og erstattet af en anden. Træpladen med disse ikke helt fuldendte malerier hænger nu i kirkens museumsrum.

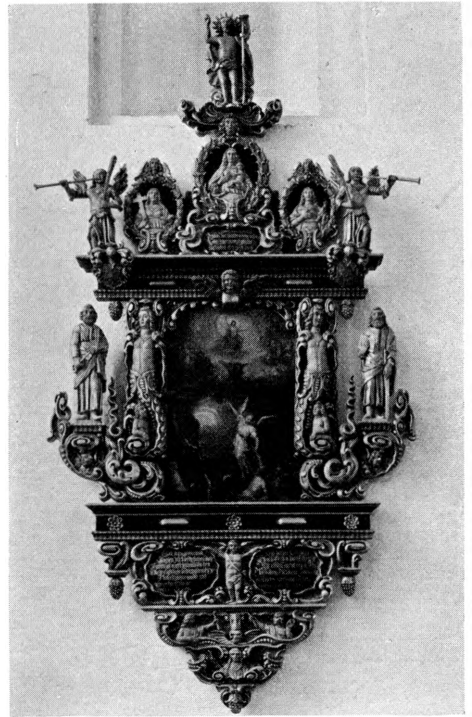
I frisen er på tysk med kursiv malet: Dette epitaf har rådmand Marthin Christian Gydesen 1800 ladet renovere til ære for sine forældre og bedsteforældre. På topfigurens konsol med hvid kursiv: »M. Rosendahl fecit 1800«. Rosendahls staffering, der til dels fulgte den oprindelige, rensedes og konserveredes 1945. Halvsøjlernes skafter og partier af ornamentbundene har glimmermaling; på skafterne er glimmeret ret store stykker glas i forskellige farver. Iøvrigt brogede farver. Før 1945 hang epitafiet på den nu nedrevne sydvæg til »den lille kirke« (de to fag øst for Buchwalts kapel eller landemodesalen), men er nu ophængt på østvæggen i andet hvælvingsfag fra Buchwalts kapel. Graven lå østligt i søndre korsarm (sml. †gravsten nr. 40).

12) (Fig. 89). Slutningen af 1600'rne. [Peter]³² Müller, rådmand og købmand, født 1632, og hustru Magdalena Müllerin, født 11. sept. 1637, satte dette minde for sig og deres arvinger. Malet tysk indskrift (nu ikke fuldstændig) med gylden fraktur. Epitaf af eg. Kun i leddelingen, men ikke i opbygningen er det arkitektoniske bevaret. Det uregelmæssige storfelt flankeres af nøgne kvindevæsener med bøjlesvunget hale, over hvilken der sidder en velnæret putto. Kvindefigurene, hvis langagtige ansigter skiller sig fra de øvrige skikkelsers, svæver over bladbøjler, der er ført ud som konsoller for to stive figu-

L. L. 1951

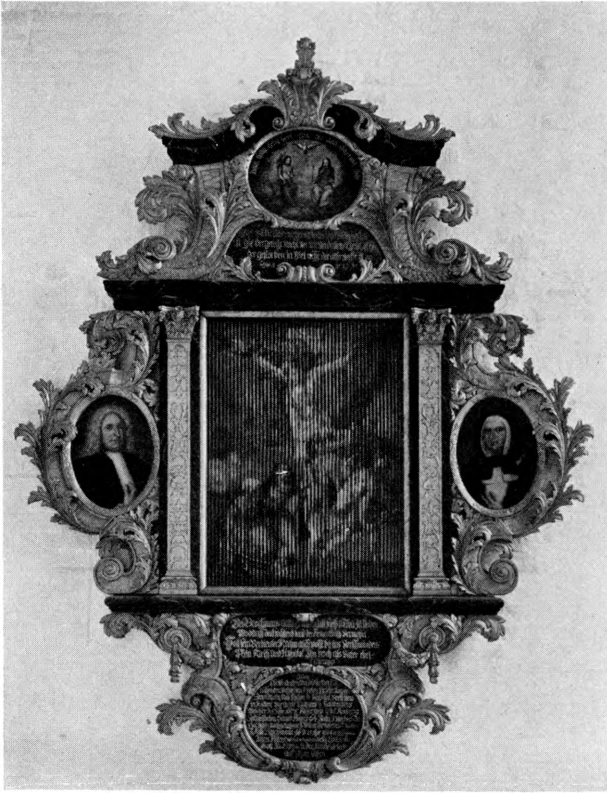
Fig. 88. Haderslev domkirke. Epitaf over Hinrich Bahnsen, død 1688, og hustru, død 1711 (sml. fig. 85 og p. 169).

L. L. 1951

Fig. 89. Haderslev domkirke. Epitaf over Peter Müller og hustru Magdalena Müllerin (p. 170).

rer af Peder og Paulus. Undergesimsen, hvis frisefelt dekorerer af påsatte bosser og blomster, har glat over-, men bølget underliste. Hængestykket er vandret delt af en profilliste, med de to ovale gravskriftfelter holdt af engel i øvre del, mens nedre del indeholder tre kvindebuster, foroven to, der rækker hver sit lys frem mod et timeglas på vinget kranie, og forneden en, med hovedklæde, som holder en knogle i hver hånd. Hængestykket afsluttes af en lille drueklase. Storgesimsen svarer til undergesimsen, men er rigere; desuden har den midtpå et stort englehoved og til siderne hjelmmede skjolde (uden hjelmtegn); det til heraldisk højre indeholder (uden deling) til højre et halvt tandhjul, til venstre to over hinanden stillede roser, det andet har som skjoldmærke en plante med tre roseagtige blomster. Yderst på gesimsen står to engle med palmegren og basuner, ganske svarende til dem, der nu er sat op under orglet, men forskellige fra epitafiets øvrige skulpturer. Topstykket er opløst i tre ovalfelter med buster af de tre kardinaldyder, den midterste over en skriftkartouche. Topfiguren er Kristus med sejrspanen. I storfeltet et dommedagsmaleri efter Chr. Schwartz, formentlig gennem Joh. Sadelers kobberstik³³. En engel i forgrunden trækker de opstående mennesker op af jorden og peger

L. L. 1951

Fig. 90. Haderslev domkirke. Epitaf over Peter Jacobsen Brochmann, død 1739, opsat af enken, død 1750 (p. 172).

mod Kristus, der troner i lysglans over skyerne omgivet af salige. Helvedes flammer anes til højre i billedet. Rameværket har broget staffing, hvor guld og en giftig grøn lasur er fremtrædende. I topstykkets skriftkartouche: Jeg er opstandelsen etc. på tysk, med gylden fraktur på sort bund, svarende til hængestykkets skriftfelter. Epitafiet, der tidligere hang på væggen i søndre sideskib ved siden af Schumachers, hænger nu på vestvæggen i søndre korsarm.

13) (Fig. 90). Efter 1739. Peter Jacobsen Brochmann, kirke- og hospitalsforstander i Haderslev, borger og købmand, født 5. februar 1675, død 5. marts 1739, hans alders 64. år, 3 uger og 5 dage; opsat af hans enke Mette Brochmans, født 25. april 1664, død <30. marts 1750>, hendes alders <86. år, 3 uger og 3 dage>. Malet, tysk indskrift med gylden fraktur og kursiv. Riffelmaleri i meget smuk og velproportioneret, senbarok egetræsramme, præget af storakantus-ornamentikken. Storfeltet flankeres af korintiske pilastre med fin relief-, blad- og blomsterornamentik i skafftyldingerne. I vinger, top- og hængestykker er der ovalfelter med indskrifter eller malerier.

E. M. 1950

E. M. 1950

L. L. 1951

Fig. 91—93. Haderslev domkirke. 91—92, Detaljer af epitafiet (fig. 86) over Gottfried Schumacher (p. 167). 93, Sandstensfigur fra † epitaf (p. 173).

Riffelmaleriet forestiller, set fra venstre, Magdalene knælende ved den korsfæstedes fødder, set fra højre, opstandelsen. I storvingerne brystbilleder af mand og hustru, han med paryk, hun med kyse; i topstykket ovalfelt med treenigheden, naivt, Gudfader og Kristus siddende med scepter og kors i stråleglans og over dem helligånden, ligeledes i glans; øverst tekst hentydende til fremstillingen og herunder i uregelmæssigt skriftfelt: Rom. 8, 33—34. Øverst i hængestykket over gravskriftsovalen et felt med rosende ord, undertegnet C. H. Viereggs; alle indskrifter er på tysk med gylden fraktur; kun i gravskriften forekommer enkelte ord med kursiv. Rammen er rigt forgyldt. Epitafiet hænger omtrent på samme plads som tidligere (sml. †gravsten 6), på væggen i søndre sideskib, vestligste fag, men er nu, til skade for synet af opstandelsesbilledet, flyttet noget længere mod vest.

†*Epitafier*. 1) O. 1660. Sandstensfigur af retfærdigheden (fig. 93), 78 cm høj, fra samme værksted som portalen til Buchwalts kapel (landemodesalen), stående med sværd og vægt. Nu opstillet i processionsgangens niche.

2) Slutningen af 1600'rne. Af epitafiet er bevaret to 36 cm høje ovalfelter i bølgerammer med malerier, olie på træ, brystbilleder af et borgerpar, han med halvlangt, grånende hår og spidst fuldskæg, sort dragt med lille, halvt gennemsigtig nedfaldskrave, hun med konehue og højt opstående, hvid krave, der lader et hvidt liv synligt. Til dette epitaf kan de to naive basunblæsende engle, der nu er opsat under orglet, have hørt; sml. også Müllers epitaf (nr. 12) og orgel.

Gravsten. 1) O.1600. [Rådmand Ies Schröder, død 17. februar 1593], og »frowe« Doretea Ieses, salig Ies Schröders efterladte enke, død [4. april] 1600. Under gravskriften sekundær indskrift: »C[arste]n Schröder [og hans arvinger 16]59«. Nederste del af gravsten, lysegrå kalksten, nu 92 × 126 cm. Den plattyske indskrift med fordybede versaler har sikkert været anbragt over og under to indristede, symmetriske skjolde, hvoraf man nu kun ser spidserne. Langs stens kanter findes en versalindskrift, mellem fordybede rammelinier, over ... »les Schröder« ..., i hjørnerne forsænkede cirkler med evangelistsymboler, nu kun oksen bevaret og en del af Matthæusenglen. Den sekundære indskrift på tysk, med skriveskrift, er presset ind mellem den oprindelige indskrifts sidste linie og nedre rammelinie. Stenen lå øst for urværket og vest for døren til den Simonske begravelse, d.v.s. søndre korsarm (jfr. begravelsesmatriklen 1781 nr. 44). Nu i tårnrummet.

2) (Fig. 94). Renæssance, o. 1610. Brudstykke af figursten, formodentlig over Hans Breide, død før 1610. Rødlig kalksten, nu 205 cm høj, med reliefversaler. Under en pilasterbåret arkade står den rustningsklædte ridder med venstre hånd om sværdheftet og højre hvilende på hoften og dolken; en kniplingskrave ses over hamisket, ved fødderne står den fjerprydede hjelm. Dobbelte anevåben smykker arkadesviklen og pilastrene. I en kartouche under ridderen står en tysk indskrift fra Apokalypsen 14, mens gravskriften har stået med store, flotte versaler langs kanterne af stenen; nu er kun nogle få bogstaver foroven bevaret: »... vnde ernveste Han[s] | Br[e] ...« samt »de« ved siden af arkadens anevåben. Gravstenen, der blev fundet under kirkens restaurering 1951, er nu opstillet op ad søndre korsideskibs østvæg.

3) O. 1654. »Simon Dalius..Hopdorf«, Simon [Andersen] Dal, [født i] Hoptrup, [femtelærer ved Haderslev latin]skole, [død] 1654,40 år gammel. Gravflise af rød kalksten, 46 × 38 cm, hvortil har hørt endnu en flise, med tværskrift, af fordybede versaler, på latin og tysk. Indmuret i nordre våbenhus (Achelis II, 440).

4) O. 1700. Med sekundær indskrift over Elisabeth Dorothea Schade, født Simonsen, født 30. september 1743, død 5. oktober 1808, og hendes datter Anna Schade, født 30. august 1766, død 25. december 1834. Rød, gotlandsk kalksten, 210 × 139 cm; største delen af stens flade optages af det rektangulære skriftfelt, der foroven har knækket ramme og i hjørnerne storakantus. Over skriftfeltet svævende engle med palmegren og hvedeaks, holdende en oval; fornedet ses Peders fiskedræt, en båd med tre personer, hvoraf de to ror, og den tredje drager nettet op. Den sekundære indskrift er fuldstændig udslidt, men bogstaverne såvel i det store skriftfelt som i ovalen, med skriftstedet Lucas 5,5, er nu opmalet med sort kursiv; endnu i 1929 kunne imidlertid en del af indskriften læses (Achelis II, 125). Stenen lå tidligere på klosterkirkegården, men står nu i søndre våbenhus.

5) O. 1700. Med sekundær indskrift:

»Denne sten og begravelse tilhører salig Niels Hansen Schmidt og hans arvinger 1805«. Rødlig kalksten, 158 × 103 cm, den oprindelige indskrift med fordybde versaler, hvoraf kun enkelte skimtes. Denne har stået i et ovalt, bladkranset felt, hvis nederste del er optaget af et forkrøbbet felt med smedeværktøj: hammer, knibtang, skovl og hestesko over vinget timeglas; i stenens øvre hjørner englehoveder med store, udbredte vinger og over skriftfeltet et mindre felt med stærkt slidt, religiøs indskrift på tysk; fordybde versaler. Den sekundære indskrift står med fordybet, nu sortmalt kursiv, på tysk. På klosterkirkegården (Achelis II, 124).

6) 1780. »Denne begravelse tilhører Herman Carstensen og hans hustru Metta Maria Carstensen og deres arvinger anno 1780«. Svagt rødlig kalksten, 176 × 102,5 cm, indskriften på tysk med fordybet kursiv, navnene med store skønskriftsbogstaver. Inden for den enkelt profilerede kant og en rammelinie smykket stenen af en reliefhugget oval bladranke, der omslutter gravskriften. På den nye klosterkirkegård, indtil 1808 på den gamle (Achelis II, 124).

L. L. 1951

Fig. 94. Haderslev domkirke. Gravsten formodentlig over Hans Breide (p. 174).

†*GRAVSTEN*. Hovedkilden til domkirkens forsvundne gravsten er begravelsesmatriklen 1781 (Begräbnis-Matricul der St. Marien Kirche v. Jahr. 1781), i rådstuearkivet i Haderslev, jfr. Extractus aus der Begräbnis-Matricul etc. 1781 betreffend diejenige Begräbnisse, wozu sich Niemand ad proclama gemeldet und welche allso an der Kirche verfallen sind, i Acta XXVII, smst. Såvel matriklen (her forkortet: Matr.) som ekstrakten er blevet til efter en forud i danske og slesvig-holstenske aviser indrykket proclama, der opfordrede ejere af gravsteder i Mariekirken til at melde sig og gore rede for deres rettigheder. En anden kilde er de bevarede kopier af *købebrevene* for begravelserne, eller, hvor disse er forsvundne, *breve* fra ejerne i anledningen af proclamaen (Acta XII A. Alm. Kirkesager 1623—1800). — I de nedenfor anførte gengivelser af indskrifterne er navnenes og de citerede indskrifters stavemåde matriklens og købebrevenes, ikke stenenes. Ved kirkens sidste restaurering samledes en mængde spredte og opgravede stumper af gravsten, der efter endt undersøgelse og fotografering nedgravedes. I adskillige tilfælde har de fragmentariske indskrifter kunnet suppleres fra matriklen.

1) O. 15... Brudstykke af figursten, sikkert over Heinrich Rantzau, død før 1564, og fru Magdalene Reventlow, død 1583. Fragmentet, der viste største parten af gravstenens nedre, heraldisk højre del, målte 173 × 113 cm. Af personerne sås kun kvindens bøjede albue og lidt af kjolen samt det nederste parti af ridderen, der var iført den fra værkstedet kendte rustning og med den lige så almindelige håndstilling på sværdhæfte og stridshammer; hjelmen anbragt bag venstre fod. Til højre for ridderen sås en våbenprydet pilaster, hvis base med dødningehoved har flankeret det delvis afbrudte skriftfelt, af hvis indhuggede versalskrift kunne læses: »Nach christi gebyrt 56 am 5 ... | mechtige got den erbarn vnd ... | erbgese(n) zu towscho borchors ... | sein geliebte [h]avsfrav die erbare ... |«. Stenen, der fandtes 1932, er forsvundet under kirke-ns sidste restaurering. (C. A. Jensen: Gravsten nr. 576, Jacob van der Borchs værksted. II, fig. XXV). På bagsiden var indhugget indskriften nr. †47.

2) O. 1564. Bastian Stapel, [hospitalsforstander 1564] og Anna Bastians 15... Itubrukt gravsten i det såkaldte Breideske kapel bag den Kling'ske kirkestol (Matr. 77).

3) (Fig. 95). 1570'erne. Figursten, sandsynligvis over Hans Sehested, død 1573, og fru Anna, død 157? [evt. 1578]. Ifølge Abildgaard, 1775, var stenen af »lysegrå marmor« og målte ca. 202 × 127 cm. Af indskriften, med relieffraktur, der var »næsten aldeles ukendelig og udslidt«, har Abildgaard aftegnet: »An(n)o 1523 [galt for 1573] den 1.. An(n)o 157 den sin erbare und vele ... høstru ..« I en arkade med smalle pilastre og under et vinget englehoved står det afdøde ægtepar med foldede hænder, han i rustning med kårde og med hjelmen anbragt ved fødderne, hun i enkedragt med pufærmer. Indskriften løber langs de tre sider, afbrudt af hjørnecirkler med ægteparrets fædre og mødrene våben; mellem de nedre cirkler Sehesteds og Ahlefeldts våben. Stenen lå 1775 i korets nordside, ved alteret³⁴ (C. A. Jensen: Gravsten nr. 282).

4) O. 1597. Severin Holck. Denne tilhører Sverin Holck, død 18. juli 1597, og hans arvinger. Lille gravsten over umuret begravelse »ved gitteret uden for det lille kapel nedenfor« Nis Lundings, nr. †49 (Matr. 64).

5) O. 1605. Balthasar Braun, borgmester, død 1605, og Elsabe Balthasars, »auf Bekostigung derer beiden Tochter Margarethae und Catharinae Brauns«. Stor, sønderbrudt sten over umuret begravelse vest for Jaspersens (nr. †17) og »mellem de to yderste piller og epitafier«, formodentlig vestligt i nordre korsideskib (Matr. 67).

6) O. 1606. »Claus Meyland, kgl. amtsskriver 1606«. Stor gravsten med den angivne indskrift i et skjold. En sekundær indskrift løb »deromkring«: Peter Jacobsen Brochmann, kirke- og hospitalsforstander [død 1739] og Metta Brochmanns [død 1750], desuden ti fliser med PSB. Stenen lå 1781 over en dobbeltgrav skråt for nordre pille med det Brochmannske epitaf, nr. 13 (Matr. 15).

Fig. 95. Haderslev domkirke. †Gravsten sandsynligvis over Hans Sehested, død 1573, og hustru. Efter tegning af S. Abildgaard 1776 (p. 176).

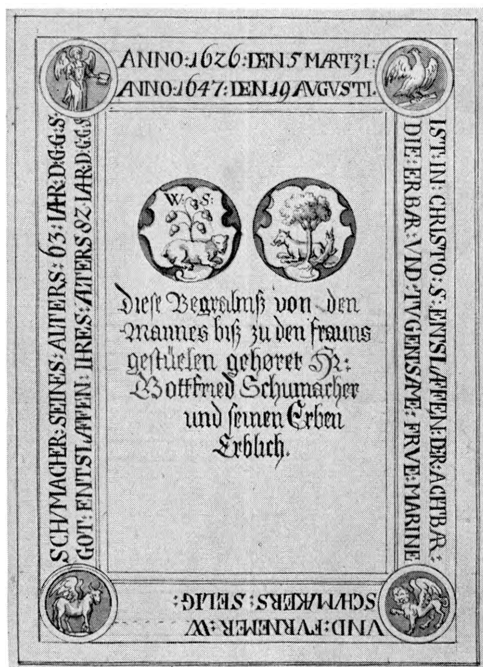

Fig. 96. Haderslev domkirke. †Gravsten over Wilhelm Schumacher, død 1626, og hustru, død 1647. Efter tegning af S. Abildgaard 1776 (p. 178).

7) O. 1610—20. To brudstykker af grå kalksten, der tilsammen dannede stenens heraldisk venstre, øvre hjørne, 91 × 129 cm, med fordybet versalindskrift på tysk. Den meget smukt forarbejdede sten har været kantet af en kraftig, profileret ramme; den forsvundne gravskrift har stået i en rulleværkskartouche, hvoraf var bevaret den øverste del, afsluttet af et lille felt med nu forsvundet årstal eller bogstaver. Herover den korsfæstede på baggrund af en kartouche med religiøs indskrift. Flankerende skriftfeltet svævede en engel i stærkt detailleret klædebon og med lidelsesredskaber.

8) O. 1619(?). To brudstykker af rød kalksten, 46 × 35 cm, tværskrift med reliefversaler, hvoraf kun var bevaret: »...miun... | ..tag... | ...nd:vlr: | ... 1619 | «. Stenen har også haft randskrift, hvoraf læstes: »... avi gott ...«. I brudstykkets ene side et forsænket, cirkulært felt, hvori kartoucheskjold vistnok med Jesumonogram.

9) 1620. Oluf Schumacher. Stor gravsten, af hvis indskrift kun navnet kunne læses 1781, over en dobbeltgrav sydvest for Wenglers (nr. †62) nær det Schumacherske epitaf, nr. 9. Desuden seks fliser med sammenskrevet G S 1620 (Matr.9).

10) 1626. Iohann Horstmann, herredsfoged i Tyrstrup herred, død 13. juni 1626. I søndre sideskib (Matr. 51).

11) 1639. Niis Thomsen, borgmester her i Haderslev. Gravsten over umuret begravelse i søndre korsarm vest for nr. 1 (Matr. 45).

12) »Ao 1640. Harmen Lange, Rathsverwandter zu Hadersleben ...«. Gravsten vestligt i søndre korsideskib (Matr. 37).

13) O. 1642. Paul Richardts, rådmand, indsovet 19. april 1642. Sekundær indskrift: »Dieses Begräbnis angehört itzo dem Königl. priv. Apotheker Carl Christian Zeise [død 1756], seiner eheliebsten Salome Zeisinn und ihren Erben erblich 1740«. Stor gravsten over dobbeltgrav i søndre korsideskib »gegenüber die Treppe nach dem Krahenschen im Norden und dem Jost Lauensteinischen Epitaphio zum Süden« (Matr. 36, jfr. kopi af købebrev 1739 for begravelsen, hvoraf fremgår, at denne tidligere har tilhørt Jost Lauenstein, jfr. epitaf nr. 4).

14) O. 1642(?). Tre brudstykker af rød kalksten, der tilsammen viste stens øverste og mellemste del; af gravskriften, på tysk med skrå reliefversaler, fremgik, at stenen var over et ægtepar, han formentlig død 10. juni 1639 i sit 70. år, hans efterladte enke, »Elsebe saligen nys«, død 6 ... 1642. Stenen indrammedes af et skriftbånd, af hvis indskrift fremgik, at en »ehrnvester ... wolweisser« var begravet i Haderslev. I hjørnerne evangelistmedailloner. Stens øvre del optoges af et stort trepasfelt med Kristi opstandelse; feltet var omgivet af putti og englehoveder. Herunder den rektangulære skrifttavle, kronet af vinget englehoved og flankeret af brusornamenter.

15) (Fig. 96). O. 1647. W[ilhelm] Schumacher, død 5. marts 1626 i sin alders 63. år, D G G S (dem Gott gnädig sei), og hustru Marine Schumakers, død 19. august 1647 i sit 82. år. Stenen, som 1776 aftegnedes af Søren Abildgaard, beskrives som værende af »blågrå marmor«, rimeligvis gotlandsk kalksten, og målte ca. 186 × 135 cm³⁵. Den toliniede gravskrift, på tysk med versaler, dannede en ramme om stenen, afbrudt af cirkelmedailloner med evangelistsymbolerne. I midtfeltets øvre parti to forsænkede, cirkulære felter med symmetriske våbenskjolde. Herunder indskrift på tysk med fraktur: »Denne begravelse fra mands- til kvindestolene tilhører hr. Gottfried Schumacher og hans arvinger«. Stenen lå ifølge Abildgaard »omtrent midtveies ned i den mellemste gang« (Matr. 17). Sml. epitaf nr. 9 og †gravsten nr. 9.

16) O. 1649. »Ioachimus Møller, conrector scholae Hadersleb., obiit Ao 1649«. Lille sten, vestligt i søndre sideskib (Matr. 55).

17) O. 1652. »Hans laspersen gewesener Rathsverwandter dieser Stadt Hadersleben, entschlafen d. 2. Oct. 1652«. Desuden sekundær indskrift: »Dieses Begräbnis gehöret Samuel Syhling [rådmand, død 1730] und seiner Frau, Anna Margaretha Syhlings samt seinen und deren Erben erblich«. Stor sten over muret dobbeltgrav i nordre korsideskib »mellem gitret og opgangen til koret« (Matr. 66, jfr. kopi af købebrev 1734 for begravelsen).

18) O. 1653. Andreas Terp, »gewesener Bürger und Handelsmann 1653«.

Lille gravsten over umuret begravelse foran mandsstolene nr. 21—22, nord for Simon Nissens (Matr. 22).

19) Efter 1657. »Jacob Knutzen Bürger und ... 16 ... zu Hadersleben, gestorben A 16 □, wie auch Elsabe Wagens, gestorben Ao 16 □ desgleichen Bodel Jacobs Tochter, gestorben Ao 16 □«. Gravsten over umuret grav i søndre korsideskib skråt for trappen til processionsgangen (Matr. 29).

20) O. 1659. Nicolaus Gutbier, rektor, død 16. juli 1659, og hustru Anna Gutbiers, død 2. dec. 1659. Lille gravsten i søndre sideskib (Matr. 48).

21) O. 1659. »Lorentz Knudtsen Bürgermeister« [død 1659], jfr. epitaf nr. 10. Lille gravsten, hvorpå den anførte indskrift var udhugget, »itzt aber nicht mehr zu lesen«. Østligt i nordre sideskib (Matr. 80).

22) 1659. »Peter lessen Stenderup, Bürger allhier 1659 und Catharina Peters«. Vestligt i nordre sideskib, »ved enden af de små kvindestole«, lige foran Buchwalts kapel (Matr. 89).

23) 1662. Agneta Papke. Lille gravsten over umuret begravelse i koret (Matr. 6, jfr. kopi af købebrev 1662 for begravelsen og svar på proclama 21. marts 1757).

24) 1665. »Christopher Lübecke, Kauf- und Handelsmann 1665«, jfr. epitaf nr. 2. Stor gravsten over muret dobbeltgrav nordvestligt i nordre sideskib ved Buchwalts kapel, desuden små fliser mærket med et monogram (Matr. 91).

25) 1666. »Hans Andersen, Stadtvoigt [død 1666], Christine Hanses und deren Erben Ao 1666«. I nordre sideskib vest for Lorentz Knudsen, nr. †21 (Matr. 81).

Hans Hesterman, død 1666 el. 67, se nr. †60.

26) 1667. »Richard von der Hardt, hiesiger Schulerector [død 1704], hat diese Grabstätte zu einem Erbbegräbnis erkaufte Ao 1667«; på stenen var også nævnt to af hans børn. I nordre sideskib (Matr. 87, jfr. brev fra sønnen Richard af 30. marts 1757 i Acta XII A. 1623—1800).

27) 1667. »Hans Nissen Radmann — Knut Hieronimosen Bürger allhier A. 1667«. Hans Nissen døde 1667. I nordre sideskib vest for von der Hardts, nr. †26 (Matr. 88).

28) O. 1667. »Iohann Adolph Meyer I. K. M. zu Dänm. Norw. gewesener Hof- Wein- und Mundschenck, Capitain Lieutenant über Hof- und Leib Compagni, auch Hausvogt zu Hadersleben entschl. 1667«. Stor gravsten over muret dobbeltgrav »i det lille i nordvest ved præstekammeret liggende kapel, hvor købmændenes ligbåre står« (Matr. 65).

Gottfried Wandling, død 1667, se nr. †54.

29) 1668. Albertus Buck, »bestallter Schreib- und Rechenmeister«, har købt denne begravelse 1668 for sig og sine arvinger. Lille gravsten nord for Ionas Andersen, nr. †64 (Matr. 76).

30) O. 1669(?). Af indskriften, på tysk med fordybede versaler, var kun bevaret nogle få bogstaver i indskriftfeltets heraldisk venstre hjørne, hvoraf fremgår, at stenen var over et ægtepar, han sandsynligvis død 1669, hans hustru død 16□. Brudstykke af rød kalksten, 143 × 135 cm, med begge stenens lodrette sider bevaret. Det rektangulære skriftfelt, udtunget foroven og forneden, stødte op til et stort, cirkulært opstandelsesrelief og flankeredes af to kvindefigurer, den ene vistnok med fakkel, den anden med hakke og spade. I de nedre hjørner cirkler med timeglas og dødningehoved, de øvre forsvundne sammen med opstandelsesrelieffet. Over figurene to hjelmmede våben, hvis mærker var fuldstændig udslidte, ligesom det heraldisk højre hjelmtegn var forsvundet, mens det til venstre bestod af to tulipanlignende blomster.

31) O. 1670, med sekundær tysk indskrift 1713. »[Denne begravelse] har [Claus Jacobse]n Lunding [Anno 1713] købt og ladet [forfærdige til sig og sine arvinger]«. Tre brudstykker af lysegrå kalksten, der tilsammen dannede største delen af stenens heraldisk venstre side. Langs stenens sider løb et skriftbånd, religiøs indskrift på latin, med reliefversaler, næsten udslidt, i hjørnerne afbrudt af ottekantet felt, øverst med korsbærende putto, nederst Kristi himmelfart(?) mellem en stående og en knælende person. Stenens øvre del har været smykket med en barok dobbeltarkade, hvoraf kun halvdelen — med en stående mandsskikkelse — var bevaret. I en kartouche nederst på stenen stod den sekundære indskrift med indristet fraktur. Begravelsen lå ifølge Matr. 13 i midtgangen foran de lange mandsstole nr. 1 og 2.

32) O. 1670(?). Kay von Ahlefeld, amtmand, [død 1670]. Stor, udhugget gravsten med nu [1781] ulæselig indskrift over begravelsen i koret ved alterets nordside, formentlig krypt E på planen fig. 100 (Matr. 1).

33) O. 1672. Hans Iørgensen Heiselo, »gewesener Bürger«, død 25. febr. 1672. »Dieses Begräbnis für sich und seinen Erben erblich«. Lille sten nord for stentrappen og døren til koret (Matr. 31).

34) Efter 1675. Andreas Hansen Rhode, proviantskriver i København. Stor sten, hvorpå man 1781 kun kunne læse det angivne, over en begravelse syd for Schultz', nr. †38 (Matr. 72).

35) Før 1676. Matthias Jensen, ridefoged over Gram herred, og Maria Matthiassen. Gravsten over dobbeltgrav i midtgangen lige ud for prædikestolen. Forneden på stenen stod C. E. Schindler [død 1756] (Matr. 19).

36) Før 1676. Anthon Klinge, borgmester [død 1676]. Gravsten over muret begravelse østligt i nordre korsideskib ved trappen til processionsgangen. (Brev af 24. febr. 1757 fra sønnesønnen Friedrich Klinge [jfr. gravkældre] i Acta XII A. 1623—1800).

37) 1684. Nicolas Kayen. »Dieser Stein mit dem Begräbnis in dem mittelsten Gange der Kirche belegen gehöret des Herrn Grafen zu Reventlow f. E.

wolbestalter Ober-Inspectori dem wohledlen Herr Nicolas Kayen und seinen Erben erblich 1684«. Sten over muret dobbeltgrav (Matr. 21).

38) 1685. Iacob Schultz. »Dieser Stein und Stelle gehört Iacob Schultz königl. privil. Apotheker allhier und seinen Erben erblich Ao 1685«. Stor gravsten syd for Folgers, nr. †46 (Matr. 70, jfr. kopi af købebrev 1704 for begravelsen, der siges at være mellem Martin Folgers og Andreas Røddings gravsten).

39) 1687. »H. Peter Hansen Holm, königl. Hargesvoigt in Gram Harde und dessen Frau liebste Kirstine Holms gehört diese Begräbnis und ihren Erben erblich zu 1687«. Desuden sekundær indskrift: »Erbegräbnis des Probst [Peter Petersen] Wöldicke [død 1759], gekauft Ao. 1759«. Stor gravsten over en begravelse lige foran den store, nordre kirkedør. (Matr. 68, jfr. brev af 26. maj 1757 ang. begravelsen, i Acta XII A. 1623—1800).

40) O. 1688. Hinrich Bahnsen, rådmand og privilegeret farver her. Sekundær indskrift: Denne begravelse tilhører borger og købmand Martin Christian Gydesen [død 1812] og hans hustru Anna Barbara Gydesen arveligt. Ved siden af stenen, nordfor, lå seks små fliser med I(?) BF. Stenen dækkede en dobbeltgrav østligt i søndre korsarm lige vest for gitteret til søndre korsideskib. Matriklen tilføjer: skråt foran den mod vest stående pille hænger det Bahnsenske epitaf, nr. 11 (Matr. 38, jfr. brev af 26. marts 1757, i Acta XIA. 1623—1800).

41) »Ao 1688 d. 29. Maii ist ... Severin Hansen Bergmann Rathsverwandter wie auch Vorsteher des Hospitals ... entschlafen«. Gravsten over begravelse vest for Wildschütz', nr. †57 (Matr. 40).

42) O. 1692. »Dieses Begräbnis hat Henning Feddersen Kaufmann und Gewürzhändler und Sechzehender für sich und seine Erben gekauft«, heri hviler fru Anna Feddersen, født i Flensburg 5. marts 1655, død 17. dec. 1692. Stor gravsten i søndre korsideskib over umuret begravelse skråt for gitteret til Vieregges kapel (Matr. 32).

43) Slutningen af 1600'rne. Den agtbare H. Mathias Ie ... Brudstykke af lysgrå kalksten; delvis bevaret var øverste heraldisk højre hjørne, 95 × 80 cm. Ovalt eller rundt skriftfelt, omgivet af bladkrans, med fordybde versaler på tysk. I stenens hjørner har der antagelig været evangelistcirkler; kun Mathæus, der havde skriftbånd med navn, var bevaret.

44) 1700—1710. Af indskriften var kun bevaret nogle årstal, 1642, 170? og 1641 i nævnte rækkefølge, samt nogle få bogstaver, som vistnok gengav afdødes initialer: BF samt nævnte, at han (?) var »Raths ...«. Tre brudstykker af rød kalksten, der viste største parten af stenens heraldisk højre side samt venstre, nedre hjørne. Skriftfeltet, med fordybet fraktur på tysk, indrammedes af en oval bladkrans, der til siden omsluttede en springende hjort; i hjørnerne et kraftigt englehoved med stærkt stiliserede vinger.

45) O. 1703. Jens Bertelsen rådmand, [død 1703] og Kistine Jenses. Gravsten over umuret begravelse i midtgangen ved siden af Lorentz Bendixen og Andreas Musmann, nr. †52 (Matr. 25).

46) Før 1704. Martinus Folger (ell. Volger). Stor gravsten foran den store, nordre kirkedør, mod øst (Matr. 69).

47) O. 1704(?). Ærke diakon M. P[etrus] Dreier [død 1667] og ærke diakon [Paul] Sass, død 1700, 56 år gammel. Den stærkt slidte, latinske indskrift, med fordybede versaler og årstallet 1704 i nederste linie på stenen, må være identisk med den i begravelsesmatriklen nr. 61 gengivne over M. Petrus Dreier, ærke degn, og dennes efterfølger i embede og ægteskab, Paul Nicol. Sass og begges hustru, Margarita Schmidia (sml. epitaf nr. 8). Indskriften, der var omgivet af en indristet bladkrans, og kun delvis bevaret, var indhugget på bagsiden af gravsten nr. †1; dens plads var 1781 over en umuret begravelse i nordre korsideskib lige over for den lille trappe til koret, dvs. under afdødes epitaf.

Claus Jacobsen Lunding, 1713, se nr. †31.

48) Iacob Nissen Lunding (sml nr. †49). »Dieses Begräbnis gehöret I. N. L. und seinen Erben erblich zu«. Stor gravsten over begravelse nord for Bergmanns, nr. †41 (Matr. 41, jfr. brev af 11. marts 1757 fra Cay Lunding (hvor afdøde omtales som brevskriverens bedstefader) angående begravelsen, i Acta XII A. 1623—1800).

49) 1718. Nis Jacobsen Lunding (sml. nr. †48). »Dieses Begräbnis gehöret Nis Jacobsen Lunding und seiner Ehefrau Anna Nisses und Erben erblich zu Ao 1718 d. 12. Junius«. Gravsten over umuret begravelse i nordre korsideskib (Matr. 63).

50) Før 1719. Gottfried Schröder [død 1719]. Tysk indskrift: Denne gravsten og arvebegravelse fra den ene mur til den anden tilhører hr. G. S., borgmester og hospitalsforstander her samt kirkeskriver i amtet, og hustru Barbara Schroederin og begges arvinger arveligt. »Natus 1643 obiit 16□«. Stor sten over muret dobbeltgrav skråt nord for gitteret til Vieregges kapel (Matr. 34).

51) 1720. »Anthoni Borch [rådmand, død 1730] und seinen Erben 1720«. Itubrudt gravsten, af hvis indskrift kun det citerede kunne læses 1781, over dobbeltgrav vest for Gottfried Schröders, nr. †50 (Matr. 35).

Samuel Syhling, død 1730, se nr. †17.

52) »LBP — AMM Anno 1732«. Disse bogstaver stod på fire fliser, der sammen med en gravsten, hvis indskrift ikke anføres, dækkede en umuret begravelse vestligt i midtgangen. 1781 ejedes begravelsen af Lorentz Musmann, og under den følgende begravelse i matriklen betegnes den som rådmand Lorentz Bendixens og Andreas Musmanns (Matr. 24).

53) 1733. I[ohann] I[oachim] Blist [deputeret borger], død 1733. Stor, gam-

mel gravsten over dobbeltbegravelse nord for den store kortrappel og sydvest for fonten (Matr. 10, jfr. brev af 2. april 1757 fra Dorothea sal. Peter Rohdes enke angående købebrev 1733 »vedrørende min første mand I. I. B.s« begravelse, i Aeta XII A. 1623—1800).

54) 1734. Arend Fischer, provst [død 1736]. »Mein des Probsten Arend Fischers Erb- und Erbnehmer angekauftes Begräbnis Ao 1734«. Forneden på stenen den oprindelige indskrift: »Allhier lieget begraben Herr Gottfried Wandling beider Rechten Doctor 1667«. Den store gravsten lå over en muret begravelse vest for den Dreier-Sasseske (nr. †47), og matriklen tilføjer: lige over for på nordpillen er Wandlings epitaf (nr. 6). (Matr. 62, jfr. kopi af købebrev 1720 for begravelsen).

55) O.1735(?). Jürgen Hundewadt junior [død 1770]. »Dieses doppelte Begräbnis gehört Jürgen Hundewadt jun. auf Mann und Frau erblich zu«. Gravsten over dobbeltgrav i midtskibets vestende (Matr. 26, jfr. kopi af købebrev for begravelsen 1735).

Peter Jacobsen Brochmann, død 1739, se nr. †6.

Carl Christian Zeise, 1740, se nr. †13.

56) 1744. Ritmester Henning Iung, død i Haderslev 19. maj 1743. Forneden på stenen: »Johannes Simonsen und dessen Ehefrau Wibe Amalia Simonsen geb. Jungen 1744 Erbbegräbnis«. Gravsten østligt i søndre sideskib »gerade gegen über die grosse Kirchentüre«. Jfr. †gravfane nr. 2 (Matr. 46, jfr. købebrev af 25. juli 1743 for begravelsen).

57) O. 1745. Andreas Wildschütz, Haderslev, »königl. Hegereiter«. Stenen lå over en begravelse ved siden af Hinrich Bahnsens (nr. †40) og nær gitteret til urværket. A. W. købte begravelsen af kirken 1745 (Matr. 39, jfr. kopi af købebrev 1745 for begravelsen).

58) O. 1747. »S. s. th[eol]. P. Olvfen«, død 1747, 64 år gammel. Lysegrøn gravflise, 51 × 51 cm, indskriften på latin, med fordybede versaler. Nogle flere fliser med bogstaverne »P. O.« har hørt til denne begravelse, der lå lige foran den store kortrappel (Matr. 7).

59) O. 1749. Andreas Daniel Grützmann [død 1766] og Johanna Catharina Grützmanns 1749. Gravsten over muret dobbeltgrav vest for Matthias Jensens, nr. †35. (Matr. 20, jfr. kopi af købebrev 1747 for begravelsen). I brev af 2. april 1757 erklærer Grützmann, at han ejer en begravelse på den nordre side, på hvilken ligbårene står, og desuden en stor gravsten med sal. ridefoged Klinges navn, idet denne var bedstefader til hans hustru.

60) O. 1750. Peter Schneider. Gravsten hvorpå indhugget: »Past. Schneiders Erben« over dobbeltgrav nord for kortrappen og nord for fonten. På stenen stod et udslidt HM (Hestermann), henvisende til borgmester Hans Hestermann (død 1666 eller 67), bedstefader til Peter Schneiders enke Botilla Catha-

rina (Matr. 11, jfr. Botilla Schneiders brev af 31. marts 1757, i Acta XII A. 1623—1800).

61) O. 1750(?). Johannes Tychsen, provst, død 1750, ligeledes over Johannes Lorentzen, provst, død 1763. Stenen lå over en muret begravelse i koret »under kvindeskamlerne« med lufthul mod »det nordre kapel« (dvs. nordre korsideskib). Begravelsen er da sikkert den på fig. 100 med F betegnede (Matr. 4).

62) 1755. Hermann Wengler, [død 1759], og Catharina Margretha Wengler, 1755. Gravsten over dobbeltgrav i midtgangens østende omgivet af fliser med HWB. (Matr. 8, jfr. kopi af købebrev 1755 for begravelsen).

C. E. Schindler, død 1756, se nr. †35.

Peter Petersen Wöldicke, død 1759, se nr. †39.

63) Før 1764. »S N S — EB W«. Lille gravsten over en umuret begravelse ved siden af Kayens (nr. †37). Den ejedes 1781 af Carl Callesen »alls successor in matrimonio« efter Peter Ipsen Beck, der 1764 fik begravelsen fra Christian Carl Fronier og denne atter fra Simon Nissens arvinger (Matr. 23).

64) 1765. Ionas Andersen, rådmand [død 1771] og hustru Ingeborg Ionassen tilhører denne begravelse anno 1765. Stor sten over dobbeltgrav øst for de nordre kvindestole (Matr. 75).

65) 1770. Christian Friedrich Schnell, kgl. justitsråd, amtsforvalter og borger i Haderslev, samt hans hustru Catharina Schnells arvebegravelse 1770. Gravsten over muret begravelse i nordre korsideskib lige for trappen til processionsgangen (Matr. 58).

66) Før 1774. Kay Musmann, købmand og rådmand [død 1774]. »Dieser Stein und Begräbnis gehört Kay Musmann und seinen Erben erblich«. Stor gravsten over umuret begravelse »bag døren til præstekammeret«; gravstedet havde K. M. arvet efter sin fader Matthias [død 1768] og bedstefader Kay M. [død 1708]. (Matr. 60. Som nr. 59 opgiver Matr. en umuret begravelse lige over for Schnells (nr. †65), »worin der weilandt Herr Bürgermeister Matthias Musmann A. 1768 beerdiget seyn soll«).

67) O. 1775. Christian Brodersen [død 1777], kgl. postmester, og Maren Lücke. Gravsten over dobbeltgrav i midtergangen, skråt over for prædikestolen, desuden 20 fliser med CB; købt af enken 1775 (Matr. 18).

68) »... Abigael ... Iohannes«. Lille gravsten over umuret begravelse i søndre korsideskib, ved siden af Jacob Knudsens (nr. †19) (Matr. 30).

69) Jens Jacobsen. Stor gravsten over en dobbeltbegravelse vest for Brochmanns (nr. †6), af hvis indskrift kun navnet kunne læses 1781. Ifølge matriklen ejedes begravelsen dette år af deputeret Nis Bertelsen, Bertel Jacobsen og brødrene Lunding (Matr. 16, jfr. brev af 3. april 1757 fra Thale Rebecca Lunding angående begravelsen, i Acta XIII. 1623—1800).

Martin Christian Gydesen, død 1812, se nr. †40.

Eftermiddelalderlige gravkapeller og krypter.

Gravkapeller. Domkirken har i tidens løb givet plads for en del gravkapeller, hvis beliggenhed og ejerforhold man kun antydningssvis kan oplyse; dette gælder f.eks. Busch-kapellet, rådskapellet og det Breideske kapel, der alle er nærmere omtalt hos Güttel p. 88 (ang. det under †gravsten nr. 13 nævnte Krahen-schen, se p. 192). Kun to kapeller står stadig som gravkapeller:

Familien *Cederfeld Simonsens kapel* på kirkens sydside mellem Vieregges kapel og søndre korsarm, antagelig den begravelse »bey dem seiger« (dvs. uret), som kirken lod genindrette 1668—69 (Güttel p. 91). Ifølge kontrakt af 6. febr. 1731 overdroges kapellet for 100 rdr. til krigskommissær Andreas Simonsen med arvinger og arvtagere³⁶. 1757 tilhørte kapellet stadig et medlem af slægten, Mathias Brandt (se ndf.), gift med en datterdatter af Karen Borchenfeldt³⁷.

Indgangen til kapellet var oprindelig fra korsarmen, men denne tilmuredes 1844, og samtidig muredes den nuværende, fladbuede og faldede dør i nord. Ved samme lejlighed udflyttedes også den 44 × 58,5 cm høje kalkstensplade, der havde siddet over døren. Den er sortmalet og smykket med forgyldte rankeslyng langs siderne og i hjørnerne margueriteblomster. Den forgyldte reliefkursiv-indskrift meddeler, at »denne steen« er »indsat 1784 af Christian Ernst de Cederfeld Simonsen, første besidder af stamgodset Erholm og Søndergaarde, kammerjunker og landsdommer udi Fyen og Langeland, med Hadersleb s(ankt)a Maries kierkes tilladelse til erindring, at dette begravelse aldrig maae afhændes fra ommelte stamgods«. Vinduet, der er af tværformat, mangler det oprindelige gitter. Indvendig er rummets nordøstre hjørne til dels optaget af det polygonale trappehus, hvorfor det stærkt kuplede krydshvælv fra 1668—69 (Güttel) har fået en uregelmæssig form; gulvet er lagt af røde mursten.

I sydvæggen er indmuret to nye, ottekantede, rødlige kalkstensplader, 74 × 75 cm og 72 × 72 cm, der meddeler, at 1) Andreas Simonsen var født 8. nov. 1680 på frigården Sparlund i Øsby som næst yngste søn af Simon Bertelsen og Karen Boldich, 24. marts 1716 udævnt af Frederik IV. til hus- og ridefoged i Haderslev amt, land- og krigskommissær, 1720 ægtede han Karen Borchenfeldt til Erholm og døde 28. febr. 1733 i Haderslev; ifølge testamenterisk bestemmelse af 1726 overgik Erholm til hans yngste broder Hans Simonsen, amtmand over Assens og Hindsgavls amter.

2) Karen Borchenfeldt, født o. 1650, død 18. jan. 1726, gift første gang med Clemmen Clemmensen, køb- og handelsmand i Fredericia, anden gang med seign. Lyder Spleth, død 1713, tredje gang 1720 med krigskommissær Andreas Simonsen, født 8. nov. 1680, død 28. febr. 1733. 1940 lod kammerherre-

L. L. 1951

Fig. 97. Haderslev domkirke. Vieregges kapel, portal (p. 187).

inde B. S. C. A. Cederfeldt de Simonsen og hendes ældste søn, hofjægermester H. C. C. F. Cederfeldt de Simonsen til Erholm disse tavler opsætte, da der ikke fandtes inskriptioner på de ovennævntes kister. På samme tid nedsattes kisterne under kapellets gulv sammen med de kister, hvortil de nedennævnte kisteplader hører, samt en barnekiste, der var uden indskrift.

Kisteplader. 1) 1761. Herr Mathias Brandt, født i Tønder 7. juli 1691, beskikket af Frederik IV. d. 30. okt. 1725 til proviant-, ammunitions- og materialforvalter i Fredericia fæstning, af Christian VI. 25. juni 1732 til krigskommissær og 10. april 1733 til husfoged i Haderslef hus amt, ridefoged i Hadersløf og Tyrstrup herreder, af Frederik V. d. 28. okt. 1749 til virkelig cancelliråd, d. 17. okt. 1760 til virkelig justitsråd, død 30. april 1761, 70 år gammel, min-

dre 2 måneder og 7 dage, efterladende hustru, velbårne fru Mette Marcusen. Hans eneste datter, fru Chatharina Maria Brand, gift med etatsråd de Cederfeldt, komiteret udi det kgl. rentekammer (to sønner, fire døtre), død allerede 23. dec. 1756. Oval, hvælvet tinplade i krans af skyer med engle og englehoveder, foroven engel med laurbærkrans, forneden langskægget, vinget mand med le og timeglas (døden eller fader tid?). Indskriften er med graveret kursiv.

2) 1780. Mette, gift med salig justitsråd Brandt; hun var født 25. nov. 1705 og døde 18. jan. 1780. Messingplade med drevet ornamentbort og punslet kursivindskrift på tysk.

Familien *Vieregges kapel*, øst for Cederfeldt Simonsens kapel. »Sovekammer« for Carl Henrik von Vieregge, ridder af Dannebrog, kongen af Danmarks og Norges geheimeråd, amtmand i Haderslev og provst for Kathedralkapitlet i Hamborg, født 3. febr. 1686, død <26. juni 1740>, og hustru Christina Elisabeth von Vieregge, friherreinde von Königstein, født 18. juni 1696, død <5. jan. 1758>. Indskrift på latin med fordybde versaler over døren til kapellet, som købtes for 150 rth. af geheimeråden 1736 ved en auktion 16. april, efter at kapellet 8. og 15. april fra prædikestolen var erklæret for ledigt (Güttel p. 89 og rgsk. for 1736). Af en indskrift på en kalkstenstavle (der bærer spor af

at have været malet som sort marmor), hvor der gøres rede for sidetal både i »Hadersleber hardes-ding protocoll« af 28. okt. 1737 og bytingsprotokollen af 27. aug. 1740 m.m. fremgår, at skødet oprettedes 24. juni 1736 og konfirmeredes 17. aug. samme år af kongen, hvorefter det middelalderlige kapel blev indrettet til en »begræbnis« for geheimeråden og hans hustru; kirken skulle vedligeholde kapellet efter ejernes død og aldrig lade andre lig indsætte.

En pragtportal (fig. 97) af sort og hvidt marmor fører ind til kapellet fra søndre korsideskib, rundbuet, flankeret af hvide, korintiske pilastre. Over buen den skråtstillede, sorte skrifttavle i hvid ramme. Svunget og knækket gavl med ægtefællernes kronede våben i kartoucher under fælles krone; i kartoucheranden ved hans våben vekslende C (med indskrevet femtal), kors og W indsat i kæde med ridderkors. På gavltoppen en stor, hvid lågurne.

Foran portalen er der et rektangulært, fremspringende smedejernsgitter med fin båndakantusornamentik, som på forsiden afbrydes af stående ovaler med spinkelt spejlmonogram: K, der antyder, at gitteret er opsat af enken. Det samme monogram går igen — her dog kronet — i det ovale firpasgitter, der slutter sig til vinduet udvendig i sydturen. Dobbeltlågens indslag af tynde, lodrette stænger bryder virkningsfuldt rankernes slyng. Den har bevaret sin oprindelige, hjerteformede lås. Gitterets sidestykker har enkle, lodrette sprosser.

Der er kun sket få ændringer i det middelalderlige kapel ved Vieregges køb. Under ribberne er der opstillet nu gråmalede søjler, der bærer en gesimsstump, på hvilken ribberne løber af. Gulvet er lagt med lysgrå kalkstensfliser, og på et 42 cm højt fundament af samme materiale er ægteparrets to sortmalede sandstenssarkofager anbragt, 232 × 130 cm, 99 cm høje, af almindelig senbarok form, med rig profilering og på langsiderne tvillingfelter, som følger kistens konturer. Iøvrigt er den eneste udsmykning ægteparrets marmorvåben, begge på hovedenden af hver kiste, samlet i en kronet kartouche og svarende til portalens. På portalens indre karm er der til hver side tre svære jernstabler til en forsvundet dør.

Nedlagte kapeller. *Buchwalts kapel*, det vestligste mod nord, nu en del af landemodesalen, ved kgl. bevilling af 21. juli 1636 overdraget Detlef von Buchwalt som erstatning for det gravkapel, der var blevet ødelagt ved branden 1627. En udvendig mur bekostedes af kongen, mens Buchwalt selv måtte betale den indre udsmykning. Kapellet udvidedes 1861 med de to tilstødende kapeller og toges i brug som landemodesal (Güttel p. 88 f.). Den bevarede indgang (fig. 98) fra nordre sideskib bærer i portalens frisefelt en reliefversal-indskrift: »Anno 1665 hat Wulf von Buchwalt Amtman zu Colding dieses Portal aufrichten lassen«. Sandstensportalen, hvis karme — med profilkapitæler — bærer en tresidet øvre a

korintiske søjler på maske-smykkede postamentknægte og aftrappede baser; smalle bruskarokke vinger med masker. Topstykket består af to og to våben over hinanden, øverst for Buchwalt og Rantzau, nederst for Buchwalt og Parsberg, alt kronet af topkugle. Våbnene flankeres af troen og håbet, siddende på volut og støttet til en frugtdyng. Portalen er fra samme stenhuggerværksted som epitafierne nr. 2, 4, 6 og 7. Øverst på den vestlige søjles postament er indhugget: H W (mestersignatur?).

Ifølge Rhode p. 108 stod der o. 1775 to kister i kapellet: Margrete Rantzaus, se ndf., og kaptajn Friedrich Buchwalts, død 1740.

Bevaret er *kistepladerne* fra 1652 over fru Margreta Ranzow, født Sehestett af huset Krumendick, salig Iurgens datter, født 1575, enke efter Pauli Ranzow, arveherre til Knof; hun døde 21. okt. 1652, 77 år gammel. Kisten, der formodentlig 1861 overflyttedes til nordre korskrypt, hvorfra den blev begravet 1941, var enkel og sortmalet, 189,5 × 68 cm, og kun smykket med to kisteplader af tin; begge bærer graveret, plattysk versalindskrift, den ene, med gravskriften, er trapezoid, tunget foroven og forneden, den anden skjoldformet og med et citat fra Rom. 8. Nu i domkirkens museum.

Revenfeldts kapel, det andet fra vest på kirkens nordside, ophørte 1861 at fungere som gravkapel, idet sidemurene nedbrødes, og rummet indlemmedes som en del af nordre sideskib (Güttel p. 90). De to nedennævnte kister, der ifølge Rhode p. 108 stod i kapellet, blev antagelig ved denne lejlighed overflyttet til korskrypten (processionsgangen), hvor de 1941 stod i henholdsvis nordre og søndre krypt (sml. fig. 100 C—B); begravet sammen med de øvrige kister 1941.

1) 1691. Fru Anna Catarina, født Haggensen, født i Apenrade 2. sept. 1659, arvefrue på Wandlinggard, død på Wandlinggard 27. febr. 1691 mellem klokken 12 og 1 om eftermiddagen, 31 år, 5 måneder og 20 dage gammel. Kisten, der var beklædt med vævet stof, forsynet med frynser langs låget og smykket med hjørnebeslag og Jesumonogram, var 200 cm lang og 72 cm høj. På det svagt hvælvede låg lå øverst et ret stort kors, hvis korsarme afsluttes af blomster, derunder den drevne, ovale kisteplade af messingblik, med ramme af store barokblade og -blomster. Tysk indskrift med graverede versaler, navnet med store skønskriftsbogstaver. Under kistepladen et symmetrisk våben-skjold, hvis mærke er en hjort med en ring i munden, springende ud fra et buskads; hjelmtegnet en pansret arm, der i hånden holder en ring. Kisteplade og beslag i domkirkens museum.

2) 1746. Kgl. majs bestaltede generalløjtnant for kavalleriet og kommandant for den kgl. fæstning Rensburg, Detlev von Revenfeldt, født 4. marts 1684, udnævnt til ridder af dannebrogordenen 1727, generalløjtnant for kavalleriet 1734 og til kommandant på Rensburg 1742, død 18. juli 1746, 62

år, 4 måneder og 14 dage gammel. Den trapezformede, kraftigt profilerede og rigt beslæede kiste var 212 × 68 cm og 82 cm høj ved hovedenden. Midt på lågets langsider lå et rektangulært våbenskjold, firdelt med to og to diagonalt stillede skjolde og hjelme, alt omgivet af akantusranker på baggrund af faner og armatur; desuden flere beslag med armatur, brystharnisk og hjelm på pude samt kronet spejlmonogram D V R, alt i forsølvet kobberfolie. Øverst på låget korsfane med C 5 i midten og »restitutor« på korsarmsenderne; midt på et stort kors og herunder de to ovale kisteplader af kobberfolie, i ramme af drevne akantusranker og -blade; indprikket skriveskrift på tysk. Til gravudstyret hørte endvidere to jernsporer med små stjernehjul. Beslag og sporer opbevares nu i museet.

L. L. 1951

Fig. 98. Haderslev domkirke. Buchwalts kapel, portal 1665 (p. 187).

Eftermiddelalderlige gravkældre.

Af kirkens talrige murede og umurede begravelser (jfr. tgravsten p. 175 ff.) er største parten forsvundet eller opfyldt. Ved den sidste hovedrestauration blottedes rester af højkorets krypter (fig. 99); disse kendtes på nær *I* (fig. 100) fra en af arkitekt I. Holm tegnet, meget skematisk opmåling med betegnelse af, hvilke krypter der var overhvalvede. Det fremgår heraf, at foruden processionsgangen *B—C* (*A* betegnes som kalkrum) var kun *D* og *E* overhvalvede, de andre overdækket med bjælker. Nu er kun processionsgangen bevaret og krypt *D*, der muligvis har rummet levningerne af prædikestolens giver, Georg v. Ahlefeldt, og senere har tilhørt provst Rehefeldt, hvis epitaf hænger på pillen ved siden af.

I øvrigt vides det ikke, hvem der har oprettet de forskellige krypter, og af begravelsesmatriklens stedsangivelser (jfr. p. 175) fremgår det heller ikke klart, hvem de senere ejere har været (se dog ndf. krypt *D* og †gravsten 32 og 61).

Allerede i middelalderen var processionsgangen anvendt som krypt, idet væbneren Otte Rantzau 1468 havde erhvervet retten til gravsættelse der for sig og sine børn (sml. †alter nr. 3 p. 130). Efter reformationen deltes krypten i to selvstændige rum (Güttel p. 91), der indtil restaureringen fungerede som gravkældre for forskellige familier. 1941 restaureredes processionsgangen, den

Børge Larsen

Fig. 99. Haderslev domkirke. Udgravning i højkoret, foretaget ved sidste restaurering.

sekundære tværmur nedreves, og alle kisterne begravedes på kirkegården, efter at der var foretaget en beskrivelse, mens kisteplader og -beslag aftoges; disse opbevares nu i domkirken.

En sammenligning mellem ældre regnskaber og beskrivelser og den fra 1941 foreliggende indberetning om kisterne viser, at de er flyttet en del om; man kan kun angive kisternes oprindelige plads i de forskellige krypter, når der foreligger efterretning om, hvem der har ejet krypten.

Processionsgangens nordre krypt (fig. 100, betegnet C) tilhørte ifølge arve- og købebrev af 20. dec. 1686 slægten Klinge³⁸; 1757 ejedes den af byfoged Friedrich Klinge. Den målte 2,83 × 2,07 m; adgangen var fra nordre sideskib gennem en fladbuet, tofløjet dør (fig. 101), sikkert fra o. 1686; hver af fløjene, nu i domkirkens museum, er sammensat af to brede planker, sammenholdt af gangjern endende i tre træer eller blade og flankeret af volutranker, alt fastgjort med rosetsøm. Den store lås, af renæssancetype, har på den hjerteformede afslutning et reliefmonogram FK, sikkert for Friedrich Klinge (død 1767). Under gangjernene findes en åbning dækket af et konveks jerngitter med spejlmonogram, måske KB (?).

På hver side af døren var der en rektangulær lysåbning med gennembrudt smedejernsværk, bladkrans indesluttende et hjernet våben, i øst med tre klokker, hjelmtegn: agern og palmegrene, i vest vandret tredelt med to roser i

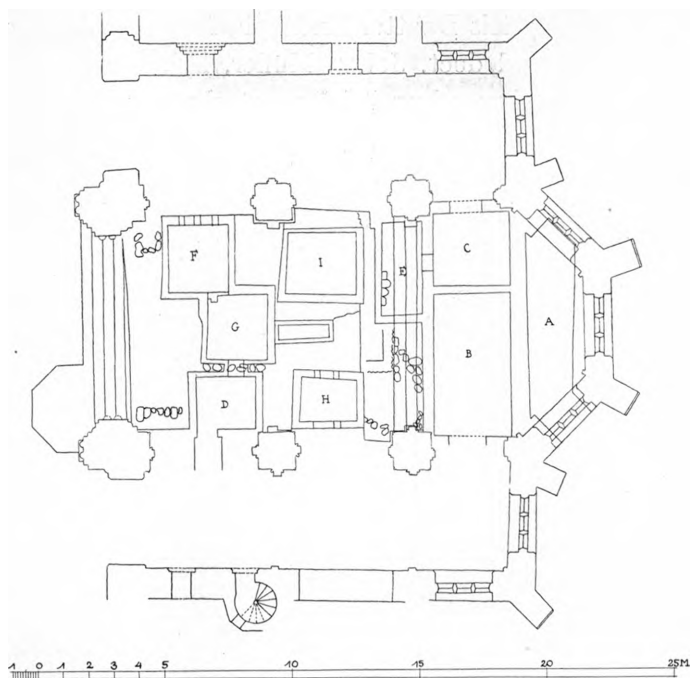

Fig. 100. Haderslev domkirke. Højkorets gravkryp. Planl. :300. Efter Lønborg-Jensen, tegnet af Tove Bojesen (p. 58 og 189 ff.).

felt 1, fisk i felt 2 og een rose i felt 3; hjelmtegn: rose og palmegrene. Indgangen er nu udvidet og smedejernsgitrene anbragt i domkirkens museum.

Følgende \dagger kister kan formodes at have hørt til denne krypt:

1) 1676. Anthon Klinge, død 1676. Egetræskiste, 197×64 cm, 62 cm høj, sortmalet; på hjørnerne beslag med barokke blomster, for enderne fladt udklippede hankbeslag. Øverst på låget et krucifiks, hvis korsarme ender i blomster; herunder: »S H Antohni Klinge R 65 ..« (sml. dog \dagger gravsten nr. 36).

2) 1686. Petrus Klinge, født 10. sept. 1686, død 9. dec. samme år, 12 uger og 6 dage gammel. Trækiste med hjørne- og hankbeslag, 87×31 cm og 29 cm høj, terrakottamalet, langs den øvre kant afsluttet af en sort stribe. På det fladbuede låg et malet Jesumonogram på blå, cirkelrund bund, midtpå et stort krucifiks udført i konturering og skravering på uægte guld; de trekløverformede korsarmsender havde ornamenten med glimmerstof. Langs kistens sider en forgyldt frakturindskrift på tysk: gravskriften samt en religiøs indskrift. Ingen kisteplader fandtes.

3) 1693(?). Kisten, 83×34 cm, 26 cm høj, ganske svarende til nr. 5 og derfor antagelig rummende et barn af slægten Klinge. Af den tyske frakturindskrift kunne blot læses: »Anno 1693 den 24. Juni ...«.

4) 1705. Fru Cathrine Niels Daatter Endorph, født på Endrupholm 25. aug. 1674, gift første gang med doct. Johan Müller, kgl. bestaltet amtsinspektør over Hadersleffhuus, med hvem hun i ti års ægteskab fik seks børn, gift anden gang med Casten Matthisen Worm, kgl. velbetroet præsident i Riibe, uden livsfrugt i 11 år; død 16. dec. 1705. Trækiste, 200 × 77 cm, 65 cm høj, med beslag i kobberfolie, på hjørnerne engel med palmegren i bladværk, desuden fladoval plade med gennembrudt rankeværk, hvori spejlmonogrammet C N E. Øverst på låget den ovale, hjerteformede, tungede blyplade med graverede versaler og enkelte store skønskriftsbogstaver.

5) O. 1717(?). Kiste med rester af stofbeklædning, beslag med akantusværk og blomster; på låget et krucifiks hvorunder kranie, timeglas samt nederst muligvis årstallet 1717.

6) 1722. Frederikke Rostgaard, »den første af tvillingsøstrene, som i sinds og legems gaver ikke stod tilbage for nogen«, født 12. april 1720 som datter af Frederik Rostgaard og Conradine Revenfeldt, død 10. jan. 1722. »Den over den elskede lille sjæl sørgende fader«. Fyrretræskiste med profilerede sider og let indadbuget låg, 87 cm lang, antagelig læderbetrukket. Midt på låget den skjoldformede kisteplade af bly, med graveret versalindskrift på latin. På hjørnerne fligede akantusbeslag, på hver side de fædrene og mødrene våben; desuden beslag med draperiklædt kvinde samt kranie over korslagte knogler.

Processionsgangens søndre krypt (fig. 100, betegnet B) har tjent som begravelsessted for en række rådhusvinskænke og deres familier (Achelis I, 127), således var krypten indtil 1748 i borgmester Arend Bruns og arvingers eje, indtil den ved kontrakt af 21. febr. samme år overdroges Kay Mussmann (jfr. †gravsten nr. 66); 1781 tilhørte krypten Johann Adam Berngruber, som havde overtaget den efter Mussmann. Den benævntes da »den saakaldte kirkekælder, der gaar bag ved alteret, med trappe og døre fra det søndre kapel«³⁹. Krypten målte 550 × 297 cm; døren var som nordkryptens og havde i hver af de to fløje en fladoval åbning dækket af gennembrudt jernværk med spejlmonogram. Som i nord var der en rektangulær lysåbning på hver side af døren, lukket af rigt ornamenteret jernværk; i et fladovalt felt var der mod øst en fisk og mod vest tre stjerner.

Følgende †kister kan formodes at have hørt til denne krypt:

1) 1688. Hr. mag. Christoph Krahe, kgl. maj.s provst for amterne Hattersleben, Apenrade og Lygum Closter, født i Leipzig 4. juli 1644, død i Hattersleben 2. aug. 1688, 44 år og 4 uger gammel. Ligtekst: Nehem. 31,31. Uprofileret kiste med buet låg, 207 × 65 cm, 67 cm høj, med store hanke- og hjørnebeslag med drevne barokblomster samt Jesumonogram. På lågets øvre ende et krucifiks, derunder den ovale, let hvælvede kisteplade af kobberfolie, omgivet af store, drevne barokblomster; indskriften på tysk med graverede versaler,

Aa. RI. 1944

Fig. 101. Haderslev domkirke. Dør til †krypt i processionsgangens nordre del (p. 190).

navnet med store skønskriftsbogstaver. Under kistepladen et symmetrisk skjold, ligeledes i kobberfolie, med en kronet fugl og stort akantushjelmklæde.

2) 1690. Salome Bruns, født 20. juli 1686, død 21. marts 1690, tre år, otte måneder og en dag gammel. Ligtekst: Baruch Am. 4. kap. »Ich habe euch ziehen lassen mit trawren undt weinen etc«. Kisten, 110 × 41,5 cm, 46 cm høj, havde buet låg med malede frynser langs lågkanten samt drevne barokblomstbeslag. Midt på låget et krucifiks, hvorover Jesumonogram i blomsterkrans, derunder den ovale, hvælvede kisteplade af kobberfolie, indrammet af drevne barokblomster. Den tyske indskrift er med graverede versaler, navnet med store skønskriftsbogstaver.

3) 1690. Peter Brun, født 12. marts 1689, død 24. marts 1690, et år, en uge og fem dage gammel. Ligtekst som nr. 2. Kisten, hvis udsmykning og kisteplade ganske svarede til nr. 2, var 88,5 × 31 cm, 28,5 cm høj.

4) 1701. Fru Anna Eleonora Brunin, født Hoyolin, født i København 3. juli 1665 om morgenen mellem klokken 7 og 8, gift med Arent Brun, borgmester for Haderslev som også post- og toldforvalter sammesteds; død i Haderslev 25. okt. 1701 ved midnat mellem klokken 12 og 1, 36 år, 4 måneder, 22 dage og 6 timer gammel. Ligtekst: 73. salme v. 23 og 24: »Denach bleibe ich stets an dir etc«. Kisten, der var 208 × 73 cm, 62,5 cm høj, var betrukket med tykt klæde og havde svagt buet låg, rigt beslæet med drevne barokblomster samt en smal ranke langs kanten; også kistens øvre hjørner havde drevne beslag. På lågets hovedende et Jesumonogram i blomsterkrans, derunder et krucifiks; midtpå den store, ovale, let hvælvede kisteplade af kobberfolie, indrammet af smal tovstav samt en krans af drevne barokblom-

ster. Indskriften på tysk med graverede versaler og store skønskriftsbogstaver. Under kistepladen et symmetrisk våbenskjold, vandret tredelt, med en fisk i det mellemste felt mellem foroven to, fornedet een roset; hjelmtegnet tillige en roset (antagelig svarende til gitteret i nordre krypts vestre lysåbning p. 190 f.).

5) 1705. Hr. Arend Brun, ældste borgmester og »conservator« for kirker og skoler i Haderslev samt kgl. maj.s provincialpostmester og toldforvalter sammesteds, født i Nestede S. Johannes' aften 1649, død i Haderslev 17. juni 1705 om eftermiddagen mellem klokken tre og fire, 56 år mindre 7 dage gammel. Ligtekst: Lukas 12, 42—44: »Der Herr aber sprach: wie ein gros Ding ist es ... etc.«. Kisten, der hvad angår udsmykning og kisteplade nøjagtigt svarede til nr. 4, målte 208 × 75 cm og var 71 cm høj; dog er våbenskjoldet under kistepladen en oval med et hjerte gennembrudt af to pile på baggrund af en kreneleret mur, kronet af tre stjerner; kraftigt akantushjelmlæde samt en hjelm som hjelmtegn.

6) 1775. Hr. Joachim Friderich von Gattermayr, kgl. bestallet major for kavalleriet og second-ritmester, født 28. nov 1710, død 26. febr. 1775, 64 år og 3 måneder gammel. Jes. 60,20: »Deine Sonne wird nicht mehr untergehen etc.«. Trapezformet, læderbetrukket kiste beslæet med tætsiddende søm, 203 × 85—76 cm, 83 cm høj ved hovedenden. På det høje låg, der ligesom kistens sider var profileret, lå en tinplade af langstrakt, uregelmæssig form, indrammet af spinkel båndakantus, foroven afsluttet af en krone. Den tyske indskrift er graveret med skriveskrift. Til kistebeslagene hørte endvidere to kranier over korslagte knogler.

7) 1802. Rådmand og hospitalsforstander Johann Adam Berngruber, født 28. dec. 1740, død 22. juni 1802, 61 år, 5 måneder og 22 dage gammel. Visdommens bog 3,1. Kisten havde profilerede sider og låg, målene på kisten mangler, men de har sikkert svaret til nr. 8, som var ganske lig denne. På lågets over- og underkant en tandsnitliste, midtpå den ovale, hvælvede kisteplade af tin, med fliget kant og graveret kursivindskrift på tysk. Derunder har muligvis været anbragt et ret stort tinkranie over korslagte knogler, som fandtes løsrevet fra kisten.

8) 1802. Fru rådmand og hospitalsforstander A. C. Berngruber, født i Bergen 21. juli 1746, død 4. sept. 1802, 56 år, 1 måned og 14 dage gammel. Visdommens bog 3,1. Kisteplade og kiste svarede til nr. 7; den var 207 cm lang, 73 cm bred ved fodenden og 57 cm høj sammesteds. Til udsmykningen hørte et kranie over korslagte knogler samt en krone.

9) Lille kiste med profilerede sider og låg, dekoreret med tandsnit langs lågets kanter. Ingen beslag eller indskrifter.

Krypt under korets søndre del (fig. 100, betegnet D) nær epitafiet for provst Bonaventura Rehefeldt (nr. 7), der 1668 ønskede en »gewölbe« på kirkens syd-

side til begravelse for sig og sine (rgsk.), antagelig den her omtalte. Den beboedes tidligere af en gammel kone, som gjorde rent i kirken; i stedet fik hun bolig uden for kirken mellem pillerne, hvor der blev bygget til hende. Rummet var af børn blevet fyldt med »Gruss und Unsauberkeit«, hvorfor krypten var blevet tilmuret. I begravelsesmatriklen 1781, nr. 5 hedder det, at krypten ellers kaldtes den Krahe'ske, og at generalsuperintendent [Georg von] Ahlefeld, død 1641 (jfr. prædikestol) skulle hvile heri.

Krypten, der måler 2,10 × 2,38 m, er tøndehvælvet i retningen øst-vest og har hvidtede vægge og til dels moderne murstensgulv. Adgangen er fra søndre sideskib ad en fladbuet, falset dør. Dørfløjen er samlet af tre planker med fjer og not og sammenholdt på bagsiden af to revler, på forsiden af to gangjern, der ligesom låsen er nye. Foroven i døren en retkantet åbning dækket af vandret og lodret krydsende, snoede jernstænger endende i spidser; gitterets øvre del afsluttes af en ret bred, fladbuet jernbøjle.

Ved undersøgelsen af krypterne 1941 fandtes denne delvis opfyldt med gulvfliser, ribbesten m.m., derimod stod der ingen kister. Krypten bruges nu af kirketjeneren til forskelligt udstyr. De nedennævnte \dagger kister, som rimeligvis har haft plads her tidligere, stod 1941 i processionsgangens nordre krypt.

1) 1668. Fru Magdalena Rehefeldt, født Wolthersdorph, død 1668. Læderbetrukket kiste, 187 × 63 cm, 67,5 cm høj ved hovedenden, med forsøvede hankebeslag på siderne, på låget øverst Jesumonogram i krans, nederst bogstaverne FMR og GVW for fru M. R. gebohren von W. samt årstallet 1668. Kistepladen er ikke bevaret. Sml. epitaf nr. 7.

2) 1673. Hr. Bonaventura Rehefeldt, død 1673. Læderbetrukket kiste, 202 × 68 cm, 70 cm høj, på hver side en rektangulær blikplade med den afdødes malede våben omgivet af indskriften: »BRF gen. sup. ætatis suæ 63 SSGG« (B R, generalsuperintendent, (død) 63 år gl., seiner Seele Gott gnädig); derunder på den ene plade »anno«, på den anden »1673«; for fodenden bogstaverne M B R (magister B R) og 1673. Låget smykkedes øverst af et Jesumonogram omgivet af en oval ramme med gennembrudte tulipaner, derunder et tinkrucifiks med kranie over korslagte knogler foruden over den trekløverformede korsarmsafslutning. Ingen kisteplade bevaret. Sml. kiste nr. 1 og epitaf nr. 7.

Løs kisteplade. 1782. Kgl. retsskriver i Haderslev herred Carl Gotthilfhahn, født 24. jan. 1755, død 13. dec. 1782. Oval kisteplade af tin, med graverede versaler og store skønskriftsbogstaver. I domkirkemuseet uden angivelse af findested.

Gravfaner. 1) 1731. Over Adde von Schwanewede, kgl. maj.s velbestaltede major ved kyrassérernes livregiment, død i Haderslev 16. febr. 1731, 33 år gammel. *Silkefanen, nu 78 × 74 cm, kantes af flerfarvede frynser og smykkes

af et bredt, ovalt, sort midtfelt, hvori et ovalt skjold med stiliserede akantusblade ved siderne og hjelm med to svanehalse som hjelmtegn; i skjoldet en svane på blågrøn bund. Herover en indskrift i guld på sort, buet felt: Memoria Schwanewedeaneæ dicatum («viet S.s minde»); på hver side i rødt, blå og guld er der armatur samt standard og tromme med det danske rigsvåben. Under midtfeltet den ovenfor anførte indskrift på tysk, ligeledes med guld på sort. På fanens bagside latinsk vers med lovprisning af tapperheden. Nu i Haderslev museum.

2) 1743. Over ritmester Henning Jung, født i Itzehoe 8. maj 1680, tjent ved kgl. maj.s hvervede oldenborgske kyrassérregiment, død i Haderslev 19. maj 1743, 63 år og 11 dage gammel. »D S G G S« («dessen Seele Gott gnädig sei»). *Silkefane, 72 × 75 cm, med ovalt, blå midtfelt, hvori akantusramme i guld, der indfatter et cirkelfelt med genius på vinget kugle og med pansret arm og kårde som hjelmtegn. I fanens øvre hjørner malet armatur i rødt, blå og guld samt standard med Christian VI.s monogram over tromme med det danske rigsvåben. Under midtfeltet i et bredt, buet felt den tyske indskrift med forgyldt, kursiveret skriveskrift på sort bund. Fanen var sammen med en ↑kårde og ↑sporer ophængt på pillen syd for ritmesterens begravelse (nr. ↑56). Denne var erhvervet fra tingskriver Jonas Petersens enke af købmand Johannes Simonsen, der samtidig fik tilladelse til at ophænge et »ehren-Gedächtnis« for sin salige hr. svigerfader, ritmester Junge, »2 standarten nebst übrigen gewöhnl. Kriegs-Zeichen an dem nechsten Schwibbogen«⁴⁰. Den ene fane er forsvundet, den anden findes nu i Haderslev museum⁴¹.

†*Gravfaner.* Kun få efterretninger er bevaret om de gravfaner, der har været ophængt i kirken. Således nævnes blandt regnskaberne for 1676 en række regninger for ophængningen af to faner over en »salig leutnant«, mens der sammesteds, 1739, er omtalt indkøbet af to hvide blikplader til en fane. — Fane, kårde og sporer tilhørende legatstifteren, kaptajn H. G. W. von Rehwald, død 1718, var ophængt nær hans gravsten lige foran den store kortrappe, dvs. »skråt overfor på den nord for stående pille på østsiden«⁴². Desuden nævnes hos Rhode (p. 108) en fane over en major Luxdorff, 1734, måske den major Christen Luxdorff, der døde natten mellem 9. og 10. marts 1728⁴³.

Kirkegårdsmonumenter. 1) Martin Leisner, født i Tønder 28. juli 1728, død i Haderslev 7. jan. 1799, og fru Ingeb. Leisner, født Petersen, født 15.(?) jan. 1735, død ? jan. 1811, og deres søn P. Leisner, født i Haderslev; endvidere Catharina Margaretha Leisner, født Ahlmann, og Mathilde Leisner. Liggende sten, sandsten, 191 × 96 cm, med randprofil og svagt hvælvet, i hjørnerne indfældede marmorsetter. Tysk indskrift med fordybede versaler, de to sidstnævnte navne på en senere indfældet marmorplade. På klosterkirkegården.

1 a) 1789. Fundet 1954 som brønddæksel i Nørregade 27, hvor den nu står

indmuret. Finbager Johan Peter [Boetius] og hustru Botilla, 14. apr. 1789. Kalksten med tysk kursivindskrift. Randprofil, øverst felt med kringle under engle med livets krone. [Meddelt (under korrekturen) af fuldm. Olav Christensen, Haderslev].

2) Begyndelsen af 1800'rne. Justitsråd G. D. Langreuter med frue S. E. A. Langreuter og datter S. C. C. Clausen. Trind sandstensstele med korte kannelurer over basen, foroven egekranset og kronet af marmorvase; den tyske gravskrift med versaler står på stelen. På det retkantede fodstykke fastgjort en cirkulær marmorplade med sløjfe og fordybede versaler: »Gerechtigkeit u. Menschlichkeit waren seines Herzens Zierde etc«. Nordligt på klosterkirkegården.

3) Botilla Christina Petersen, født Paulsen, født 25. nov. 1758, død 11. okt. 1808, og Jes Petersen, født 16. sept. 1760, død 30. dec. 1816, samt Botilla Kaufmann, død 1883. Stele af sandsten, der har indfældet marmorplade med tysk indskrift med fordybede versaler. I fodstykket niche med lampe. Topfiguren (vase?) mangler nu. Vestligt på klosterkirkegården.

4) 1808. Knud Brodersen Hiort. Novb. 15.1808. Brudt sandstenssøjle, på den øvre del kanneleret, på den nedre, glatte del, står den fordybede versalindskrift. I den lave plint indfældet marmortavle med dato og årstal, derunder rektangulært fodstykke af granit. Lænet op mod fodstykket en rektangulær marmortavle med tysk indskrift med fordybet skriveskrift for Dorothea Benedikte Petersen, født Hiort, født 23. febr. 1807, død 19. aug. 1841. Vestligt på klosterkirkegården. Det ovale gravsted er omgivet af støbejernsgitter bestående af krydsende rundbuer.

5) Anna Cathrina Ahlmann, født Vimmaring, født i Haderslev 12. april 1743 (?), død sammesteds 9. juni 1809, og Christopher Ahlmann, født i Starup ? trinitatis 1731, død 23. nov. 1820. Liggende sten, rød sandsten, 127 × 83 cm, indskriften på tysk med fordybede versaler; i hjørnerne indfældede, hvide marmorrosetter. På klosterkirkegården.

6) O. 1810. Andreas Sørensen, død 8. maj 1810 i sin alders 55. år. Rødlig sandstenssøjle, 176 cm høj incl. vasen, på dobbeltfalset plint og rundstav, kronet af aftrappet marmorcylinder, der i et udsparet, halvcirkulært felt har et relief, trekant med øje i stråleglans; øverst vase. På søjlen fordybet versalindskrift på tysk. Vestligt på klosterkirkegården.

7) Peter Hiort, født 14. okt. 1739, død 22. febr. 1811, og fru Catharina Hiort, født Feddersen, født 4. april 1748, død 6. dec. 1819; endvidere Martha Brinken, født Hiort, død 1881. Tysk indskrift med fordybede versaler. Cylindrisk stele af sandsten over muret, rektangulært fodstykke med niche, hvori sarkofag. Som topfigur tjener en guirlandehængt vase. Ovalt, nygotisk støbejernsgitter om gravstedet. Vestligt på klosterkirkegården.

8) O. 1811. Catharina Elisabeth Langheim, født Hallensen, fra Rendsburg, født 24. dec. 1780, død 2. marts 1811, skilt fra fem efterladte børn og en ægtemand. Herunder lovprisningsvers. Grålig, afbrudt marmorstele, 162 cm høj, kanneleret, stående på dobbeltplint og flad rundstav, til siderne delvis dækket af sørgedraperi. Her foran opstillet en hvælvet, hvidlig marmorplade, 100,5 × 46,5 cm, hvis tyske gravskrift er med fordybet, sortmalet kursiv. Op mod plinten er anbragt endnu en marmorplade, 64 × 41,5 cm, med sortmalet, fordybet skriveskrift over Carl Heinrich Paul Langheim, født i Kiel 29. jan. 1776, død 18. maj 1848, samt Cathrina Brigatta(!) Langheim, født Hoskiær, død 1852. Nordvestligt på klosterkirkegården.

9) 1811. »Her hviler ved siden af sin Auguste, som kun elskede ham og deres børn, hendes taknemmelige ægtemand Schumacher. Den 30 junii 1811«. Lav sandstenssøjle stående på vulst og kronet af bladdækket gesims, hvorpå marmorvase. Tysk indskrift med fordybde, nu blåmalede versaler. Nordligt på klosterkirkegården.

10) Regnemester U. A. C. Fehr, født 7. jan. 1753, død 10. nov. 1812, med en søn og to døtre samt <et barnebarn, død 1899>. Rød kalkstensflise, 70 × 45 cm, med fordybet skriveskrift på tysk under indhugget, enkelt kors, alt sortmalet. På klosterkirkegården.

11) O. 1813. Justitsråd, borgmester N. Sørensen i Haderslev, født 18. juni 1762, død 5. aug. 1813; gravmælet sat af hans hustru og børn. Endvidere <hans hustru Maren Maria, født Hvas, født 12. sept. 1772, død 13. april 1835>. Marmorsøjle, nu uden topfigur, på attisk base over afrappet sandstensplint, hvis høje, øvre led har fordybde cirkelfelter med: hånd holdende vægt, kornneg foran krydsende le og plejl på de to sider, egekrans på den tredje og bikube på den fjerde. Tysk indskrift med fordybde versaler. Nordligt på klosterkirkegården.

12) Justitsråd C. D. Struve, født i Itzehov 17. dec. 1773, død i Haderslev 6. okt. 1813. Liggende sten, grårod sandsten, 163 × 90 cm, med fordybet versalindskrift. Stenen har enkeltfalsat kant og indfældede hjørnerosetter; fornedet halvcirkulært felt med to sammenlagte hænder, foroven en rektangulær, hvælvet indskriftplade, alt i marmor. På klosterkirkegården.

13) (Fig. 102) O. 1818. Mindesmærke for Carl Callesen, tidligere kirkeforstander for S. Maria kirke og deputeret i Haderslev, født 29. juni 1744, død 22. juli 1815, og hans hustru, Anneken Callesen, født Rasmussen, født i Woyens 16. sept. 1731, død her 5. febr. 1818. Trind sandstensstele kronet af vase og stående på attisk base; øverste profil kantet af store knopper. Den tyske indskrift, med fordybet kursiv, står på en fastgjort, oval marmorplade. På stelens bagside er indhugget en senere indskrift for agent og hospitalsforstander I. C. Petersen, død 1864, og hustru, død 1879. Omtrent midt på klosterkirkegården.

14) Magdalena Juhl, født Meckelburg, født 9. febr. 1781, død 27. april 1820, Andreas Christensen Juhl, født 3. sept. 1768, død 29. april 1836, og Christian Juhl, født 28. maj 1803, død 28. dec. 1848, samt Christiane Auguste Juhl, født Schroeter, død 1882. Rødlig, brudt sandstenssøjle, 56,5 cm høj, på høj plint og kronet af vase; indfældede marmorplader. Tysk indskrift med fordybet, sortmalet kursiv. Nordøstligt på klosterkirkegården.

15) O. 1821. Nicolai Theodor von Ployart, født i Copenhagen 20. sept. 1741, geheimekonferensråd, død i Haderslev 21. marts 1821, og fru Anna v. Ployart, født Lastrup, født i Hamburg 10. marts 1751, død i Haderslev 18. marts 1821, begge begravet her 29. marts. Stele af rød sandsten, 213 cm høj, på lav base og dobbelt aftrappet plint, den nedre med udsparet, halvcirkulært felt, hvori hvid marmorvase, den øvre kronet af trekantgavl med indfældet marmorrelief, to sørgende kvinder foran to sarkofager. Over en rektantet gesims krones stelen af rundbue- og trekantgavle med indfældede marmorfelter, den sidstnævnte med to sammenlagte hænder. Derunder den rektangulære, hvide marmortavle, der bærer den tyske indskrift med fordybet, sortmalet kursiv. Sydøstligt på klosterkirkegården.

16) Christian Hansen, født i Udbye på Fyn 14. jan. 1770, død her 21. aug. 1821, Maren Hansen, født Lyesen, født i Nustrup-Bak 13. febr. 1771, død her 8. maj 1843, og Hans Hansen, født 18. maj 1797, død 1. april 1845; endvidere Anna Hansen, født Fuglberg, død 1880. Stele af rød, sleben granit, ca. 166 cm høj, stående på lav sokkel og højere plint, der har udsparet, halvcirkulært felt, hvori bikube. Den keglestubformede stele har indfældet marmortavle af samme form og tysk indskrift med fordybet, sortmalet skriveskrift; derover anbragt sammenlagte marmorhænder. Gravstedet omgivet af støbejernsgitter, krydsende rundbuer endende i liljeagtige blade. Sydøstligt på klosterkirkegården.

17) Borgmesterinde Charlotte Lindenhan, født Malling, født 25. jan. 1771, død 12. aug. 1822, samt fem børn. Liggende sten, sandsten, 173 × 93 cm, med fordybet kursivindskrift inden for den karnisprofilerede kant. På klosterkirkegården.

18) Christian Jepsen, født 8. jan. 1765, død 22. juli 1824, Wolburg Christine Jepsen, født Gottfriedsen, født 16. nov. 1812, død 2. febr. 1841, og Aedel Marie Jepsen, født Lassen, født 17. juni 1820, død 11. okt. 1847, endvidere Jens Jepsen, død 1853, og Anna Jepsen Nielsen, død 1861. Liggende sten, grå kalksten, 127,5 × 71 cm, med fordybet skriveskrift og versaler, det første og sidste navn med fraktur. Skriftfeltet har afskårne hjørner og her uden for en liljeagtig roset på egeblade i relief. På klosterkirkegården.

19) Andreas Clausen, født 31. aug. 1786, død 16. aug. 1826, og Maria Magdalena Clausen, født 12. juli 1784 (?), død 23. nov. 1829, samt Cathrina Maria Clausen, født Jürgensen, død 1857. Gråhvid marmorplade, 72 × 45 cm, med

fordybet versalindskrift på tysk. Omgivet af lavt, nygotisk jerngitter. På klosterkirkegården.

20) Regimentskirurg af det holsteinsk-landseneer-regiment Johann Carl Holtzkamm, tjente kongen og landets reg. i 40 år, døde 16. aug. 1828, »efterlod sig ved stiftelsen af et legat et varigt minde«. Liggende sten, grå kalksten, 117 × 76 cm, med fordybet, sortmalet skriveskrift. På klosterkirkegården.

21) O. 1829. Botilla Catharina Homlet, født Bertelsen, født 8. jan. 1741, død 14. dec. 1811, Andreas Otzen, født 28. juni 1763, død 26. nov. 1817, og Christian Otzen, født 1. sept. 1760, død 22. jan. 1829. Tysk indskrift med fordybet skriveskrift. Rektangulær stele af grå sandsten, 152 cm høj, på lav dobbeltplint, foroven smalt frisefelt kronet af buet gavl. Nordvestligt på klosterkirkegården.

22) O. 1829. Maria M. Jacobsen, født 15. april 1804, død 21. dec. 1829; derefter gravvers. Rektangulær, hvid marmorplade, 66 × 39 cm; tysk indskrift med fordybet skriveskrift, lænet op mod marmorkors på granitsokkel i form af klippestykke; gotiserende jerngitter om gravstedet. Nordøstligt på klosterkirkegården.

23) Caspar Petersen, født 3. okt. 1762, død 6. jan. 1830, Marie Petersen, født Jürgensen, født 2. marts 1769, død 19. maj 1847, og Lars Petersen, født 27. april 1799, død 14. marts 1825. Liggende sten, grå kalksten, 131 × 72,5 cm; tysk indskrift med fordybet skriveskrift og fraktur. Randprofil og skriftfelt med afskårne hjørner, der her udenfor har liljeagtige rosetter på egeblade. På klosterkirkegården.

24) Maria Catharina Jürgensen, født Thede, født 3. febr. 1755, død 17. jan. 1830, og Jürgen Peter Jürgensen, født 16. dec. 1781, død 16. april 1837, endvidere Catharina Maria Bonnichsen, født Clausen, død 1868, og Andreas Peter Bonnichsen, død 1870. Liggende sten, grå sandsten, 126 × 71 cm, med fordybet, malet skriveskrift, på tysk. På klosterkirkegården.

25) Catharina Margaretha Jürgensen, født Boysen, født 7. juni 1783, død 27. nov. 1830 (eller 36), og rådmand Caspar Jürgensen, født 20. okt. 1783, død 24. april 1840. Hvid marmorplade, 63 × 44 cm, med tysk indskrift, fordybede versaler; hvilende på et lille granitprofilstykke og støttet op mod en kalkstensplint, 73 cm høj; denne har indfældet marmorfelt med relief: sommerfugl omkranset af slange, der bider sig selv i halen. Kronet af marmorkors. Sydvestligt på klosterkirkegården.

26) Anna Margaretha Giørtz, født Orthmann, født i Slesvig 12. april 1796, død 8. juni 1832, og købmand Peter Giørtz, født i Grimstrup 5. maj 1796, død 26. nov. 1849; endvidere Louise Giørtz, født Theilade, død 1878. Tysk indskrift med fordybede versaler. Rød sandstenssøjle, 178 cm høj over lavt fodstykke. Under den profilerede søjlebase en rektangulær plint med udspa-

E. M. 1953

Fig. 102. Haderslev domkirke. Stele på klosterkirkegården over Carl Callesen, død 1815, og hustru, død 1818 (p. 198).

K. M. 1953

Fig. 103. Haderslev domkirke. Stele på klosterkirkegården over Anna C. Mussmann, død 1841, og Matthias M., død 1856 (p. 203).

ret, halvcirkulært felt, hvori marmorbikube på platte. Sydvestligt på klosterkirkegården.

27) O. 1833. Caroline Simonsen, født Petersen, født 26. dec. 1804, død 5. febr. 1833; endvidere Georg Jacob Simonsen, død 1853, og Carl M. H. Simonsen, cand. theol., død 1864, samt Helene Simonsen, født Petersen, død 1871. Rektangulær marmorplade med tysk indskrift, hvis fordybede, sortmalede versaler er indfældet i enkel stele af rød sandsten; 113 cm høj, på lav, profileret plint og med smal frise og udkraget gesims, der på undersiden har palmetblade. Sydvestligt på klosterkirkegården.

28) Cornelius Gottlieb Roll, dr. med. og physicus, født 4. febr. 1781, død 7. febr. 1834, og fru Andrea Hermandine Cath. Roll, født Lange, født 24. juli 1776, død 26. febr. 1833, endvidere cand. theol. Gustav Roll, død 1860, og Louise Roll, død 1870, samt dr. med. Cornelius Roll, død 1885. Liggende sten, ôrå kalksten, 109 × 84 cm, med hulkant og to indfældede, ovale marmorpla-

der med fordybet skriveskrift på tysk, hvilende skråt på en sokkel med kva-der. Omgivet af nygotisk jerngitter. På klosterkirkegården.

29) O. 1834. Margaretha Frey, født Jürgensen, født 17. febr. 1812, død 9. sept. 1834 efterladende sin mand og tre børn; Hans Jürgensen, født 23. jan. 1772, død 11. dec. 1840, samt Mette Margaret Jürgensen, født Iohannsen, død 1851. Fordybede versaler. Brudt søjle af rød sandsten, 179 cm høj over det lave fodstykke; søjlen står på en profileret base over rektangulær plint med udsparet, rundbuet felt, hvori marmor-bikube på platte. Sydvestligt på klosterkirkegården.

30) Justitsråd og amtsforvalter Thomas Lorenzen, født i Kekenis på Als 2. maj 1754, død 16. april 1834, og fru Martha Lorenzen, født Hiort, født 13. febr. 1770, død 22. nov. 1842, sømt deres datter Magdalena Catharina Lorenzen, født 8. aug. (eller 3.?) 1794, død 2. jan. 1832. Liggende sten af rød, sleben granit, 109 × 72 cm, med karnisprofileret kant og fordybet, sortmalet versalindskrift på tysk. På klosterkirkegården.

31) Knud Lauritzen Lund, født i Aastrup 12. marts 1822, død i Haderslev 13. sept. 1836, Maren Lund, født Knudsen, født i Aastrup 12. juli 1792, død i Haderslev 23. febr. 1843, og Niels Mortensen Lund, født i Aastrup 18. sept. 1794, død i Haderslev 1. maj 1844. Fordybet skriveskrift. Keglestubformet stele af grå sandsten, 162 cm høj, stående på lavt, kanneleret fodstykke og rektangulær plint med indfældet, rektangulært marmorfelt: bikube flankeret af grene. Stelen har indfældede marmorplader med gravskriften, i frise-feltet to sammenlagte hænder og i trekantgavlen en bi. Sydvestligt på klosterkirkegården.

32) O. 1838. Christian Wind von Bülow, generalmajor, kammerherre, chef for det holstenske landseneer regiment, født 20. febr. 1772, begyndte sin tjenestetid 7. maj 1783, hvorfra han bortkaldtes 30. april 1838. Liggende sten, grå sandsten, 180 × 96 cm, med fordybet skriveskrift og rester af blå maling. Den randprofilerede sten har et skriftfelt med rundbuet afskårne hjørner, hvori en krone med gennemstukne palmegrene. På klosterkirkegården.

33) Janus Kanutus Høyer, født 14. sept. 1828, død 5. maj 1838. Liggende sten, grå kalksten, 172 × 86,5 cm; indskriften, der afsluttes af trøstevens, er med fordybet skriveskrift. Stenen har karniskant, hjørnerosetter i relief samt skriftfelt med tungede hjørner. På klosterkirkegården.

34) Fru Anneken Møller, født Homlet, født 5. dec. 1766, død 6. juni 1839, 72 år gammel, og <Johann Adolph Møller, født 11. jan. 1762, død 25. jan. 1850, 88 år gammel>. Herunder 1. Timoth. 2,56. Liggende sten, grå kalksten, 116 × 64,5 cm, med fordybet skriveskrift på tysk. Randprofil, i hjørnerne, hvor skriftfeltet er afskåret, lilje på baggrund af egeblade. På klosterkirkegården.

35) O. 1839. Konsistorialråd Adolph Heinrich Strodtmann, førstepræst og provst her, født i Preetz 7. aug. 1753, død her 10. okt. 1839. Tysk indskrift med fordybet, sortmalet skriveskrift. Stele af rød, sleben granit, 162 cm høj, på rektangulær, foroven profileret plint; den har indadbuede sider, profilgesims hvorover platte kronet af marmorkors samt indfældede marmorplader: i frisen egeranke, derunder den rektangulære indskrifttavle samt nederst trapezformet felt med kalk og bog på alter, omgivet af akantusranker. Nordvestligt på klosterkirkegården.

36) O. 1840. Johann Friederich Schroeter, født 3. marts 1766, død 15. aug. 1840, og hustru Ingeborg Schroeter, født Gerdes, født 9. april 1776, død 10. maj 1840. Marmorkors på granitsokkel med indfældet marmorplade, der bærer indskriften med fordybet, sortmalet skriveskrift. Nordvestligt på klosterkirkegården.

37) Georg Theodor Steger, død ?, og fru ... Steger, født Panitz, født 17. ? 17(8?)6, død 24. febr. 1841. Liggende sten, grå kalksten, 117 × 66,5 cm, med enkeltfalsat kant og tysk indskrift med fordybet skriveskrift. På klosterkirkegården.

38) By- og amtsmusikus her i 51 år Nicolai Peter Jacobsen, født 24. febr. 1772, død 5. okt. 1841, samt fire »forudgåede« børn; efterladende enke, børn og børnebørn. Marmorkors på aftrappet, poleret granitsokkel, hvori er indfældet en rektangulær marmorplade bærende den tyske indskrift med fordybet, sortmalet skriveskrift. I korset senere indhugget, ligeledes med skriveskrift: Maria C. Jacobsen, født Friederichsen, død 1860. Nordligt på klosterkirkegården.

39) (Fig. 103) Anna C. Mussmann, født Ambrosius, født 5. aug. 1776, død 7. okt. 1841, samt rådmand Matthias Mussmann, død 1856. Tysk indskrift med fordybet, sortmalet skriveskrift. Stele af rød, sleben granit, 200 cm høj, på aftrappet plint og med indfældet, rektangulær marmortavle med gravskriften; frise med påsatte, sammenlagte hænder, hvorover profileret gesims kronet af rundbuegavl med marmorroset. Nordvestligt på klosterkirkegården.

40) Katharine Kierstine Hanssen, født Enevoldsen, født i Haistrup 24. dec. 1805, død 26. okt. 1841, endvidere Silia Maria Hanssen, født Enevoldsen, død 1867, og Jens Jørgen Hanssen, død 1864. Liggende sten, kalksten, 117 × 65 cm, med hulkant; fordybet skriveskrift. På klosterkirkegården.

41) O. 1842. Sophie Am. Boll, født Mygind, enke efter Strodtmann, født 9. juni 1774, død 23. juni 1842, samt Carl Chr. Boll, død 1861. Stele af granit, kronet af marmorvase hængt med tøjguirlander. Den tyske gravskrift, med fordybet, sortmalet skriveskrift, står på en oval, indfældet marmorplade. Vestligt på klosterkirkegården.

42) O. 1843. Nicolaus Rübner, justitsråd, ridefoged for Haderslev og Gram

hrd., født 8. dec. 1766, død 13. maj 1843, og hans søn, Chr. Leonh. Rübner, født 22. sept. 1816, død 12. marts 1836. Tysk indskrift med fordybet skrivekrift. Stele af rød, sleben granit, på fodstykke under kraftig profil; indfældede marmorplader, øverst med bladkrans hvori R, derunder gravskriftpladen og i fodstykket korslagte fakler over oval krans. Vestligt på klosterkirkegården.

43) O. 1844. Christine Maria Raben, født 17. okt. 1829, død 10. sept. 1839, Johanne Catharine Maria Raben, født Schmidt, født 5. aug. 1809, død 11. okt. 1843, og Christian Raben, født 7. juli 1843, død 31. marts 1844. Tysk indskrift med fordybet skriveskrift. Rektangulær, oprejst sandsten med indfældet marmorplade, kronet af marmorkors, hvorpå senere indhugget: Claus Raben, død 1865. Vestligt på klosterkirkegården.

44) Hans Sohl, født 15. febr. 1783, død 12. nov. 1844, og Maria Cath. Sohl, død 1869. Tysk indskrift med fordybet, sortmalet skriveskrift, navnene med fraktur. Grå sandstensstele, 174 cm høj og kun 8 cm tyk, på høj, rektangulær plint og med smalt frisefelt, hvori egeranke i relief, derover volutgavl med mellemfaldende blomster. Under den indfældede marmorplade bikube ved siden af knækket, hul egestamme skydende friske skud. Nygotisk jerngitter om gravstedet. Nordøstligt på klosterkirkegården.

45) Niels Andersen Tranberg, født 10. april 1785, død 17. jan. 1845, og Niels Andersen Tranberg, født 5. maj 1827, død 6. sept. 1828, samt Anna Dorthea Tranberg, født Jørgensen, død 1860. Liggende sten, grå kalksten, 128 × 71,5 cm, med fordybede versaler, skriveskrift og fraktur. Randprofil og skriftfelt med afskårne hjørner, der har liljeagtig roset på egeblade i relief. På klosterkirkegården.

46) Peter Hiort Lorenzen, født 1791, død 1845, og Anna Sophie Cath. Lorenzen, født Sommer, født 1796, død 1825, samt Helene Dorothea Lorenzen, født Schroeter, død 1853. Fordybet, forgyldt versalindskrift. Hvid marmorstele, 121 cm høj uden vaser, på kraftig, profileret base og lav granitplint; i et forsænket felt på forsiden gravskriften, kronet af gesims hvorover marmorvase. Sydøstligt på klosterkirkegården.

47) Justitsråd Jacob Gyrsting, født i Slagelse 10. sept. 1782, død 2. jan. 1847, og hans to hustruer Emilie Conradine Gyrsting, født Bernhardt, født 16. okt. 1788, død 17. febr. 1827, og Catharina Gyrsting, født Hjort, født 27. marts 1803, død 16. april 1830, samt deres søn Carl Jacob Peter Hjort Gyrsting, født 4. april, død 23. maj 1830. Liggende sten, grå kalksten, 146 × 76,5 cm, med fordybet, sortmalet skriveskrift. På klosterkirkegården.

48) Trauls Erichsen, født 15. juli 1779, død 13. marts 1848, Metta Catharina Erichsen, født Iwersen, født 14. sept. 1791, død 18. aug. 1848, og Metta Catharina Erichsen, født 14. juni 1814, død 26. jan. 1822. Tysk indskrift med for-

dybede, sortmalede versaler. Stele af rød sandsten, 177 cm høj, på enkel plint og kronet af pyramide. Øverst indfældet, rektangulært marmorrelief, stående draperiklædt engel støttet til processionskors og blomsterkranset pille kronet af vase, derunder udsparet, halvcirkulært felt, hvori platte med hvilende hund. Sydøstligt på klosterkirkegården.

49) Anna Erichsen, født Petersen, født 16. dec. 1817, død 24. jan. 1849, og Hans Peter Erichsen, født 1. sept. 1840, død 10. juli 1841, samt Erich Erichsen, død 1877. Liggende, hvid marmortavle, 72 × 46,5 cm, med fordybede versaler. På klosterkirkegården.

50) O. 1849. Underofficer Fritz Diederichsen, 1. komp. 8. bat. fra Flensborg, født 1829, død 4. juni 1849. Lille, opretstående granitsten med tysk indskrift, fordybet, sortmalet antikva. I klosterkirkegårdens sydøsthjørne.

51) O. 1850. Norsk musketeer Hans Larsen af Nummedalske feltmuske-teercorps, født i Asker sogn ved Christiania 1825, død i Haderslev 18. maj 1850; hans kammerater satte ham dette minde. Liggende sten, sandsten, 75 × 46 cm, med indfældet marmorplade, hvorpå den fordybede, sortmalede skriveskrift. I klosterkirkegårdens sydøsthjørne.

52) O. 1854. Billed- og stenhugger Hans Peter Jørgensen, født 19. dec. 1817, død 20. maj 1854. Stele af grå sandsten, 195,5 cm høj, på profileret plint og kronet af marmorkors; i frisefeltet indfældet marmorrelief, to sammenlagte hænder, derunder hvid marmorplade med fordybet, sortmalet versalindskrift. Nederst indfældet, halvcirkulært marmorrelief, brudt, kanneleret søjle, skrift-rulle og forskellige stenhuggerredskaber, alt omgivet af egekrans. Nordøstligt på klosterkirkegården.

Smede- og støbejernskors. 1) O. 1836. Justitsråd og borgmester A. C. Lindenhan, født 17. febr. 1774, død [3] 1. dec. 1836. Tysk indskrift. Støbejernskors med reliefkursiv. I klosterkirkegårdens nordvesthjørne.

2) O. 1848. Oswald Fries, frivillig ved det Tannske korps, født 9. okt. 1829, død 10. juli 1848. Tysk indskrift med hvidmalede reliefversaler. Støbejernskors med palmet i vinklerne mellem de sammenstødende korsarme, der for enderne har muslingeskaller mellem volutter. I klosterkirkegårdens sydøsthjørne.

3) Willatz Johannsen, født 5. sept. 1802, død 12. maj 1849, og Anna Sophie Johannsen, død 1876. Hvidmalede, genopfriskede versaler. Støbejernskors på rektangulært fodstykke, der på de affasede hjørner har kvindefigurer, på siderne stående engle; på begge sider af korset en bi i en ring, desuden nederst på forsiden kors, anker og flammende hjerte, på bagsiden kornaks. Gravstedet omgivet af gitter, krydsende rundbuer med lilje. Sydøstligt på klosterkirkegården.

4) O. 1849. »Min kære broder ...« Ingwer Karsten Hansen Stamp, fra

Witzwort, født 21. febr. 1829, faldet ved Fredericia 3. juni 1849. Tysk indskrift med forsøvede reliefversaler og kursiv. Støbejernskors, over soklen stående på grene, hvorfra der vokser to stammer med vedbendranker op; for korsenderne kryds, hvorimellem vedbendblade. I klosterkirkegårdens sydøsthjørne.

5) O. 1849. Ferdinand Emilottens fra Henstedt. Løjtnant ved 4. jægerkorps, såret foran Fredericia 6. juli, død 9. juli 1849. Tysk indskrift. Smedejernskors med sølvbronzerede reliefversaler. I klosterkirkegårdens sydøsthjørne.

En formentlig *middelalderlig grav* af rektangulær form afdækkedes under den sidste restaurering inden for den romanske murstenskirkes korområde (sml. fig. 100).

KILDER OG HENVISNINGER

For udarbejdelsen af bygningshistorien har det været af særlig betydning, at Werner Güttels bog: *Die Marienkirche in Hadersleben* forelå, udgivet efter forfatterens død i Neumünster 1935. Til trods for at Werner Güttel ikke har haft lejlighed til at foretage udgravninger og udhugninger, er hans grundige undersøgelse af stor værdi. Bogen giver desuden en udførlig bibliografi. Ved domkirken sidste restaurering blev der foretaget en meget vidtløftig opmåling af bygningen. Ved velvilje fra kirkebestyrelsens og arkitektens side er disse måleblade lagt til grund for de her publicerede opmålinger.

Hvor intet andet er anført i teksten til bygningsbeskrivelsen, er kilden regnskaberne for det pågældende år.

LA. Åbenrå. Haderslev Frue kirkes arkiv. Sager til aktfortegnelsen: II, 9. Acten betr. die kirchlichen Bausachen 1891—1918.— II, 13—15. — Af pakken Bd. 7. 1650—1921, diverse korrespondancesager udtaget et læg: Diverse planer og tegninger over kirken og kirkegården, 1905 og udat.— Ca. 1—148. Kirkeregnskaber 1670—1869.— Ca. 414—19. Bilag til St. Marie kirkes regnskaber, 1779—1828. — *Haderslev Frue præstearkiv.* Ca. 420. Marie kirkeregnskabsbilag 1857, 1862, 1864—72. (I virkeligheden 1854—1874 incl. med mindre huller og overspringelser). — Cc. 1. Kirkeinventarium. — *Haderslev provstearkiv.* Sager ang. de enkelte sogne. Haderslev by (uordnet), 1623—1920. — Acta betr. die Prediger, Kirchenbeamten u. Gemeinde S. Marien-Hadersleben, 1888—1920. — Udtaget af pakken: Sager ang. de enkelte sogne: Haderslev by (sagligt ordnet), (1585)—1918: 1) Fortegnelse over, hvad der er betalt for begravelser i Haderslev kirke (1585)—1664. 2) Forskellige begravelsessager, 1664—1719. — *Haderslev visitatorsager.* Sager t. slesv. registratur nr. 26. Kirche und Hospital zu Hadersleben. 1735—1863.

Haderslev rådstuearkiv. Acta XII A. Alm. kirkesager. 1623—1800. Begravelsesmatriklen 1781 (Begräbnis-Matricul), se p. 175. — Acta XII G. Kirkens ejendom 1641—1859 med bilag til regnskabet for 1784. — Acta XII B. Kirkevisitationer 1734—72. — Haderslebensia V (hvoraf aktstykkerne nr. 4—8 vedrører Frue Kirke). — Acta 11, 3 a. St. Marien Kirche 1808, 1897—1913. — Acta 11, 3d. Magistrats-Kirchenstuhl.

RA. Kirkeregnskaber for Haderslev og Tørnnglen amter, Hansborg nr. 6, 1547—54 (—70). — T[yske] K[ancelli], I[ndenlandske] A[fdeling]. B.X, 150 1534—1742 og u. år. Forsk. kirkl. sager.— D. 70 Publica II. — D. 112 1533—1730 Kirke- og skolesager.—

D. 113 1736—1848 Alm. kirkesager. — D. 114 1734—1845 Sager vedr. Frue k. — D. 120 Håndværkersager m.m. 1648—28. — D. 121 Håndværkersager m. m. 1730—1848 IV.

Indberetninger i Nationalmuseet og det Særlige Kirkesyns arkiv af C. A. Jensen 1922 (kalkmalerier), 1946 (orgel og korgitter), P. Kr. Andersen 1932, 1939, 1941—42,

1945—46, 1948, 1950, 1953 (inventar og gravminder, forundersøgelser- og restaureringsberetninger), P. G. Andersen (Marcussen og Søn) 1943 (orgel), C. J. Baumbach 1944 (epitafier), Harald Borre 1945 (kalkmalerier), N. J. Termansen 1950 (krucifiksgruppe og alabastfigurer), Aage Roussell 1945 ff. (bygning), E. Moltke og Vibeke Michelsen 1950 (inventar og gravminder).

Søren Abildgaards dagbøger: XI. Bl. 1 ff., XI b. Bl. 2 ff. (trykt i SJy. Aarb. 1906. p. 101 ff. og 139). — J. J. A. Worsaae: Notebog XVIII. Bl. 102.

P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse. 1775 p. 99—109 (facsimiletryk 1942). — E. Lautrup: Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben. Hadersleben 1844. p. 24—29. — R. Haupt: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. I. Band. Kiel 1887. p. 352—358. — H. P. A. Lorentzen: Die St. Marienkirche zu Hadersleben, i ZSchlHolst. XX. 1890. p. 1—54. — T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage. 1292—1626, 1627—1800. Haderslev 1926, 1929. — Werner Güttel: Die Marienkirche in Hadersleben, i Studien zur schleswig-holsteinischen Kunstgeschichte. Bd. I. Neumünster in Holstein. 1935. — Slesvigs delte Bispedømme. Festschrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 Aars Jubilæum 1948. Kbh. 1949. — A. F. Flensmark: Domkirken Vor Frue Kirke i Haderslev. En Vejledning for besøgende. Haderslev 1951. — Samme: Vort Stifts nyrestaurerede Domkirke. Haderslev 1950. — Aage Roussell: Vor Frue Kirke i Haderslev. Nationalmuseets blå bøger. Kbh. 1952.

Bygning og glasmalerier. ¹ Rgsk. Hansborg nr. 6 1547—54 (70). ² Lorentzen p. 45; ifølge samme kilde skulle kirkegården tidligere have strakt sig ind i husblokken på den anden side af Nørregade, næsten til Kattesundet, hvilket i høj grad synes at være i modstrid med byens topografi og ikke virker overbevisende trods oplysninger om, at talrige menneskeknogler er fundet her. ³ Achelis II, 131. ⁴ Jfr. C. M. Smidt: Cistercienser-Kirken i Løgum. 1931. p. 68. ⁵ ZSchlHolst. XL, 394. ⁶ Provstearkiv. Indberetning af 4. sept. 1888. ⁷ Nicolaus Mollerus: Chronicon von Erbauung der Stadt Hatterschleben, Hamburg 1615. ⁸ Rhode p. 103. ⁹ Sjællandske Tegneiser 1629 fol. 352. ¹⁰ Stadtarch. Reg. des Had. Stat-Archivs I, kgl. Rescripta und Teutsche Kanz. Sachen. ¹¹ Inländische regist. 1632 fol. 26 f. ¹² Smst. fol. 67. ¹³ Haderslev rådstuearkiv. Haderslebiensia V fol. 5. ¹⁴ Güttel synes at opfatte denne bue som en af korets stræbepiller, hvilket ikke tør fastholdes. ¹⁵ Danske Kancelli. Indkomne breve. ¹⁶ Haderslev rådstuearkiv. Acta XII. ¹⁷ Provstearkivet. Sager ang. enkelte sogne. ¹⁸ II, 9. Acten. ¹⁹ Jfr. Flensburg Avis 6. juni 1897, Dagbladet 22. jan. 1898. ²⁰ Meddelt af Albert Fabritius.

Inventar. ¹ Willers Jessen, i ZSchlHolst. XL, 350. ² Krucifikset blev afgivet til Nationalmuseet 1885. ³ Poul Nørlund, i Danmarks Billedhuggerkunst. 1950. p. 67, ill. ⁴ Matthaei: Holzplastik p. 89, taf. XI. Haupt p. 359. Samme, i Festschr. Kunstgewerbemuseum Flensburg. 1928. p. 71—81. ⁵ Achelis I, 141 mener, de er kommet fra S. Gertrudskapellet, men herfor savnes holdepunkter. ⁶ Den bl. a. hos Güttel p. 98 nævnte 145 cm høje Aronfigur har næppe hørt til tavlen. ⁷ SJyAarb. 1906. p. 102. ⁸ Oversættelsen af det plattyske skyldes professor Peter Jørgensen. ⁹ Hvor store anstrengelser restauratorerne, snedkermester S. Sørensen og billedskærer W. Nielsen gjorde sig for at bevare de gamle, medtagne dele, fremgår af de utallige pålimminger, af hvilke der kan tælles indtil 27 på en enkelt balustersøjle. ¹⁰ Figurens oprindelige attribut er delvis bevaret, en lodret holdt bjælke med et taphul, og denne kan hverken have forestillet en kølle (knippel) eller en hellebard (Judas' attributter). Formodentlig er der sket en ombytning af Jakob minor og Judas, idet den nævnte bjælke med taphul kunne passe til den valkestang, der er Jakobs attribut. Taphullet synes nemlig at sidde for højt oppe (ca. 6 cm fra nederste ende) til at kunne passe for tværrarmen til et vinkel-mål (Thomas' attribut). ¹¹ Rhode p. 106. ¹² Jfr. Haderslev-avisen Lyna nr. 50 af 21. juni 1845 og nr. 51. ¹³ Hansborgske Reg. I, 195. ¹⁴ Jfr. Kancelliskr. af 16. juni

1827. ¹⁵ Kabinetsarkivet. Alfabetisk registr. over forestillingsprotokol 1843 A. Overhofmarskallatet nr. 25 — A 421 (meddelt af H. H. Fussing). ¹⁶ Organist- og Kantorembederne, 5. udg. 1953. p. 178 f. ¹⁷ Haderslev rådstuearkiv. Haderslebiensia. V, jfr. Güttel p. 102 f. ¹⁸ Jfr. rekonstruktionsskitse ved orgelbygger P. G. Andersen, i Organist- og Kantorembederne, 4. udg. 1944. p. 174. ¹⁹ Jfr. Achelis II, 424 ff. ²⁰ Matthiessen nr. 44. ²¹ Interiørmaleri af domkirken af Heinrich Hansen i Haderslev museum; afbildet i Schl.-Holst. Kunstkalender. 1920. T. XI. ²² Repertorium 12. nov. 1451 og Matthiessen nr. 42. ²³ Haderslev rådstuearkiv. Haderslebiensia V, aktstk. 4. ²⁴ Smsts. aktstk. 11, 3a, jfr. 1808, 1897—1913. ²⁵ Christian IV.s egenhændige breve IV, 50, 93.

Gravminder. ²⁶ Til heraldisk højre for Johannes' hoved er (senere?) indhugget et versal-H (eller er det et opr. mestermærke?). ²⁷ SJyAarb. 1906. p. 102. ²⁸ Aftegnet af Abildgaard 1775 i notebog XI, 7. ²⁹ Det af Güttel p.113 nævnte »LFR 1771« har ikke kunnet genfindes. ³⁰ Abildgaards dagbog, SJyAarb. 1906. p. 139 f., hvor indskriften på epitafiet og fgravsten er blandet sammen. ³¹ Der er en stor, lodret fold i herald. højre side. ³² Achelis II, 427 nr. 65. P. M. død før 1697. ³³ Jfr. Nagler: Künstler-Lexicon XIV, 143, Le Blanc: Manuel, III, 133. ³⁴ Abildgaards dagbog, SJyAarb. 1906. p. 101. ³⁵ SJyAarb. 1906. p. 103, 139 f. og notebog XI (med skitse; jfr. rentegning i NM). ³⁶ Papirer fra Erholm godsarkiv, deponerede på LA. Odense; (J. nr. 581/39 i NM.). ³⁷ A. F. Flensmark: Om det Cederfeld de Simonsenske Kapel ved Haderslev Domkirke, i Haderslev Stifts Aarbog. 1946. p. 29. ³⁸ Begråbning Matricul 1781 p. 31 nr. 57, jfr. brev af 24. febr. 1757 i Acta XII A. 1623—1800. ³⁹ Smst. p. 14 nr. 27 og Güttel p. 91. ⁴⁰ Smst. p. 25 nr. 46 og Acta XII A. 1623—1800 (kopi af kølebrev 1740 for begravelsen). ⁴¹ Beskrivelse af fanerne på grundlag af meddelelse fra museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev. ⁴² Begråbning Matricul 1781 p. 4 nr. 7. ⁴³ I. C. W. og Kay Hirsch: Fortegnelse over danske og norske Officerer med Flere fra 1648—1814, 1888—1907. Kgl. Bibl.